

ISSN 0235.0688.

УЛУГ ХЕМ

1993

5·6

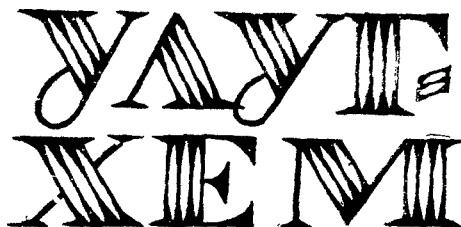
Тыва
чогаалчыларның
сеткүүлү

ТЫВАНЫҢ

ЧОГААЛЧЫЛАР

ЭВИЛЕЛИ

Чечен

чогаал

болгаш

ниитилел-

политиктиз

сеткүүл

Сеткүүлдүн бо дугаарында

ШҮЛҮКТЕР, ШҮЛҮГЛӨЛДӨР

М. Өлчей-оол, К. Кудажы, С. Майнак, М. Кө-
желдей, С. Өндүр, Л. Иргит, Ч. Мандыынчы,
С. Норбу, А. Даржаа

ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

О. Кара-оол. Кашпалдарның халавы.
А. Пугуурак. Тайганың кыйгызы.

ЧОГААЛЧЫНЫҢ АРХИВИНДЕН

С. Сарыг-оол. Хадыңчыгаш. Эжимге тураскаал.
Чадаганым.

М. Черноусова-Сарыг-оол. Буга дагыры. Узуп
төтпес эртине сүрүп.

САЙЗАНАК

К. Чаш-оол. К. Ондар. А. Чаш-оол

СУДУР

Н. Доржготов. Далай-ламаларның намдарындан

~~САЙГАРЫЛГАЗЫ~~ САЙГАРЫЛГАЗЫ БОЛГАШ
НОМ САМЫ

М. Өлчейроол, Ч. Чулдүм, П. Серен

ИЙИ АЙДА
БИР УДАА
ҮНӨР

5—6 (9/88)

1993

сентябрь—
декабрь

ТЫВАНЫҢ
НОМ
ҮНДҮРӨР
ЧЕРИ.

•

К Ы В Ы Л

Шүлүктөр, шүлүглелдер

Монгуш Ө л ч е й-о о л

Оларым-на бүрүн болза...

Оранымга тыптып кел-ле,
Олут орбас, чыдын чытпас —
Таваңгайым дозунгууже
Даалыктап өскөн оол мен.

Тайга черим бойдузунуң
Дамырында тудуш болгаш,
Чоруганнап чаңчыккан мен,
Сонуургалга алыскан мен.

Ава черим үнүш-байлаан
Ээзине бергеним шын.
Аңы-мени менден деспес,
Эргеленип тургулаанзыг.

Оларым-на бүрүн болза,
Ожургак мен — сагыжым дыш.
Чалбак таңдым ээзин сурап,
Сагыш хандыр чалбарыыр мен.

Үрегдедиң, дудууланза,
Үүле багын көргеним дег —
Тос-он янзы халак-дилээм
Доозазын төккеним ол.

I

Диинден чараш амытанны
 Дириг бойдус ховар чаяан.
 Сыргаларлыг кыстар дөзээн,
 Чымыш долган хейлер чүве.

Эгин ажыр чүктеп алган
 Ээлгир, шиник кудуруу оон
 Чараш кыстың дыдырарган
 Чаъжы-биле чүүлдежир.

Дөөней дег, аккыр хөрээн
 Дөгөп алгаш, сени хараар.
 Каразынчыг чүве чокта,
 Казыттынып — ажаанзыраар.

Хөрээ хире тоорукту
 Көдүрүпкен сайлап кирер.
 Дыңгылдайлап орган ышкаш,
 Тывызыксыг дызырадыр.

Төндүрүпкеш, база катап
 Дөө турган будук уннаар.
 Халайыпкан «ыт-хаайны»
 Камны кончуг адырып аар...

Чемгерикчи чодур пөжү
 Чемдик-дудуу чокка артар.
 Сөөлүн база бодап билир —
 Чөптүү кончуг аңчык чораан.

II

Эзим черниц сүрлүг ээзи,
 Эннежиг чок мөге начын —
 Аяң кезий каттап чораан
 Адыгны-даа көргүлээн мен:

Кожайларзыг саадапкаш,
 Холдарынга адыштаптар,
 Аксы-биле эптии кончуг
 Ап чип аарын көргүлээн мен.

Сагыш хандыр чооглап алгаш,
Инек-караа, көк-катты чыып,
Ийи холун кожа тудуп,
Чалбараан дег кынныр чоржук!

Ооң соонда далаш чокка
Чинге пөшке базып келгеш,
Ол-бодува эглиңнеди
Силгий кааптар. Тооруктары —

Ында-мында төккүңейнип,
Ырак эвес дүшкүлей бээр.
Будуун безин сыйып турбас,
Буянныг-ла арга чораан.

Кырган пөштен халбактанып,
Кыры чыгы үне бергеш,
Тооруктарын адыра соп,
Топтуу кончуг октап туржук.

Ол дег мөге туралаза —
Оннуг ыяш кайын артар.
Хумагалап турар-дыр деп,
Хуумда ынчаар боданган мен.

III

Энир дүгээ сыннар кырлап,
Эзимнерни тоортуп чордум.
Бүрүн-бүдүн пөштер артпаан,
Бүткүр бодум соолаш кынган:

Тооруктаан чамдык улус
Доозазын үрегдеп каан —
Дүжүдүн бээр будуктары
Дүгде, мында озаңналган.

Сактырга-ла күштүг шуурган
Чаза булгап тавараанзыг.
Карак уунга чаржынчыг-даа,
Харааданчыг, халалыг-даа.

Каттаар аяң база чордум —
Хамык сыптар ширбиленген.
Шүүр-биле сывыра соп,
Шүүлеңнелдир сөөгейтип каан.

Дугуйларга таптадыл каан,
Туразында сыйып каапкан.
Амды чылын маңаа келип,
Ажык хараан дүжүү-даа чок.

Бойдус боду чаяганы,
Хөй-хөй чылдар эртинезин
Бодамча чок чилби холдар
Хөөржүдүп каапкан-дыр.

Чаптанчыг кыс келир чылын
Чаңгыс хууң кат оон тыппас.
Эрес оолак тоорук дилээш,
Элдепсиниң көргүлээр боор.

«Кижиги ышкаш дээди чүве
Хирелиг бооп мындыг турда,
Аң-мең чүнү канчаптар!» деп,
Адыг, сырбык чөгенир боор.

Чемн чокта канчап чурттаар,
«Чыда өлүр чылан эвес».
Черин-чуртун каггаш, чоруур.
Сыыгап төнер — ээнзиреп каар.

1979—1993

Кызыл-Эник Кудажы

Дужаал № 1

*1993 чылдың апрель 28-те
90 харлаач
авам Чадаңмаа Сарыговна Кудажыг
тураскааттым.*

Төөгүден тыва чонум ёзузунда
Дөңгүп чүгле сести харлап турар-дыр сен.
Тодаргайлап, дорту-биле чуғаалаарга,
Тозан чылдың сүргээ бединн тептин, авай.

Хүнүм, Айым, Сагаан дарийги, Ногаан дарийги,
Хүрегелдей хүрең чечээ — күжүр авай!
Чымыш-бачым мынча назын дургузунда
Чырык черге чүнү черле көрбедиң дээр:

Үе-дүпте феодализм, социализм,
Үспек-часпак коммунизм, турнугуушкун,
Эде-хере тургузуушкун, дүргедээшкин,
Элдеп-эзин реформа, рыноктар...

Ажы-төлүң, акы-дунман, арат чонуң
Арбыдааштың арбан сынмас болу берген.
Кожуун дээрге, хөөредипкен, меге апаар,
Кожа чыыпса, бүдүн суму чайлыг, авай.

Бөгүнге дээр эрткен орууң шөөр болза,
Бөмбүрзекти чадаг каш-даа дескинген сен.
Ушта кеткен идиктериң бөлөр болза,
Улуг тей бооп, овааландыр бедий бээр боор.

Шырайында сыгылгактар колдаан-даа бол,
Чырык арның Кара-кыска дөмейлээр мен.
Чымаарында сырын оттар кошкаан-даа бол,
Чылыг үнүң Хүргүлекке дөзөөлээр мен.

Чеже болур, бодум база пенсионер мен,
Сен-не дириг чоруур болза, пионер мен.
Чаагай шагааң — тозан харлаан хүнүң уткуй
Чаңгыс болгаш сөөлгү катап дужаап тур мен:

Алыс улуг угаанныглар узун чурттаар —
Ажыг шынның бадыткалы ындыг болгай.
Чүстү харлап албайн чыткаш, орук ара
Чүрээни чер доктаатпас сен, эргим авай!

Берге үе

Орар-турар оран-сава онза берге,
Оон туржук ижер-чиир чем мырай берге.
Ырак-чоокка аргыжары улам берге,
Рыноктуң дошкун өйү, берге, берге.

Сургуулдаары, чурттаары-даа нарыыдаан-дыр,
Сула өртек бажын ажып калчаараан-дыр.
Акша-шалың үнместээн-дир, берге, берге,
Артык байтык, анаа хеп чок, берге, берге...

Бөгүн келгеш, берге деп сөс боостаавысты
Бөөшкүннөп, боошкүннөп дуглап алды.
Сыырыптар, сыкырыптар арга-даа чок,
Сыырткыыш дег, ылдыртычып чыдып алды.

Чаңгыс ол сөс — думчуувуста халбагайты,
Чаяавыста оя чирткен кара таңма,
Адаавыста хөг-даа ышкаш сагындырар,
Аксывыста демир суглук апарган-дыр.

Берге үе дижиривис дам-на барган,
Белен үе кажан, каяа турган чүвөл?
Арат кижиги кандыг шагда, чүү деп шагда
Ара чыргап, аян-тээлеп орган чүвөл?

Хөлегеге хөлестенип, хөөмейлеп,
Хөңнү четсе, хөнек-биле хөөрежип,
Чычы-биле чындыннадыр орааттынгаш,
Чыргап чыткан араттарны кым-даа көрбээн

Одагалыг, чинзелерлиг ёзуда-даа
Ооргазын ыстатпааннар каяа турган?
Ажыл биле арат кижиги доннажыпкаш,
Ажы төрүп, амыдырап чурттап чораан.

ТАР шагда арат чазаа бодараан дээш,
Таар чылгап, таалаар үе база турбаан.
Сайзырангай социализм, таптаашкын-даа
Салааларны суглангыже хемдип чораан.

Кадыг, кара ажыл-дыр деп ылгал билбес
Карачылдар кайы шагда секпер чораан.
Чазый кижиги чазын калыр дээн ышкаш,
Чазыылы чок чалгаапайлар ядым чораан.

Өлең манаан шары эвес, чыткаш чоорул,
Өрге манаан сары эвес, оргаш чоорул.
Сартык эреп, Саян уунче эзевейин,
Саргыландыр ажыл-биле тутчур херек.

Кижн бүрү бодун боду хандыртынар,
Кижн төрс чүгле ынчан дириг чурттаар —
Артап болбас алдын-өргөн — хоойлу бо-дур,
Амыдырал ажыг шыны база ындыг.

Өлзүмзе-даа, өссүмзе-даа, чаңгыс уум дээш,
Өргүн чонга өөрүшкүнү өргүүр херек.
Ажыл кылып чоруур кижн тодуг-догаа,
Ажы-төлү, алган эжи арыг-силиг.

Чижек диге, тыва черден ыравас мен,
Чижик дижип өкпелевейн, дыңнап көргер:
Өвүр черде Балдыжыктың Мадону дег,
Өрү-куду харбаныпса, багай чүү боор?

Чаа-Хөлде Дугар-Сүрүң, Шөмбүлдер дег,
Чаза-хере, чара-чире ажылдапса,
Боостаада борбак даш дег, берге деп сөс
Боду чайгаар эстип калыр, хайлып калыр.

Улуг, биче бүдүрүлгө кылып алгаш,
Угуң салга — малын малда, тараан тары.
Пенсионер дээш мен-даа хилис олурбас мен,
Бергелерге акташ кылдыр ажылдаар мен.

Белен үе төөгүгө черле турбаан,
Берге деп сөс чалгааларга шырыңма-дыр.
Амыдырал дың-на чаңгыс аржааны бо:
Ажыл, ажыл база катап чүгле АЖЫЛ!

Саая Майнак

Лириктиг шүлүктөр дизи

* * *

Дүвү сүргөн күштүг шуурган сывырган дег,
Дүвүрөп-ле, далажып-ла чоруур чүмүл?
Ажыг-шүжүг, муңгаралга алыскан дег,
Ажыңнадыр чүрээм ыстап, согар чүзүл?

Эскербейн, частырыг-даа кылган ышкаш,
Элдеп-эзин бодалдарга алзыр чүмүл?
Кургап каткан черже сиңген чаашкын ышкаш,
Хуу-салымым ынакшылга доннашты бе?

* * *

Чырыш дигеш, эстип чидер
Сырылаан от — кызаңнааш дег,
Сырынналган сеткил өөртүр
Чылда чаңгыс келир час дег,
Чаңгыс душкаш,
Чана бердин.
Сагыш аарып,
Чааскаан артым.

Хуу-салым кызыл тыны —
Кудум чайып аппарат дег,
Карак чивеш аразында
Каткан чүрээм шыгыткан дег,
Соондан сүрер
Сорук-күзел,
Чүткүл мени
Чүглендирген.

Оожум чораан сеткилимни
Олуртпастап дүвүредир
Угаанымга чагыртпас күш —
Улуг ынакшыл келгенинден
Ынак эштиг,
Ырлап чурттаар
Аксым кежиин
Ам-на тыптым.

* * *

Чежеге дээр кара чааскаан
Черлик ышкаш элейтир боор,
Кадайым боор
Кадын дилеп,
Кандыг хинчек көрбедим дээр,
Каш-даа катап ат бол частым.

Имилешкен көвей кыстар
Имнеп, болчап шаг-ла болган.
Чаңгызы-даа,
Сагыжымны
Дүвүредип хөлзетпеди,
Дүш чок оюп эртип чордум.

Эът-кежим көк мөөн болган
Эрним каткан халыын өйдө
Сурагланып,
Суурлар кезип,
Тавангайым дежилгиже
Таныш дилеп, улчуп чордум.

Аас безин аштынмайн баар
Ажыг соокта арттар ажып,
Көшкен хөртүк
Хөмө кээрге,
Сүртеп, коргуп девидээштиң
Сүзүүм-кудум чайлыр часкан.

Өске кижини душтуу-биле
Өдө-чара чугаалаштым,
Дидир-дидир
Динмирээштиң
Күннээшкинниң халап-хайы
Күжүр ботту чиптер часкан.

Ырма сынмас күштүг болгаш,
Ынакшылың оду кыпкан —
Кады-кожам
Ыңай болган —
Шугул чүрээм шөлээн соп, хып,
Чуртталгамның оруу чыраан.

* * *

Уяранчыг ырлаарыңга,
Улус шупту тынар-тынмас,
Улуг тынып, чивеш дивейн боданы бээр,
Аялганың аайы-биле ужуккан дег,
Кандыг-ла бир тоолзуг черде
Кады чоруп турган дег боор.

Уяранчыг ырлаарыңга,
Улаан шуурган аяскан дег,
Өрү дээрден херел чажып саарылганзыг.
Өгнүң ишти чырып, чылып келген ышкаш,
Аялганы таалап дыннаан
Аал ишти ыржым апаар.

Уяранчыг ырлаарыңга,
Эжи читкен ол-ла черге
Үш чыл улай ыглап келир аңгыр ышкаш,
Эрткен үем — бүтпейн барган ынакшылдың
Үүлези — аарышкызы
Эглип келген ышкаш болур.

Уяранчыг ырлаарыңга,
Удуй албас апаар болгаш,
Куу күзүн ээн черге олурган дег,
Куюм чүрээм овулар чыып хөлзей бээрге,
Бодалдарым шимчээшкини
Олуртпастап дойлуп үнер.

* * *

Шуурган оруун балай дуй шаап хадырга-даа,
Чурттаксааным, ынакшааным кончуг болгаш,
Өзээм өттүр сириледир доңзумза-даа,
Өөнче исти, ак хар болган сүрүп ор мен.

Даглыг черниң кызы болгаш тураң ол бе?
Даш дег соок сеткилиң ам көргүстүң бе?
Даянгыгың болуп чораан мени каапкаш,
Даарта канчап чурттаар бодаан кижжи боор сен?

Хаттыг шуурган булуттарны сывырыштар —
Хаяалыг хүн черже саарган херели дег,
Хая көрнүп, менче уткуй чедип кел че,
Халап-хайны уттуптаалы, өгже чанаал.

* * *

Өглүг-баштыг херээженге хандыкшыл
Өскүссүрөөн оол-биле дөмей-ле,
Баштайгы, чаш ынакшыл дег, үнелиг,
Баар ажыыр чаагай сеткил тывылбас.

Ужуражып болчажыры болдунмас,
Улус караа чандыр көрбес — хоптажыр.
Эдертипкеш, өске черже чоруксаар —
Элээди, чаш ажы-төлү кагдынмас.

Назын артыын эмеглежип чурттаксаар,
Аныяксып күдээ, келин болуксаар —
Найыр-куда ийи катап дүштүнмес,
Аас-кежик ийи удаа эеп келбес.

Өглүг-баштыг херээженге хандыкшыл
Өскүссүрээн оол-биле дөмей бол,
Ынакшылдын чажыды — от хып чорзун,
«Ыры бажы катпазы» дег чурттазын.

Монгуш Көжөлдөй

Мажалыкка душчуп аалы

Эргим черим чурумалы
Эътте-сөөкте сиңе берген. Бо-ла чорааш,
Чыргакының Мажалык дег
Шынап чараш, элдеп оран көрбээн-дир мен.

Мажалыктың кара суунга
Мага хандыр эштип чунуп, сайзанактап,
Анай-хаактар чиирбейин
Ам бир катап өйдүктүрүп суйбап аалы.

Даңгаар эртен уян сырын
Тайга черден тааланчыг хадымарлаар.
Мажалыктың шончалайы
Маажым часты оштап үнүп көстүп келир.

Эргим черим эрте чазы,
Ээлбек хөнү бора талдар чиирбейи
Чараш кыстың кызыл чаагын,
Чавагалаан кара чажын сагындырар.

Хүндөн хүнче

З. Монгушка

Хүндөн хүнче назын немел,
Хүлээлгемни күүседип,
Чирик дуглап чурттап чорааш
Чиде бээр өй чедип келир.

Ынчан харын ажы-төлүм
Ылап сактып келирлер боор.
Угааны чаш кенен өйүн
Улуг тынып сактырлар боор.

Кызыл доруум маңы кошкап,
Кырыр назын уткуп орар.
Өгбелерим кыштаа черде
Өргөн ышкаш баглааш арткан.

Доруг аъттын баскан изин
Довурак-сай дуглап алган.
Тонандыргаш үдээн авам
Долаан-Бурган чоруй барган.

Эр бооп төрөөн назынында
Эрес-хөглүг чурттап көр деп
Ачам күжүр шагда чагыы
Ам-даа хевээр уттундурбаан.

Чуртталганың дузун амзааш
Чулчургайлар агарган бол,
Хөлчөк нарын амгы өйдөн
Хөңнүм калып, чажым чанмаан.

Ашкан хүннү кады үдээр,
Аткан даңны кады уткуур
Чанымда бо сээң сылдаан
Сагыжымны чылдып чору.

1993, январь

Дуруяалар чазын келир

Кылан дээрниц делгемниде
Кыңгырадыр ырлашпышаан,
Дуруяалар чуртун сактып,
Дужаажыпкан ужуп кел чор.

Кудайдан бо кээп турар
Кударанчыг аялганың
Ыржым өттүр чидиг даажы
Ыянгылыг дыңналы-дыр.

Чазын келир шак бо кушка
Сагыш-чүрээм хөлзээр чүзүл?
Шагдагы-ла бир-ле кысты
Сагындырып канчаары ол?

Чалыы үем ыраан-на дээш
Чааскаанзырап чоор ийик мен.
Хүрең чаштыг эргим кыстың
Хүлүмзүрүү артып калгай.

1973, март

Мөңгүн чүгөн дагжап келир

Суглук дээрбээн шынгырадыр
Сула челип чедип келир,
Баглап каарга бажын саваар
Манган-доруп көзүлбейн тур.

Бөдей өгге төрүттүнгөш,
Анай кежи чучак кедип,
Бөлүк аалдар аразынга
Аралажып өзүп келдим.

Каш он чыл эрте берген,
Кашпал хемим сыыгап калган.
Мөңгүн чүгөн, доруг аъттар
Көзүлдүр-ле эвээш арткан.

Доруг чылгы катап өзер,
Торгу тоннар даараттынар.
Ынчан харын кырган кижини
Улуг тынып көөр боор мен.

Эрги баглааш чаартынар,
Эдилелдер эгиттинер.
Мөңгүн чүгөн дагжап келир,
Мөге оолдар девип үнер.

1992, декабрь

Чеди-Хаанга болчаг

Э л е г и я

Чаңгыс катап төрүттүнген назынымда
Сагыжымда бир-ле чүве бүтпээн дег-дир.
Чааскаан бодап оарарымга сен-не-дир сен,
Чалбырааштыг изиг чүрээң менээ берем.

Кырып келгеш мени сактыр чүңүл дизе,
Кырым сынар, сени уттур хөңнүм чогул.
Чүгле сеңээ, чаңгыс сеңээ ынак чордум.
Чүрээм согуу сээңии болуп хуула берген.

Чеже чоруур, өйлүг назын төнер болгай.
Чеди-Хаанче сылдыс болуп чоруй баар мен.
Хуусаа чок, төнчүзү чок өртемчейже
Куу куш бооп соомдан ужуп чедип кээр сен.

1991, июнь

Саяна Ө н д ү р

Эроска

«Чүрек сыңмас ынакшылды
Чүге менээ хайырладың,
Ийи кижээ үлештирбейн,
Чүгле менээ онааштырдың?»

Чүс-даа янзы хуулзумза
Идегелим чүгленмес-тир.
Ийлээр четкен сеткилимни
Чүү-даа чүве намдатпас-тыр.

Чүнүц ужун ынча дыка
Чүрээмни сен кинчиледиң?
Часпас адар сөгун-биле
Чаңгыс мени балыгладың?»

«— Чүге дизе өй-шаанда
Чүрээ ыстаан оолдарже
Хая көрбейн базып турдуң...
Харыылаар өй келгени ол!»

Эжимге

Ногаан бүрү аразындан
Оңган бүрү эскерип кааш,
Ээлчеглиг хунук күстүң
Эге демдээн шыгжап аар мен.

Қара доңат асфальтылап
Ажылымче далашса-даа,
Адыжымга азып келген
Харжыгашты дозуп аар мен.

Узун кыштын уйгузунда
Бир-ле дамды кыңгырт дээрге,
Бижииргээнзиг частың демдээн
Ол-ла дораан сактып аар мен.

Күстүң, кыштын, частың, чайның
Билдиртпес ол демдектерин
Күжүрүмнү өөртүр дээштин
Бир-ле дугаар чедирер мен.

Бойдус байлаа — сеткил байлаа
Шүлүкчү сээн чүрэң долган —
Бодум ону элээн болгаш
Чогаалыңдан танып каар мен.

* * *

Ынакшылым дээринден
Сээн чүрэң ~~сылдызың чоп~~
Ындыг дүрген тая берди.

Өскелерге чайыннаажың
Эмин эртир кыяң болуп,
Өскерилген баажызы чүл?

Сылдызы чок дээрмге
Муңгаралым аккыр айы
Сыылап чорза караңгы бе?

Адааргалдың булунунга
Аяс дээрим алыспайн
Арыг чараш артып калыйн.

Лидия Иргит

**Кышкы челээш,
кызаңнаашкын**

Кышкы дүне аяс дээрге
Кызаш дигеш чыжырт кынды.
Кады чораан өөрүм безин
Кайгап калгаш, бүзүревээн.

«Кудай, дээрим орта бе?» дээш
Курбустуже тулдур көрдүм.
Ол-ла шакта бодал, сагыш
Октаргайже тыртыла-дыр.

Мөкүлдүр ак калчан баштыг
Мөңгүн-Тайгам боду бо-дур.
Кышкы өйде ноябрьда
Кызаңнаанын маңаа көрдүм.

Кунгуртугже ужуп чорааш
Кышкы челээш база көрдүм.
Бойдус шаңнаан ынакшылдан
Бодум билбейн ырлап келдим.

Чарашсынар чүүлүм-не хөй

Чаптап көрүп чарашсынар чүүлүм-не хөй.
Ынчалза-даа сеткилимге эң чоок чүве
Ынай хензиг оолдардыг аннар чараш.
Чаштар үнү, чаш мал төлү база эргим.

Дириг чорааш чарашсынар чүүлүм-не хөй.
Дистинчипкеш чанып келир аңгыр, куштар,
Часкы хүнде хөрзүн дешкен шымыраш көк,
Частып келген анай-хаактар оон-даа чараш.

Часкы бойдус не кижн салымы дег
Чалытканып, өзүп, мандып бодараар-дыр.
Өртемчейде артык, дудуу чүве-даа чок —
Өцнер безин сеткилге чоок, чаражын аар.

Мөңгө ынакшыл

*Мария Хадаханэге
тураскааткан.*

Хары черден
 чуртум сурап,
 ырай албас,
Харык чогуи,
 кээргенчиимни
 халагым ай.
Қажан шагда
 сээң чевээң
 каап чадап,
Қара черде довурааңны
 суйбап чор мен.
Қудумчулар хулиганы
 хөөкүй мени
Қуруглады чырык хүндүс
 үптөп каапты.
Қара аржыыл эштип алган
 иениң мээң
Қачыгдалын эскербеске
 мунгаранчыын...

Сааскан

Басня

Чылчырааш куш Саасканның
Чанынга кээп хонуп алгаш,
Чазый Қаарган чүзү боор,
Шак-даа чыгам хөөреп-тир:
— Эзир өңнүүм олча хаяр, тевиштиг,
Эжи мени аартыктавас.
Алды аалдың коданында анайын
Алгыртызын аптывыс.
Халас кежик чооглаар дээш душ бооп,
Какпаа кирер частывыс.
Арга-хорга ажыглапкаш,
Алдыртпайн тын менди, үндүвүс.
Акың мени ынча дээн деп кымга-даа
Аа, өршээ, ыттава,
Амдыкылар дыңназа,
Ала караам дежит каар.

Сааскан кайын дөстүнер.
Сары кушка хоптанган.
Қаарганның чилбизин
Хамык куштар дыңнап каан.

Сааскан ышкаш чылчыргай,
Сарыылы чок амытанга
Сеткилиңни ажытпа...
Сеңээ чагым бо-ла ийин.

Чүьктүг Теве

Басня

Изиг хүнге халаажыраан,
Иңгин Теве аар чүьктүг,
Аалдарның кыйы-биле
Аяар калгып эртип чыткан.

Бараанындан ыттар келгеш,
Балдырдан ап, шоглаарга-даа
Туразында, чоргаар Теве
Тура дүшпейн базып орган.

«Каржы-ла ыттар шог-ла боор-дур,
Канчап чурттап чоруур ирги?
Халалыын!..» деп, бодаан Теве
Хараганныг ховаа келгеш
Халдап, шоглаан ыттардыва
Хая көргөш дүкпүртүнген...

Шак-ла ындыг ыттар ышкаш,
Уунда чораан кижилерже
Уш-баш чок семеп чоруур
Шаарланчактар төпө бербээи.

Бодаган

Б а с и я

Азарганчыг Бодаганны
Акылары аажок деткип,
Демин кадып, кызып чорааш,
Дээди күчү чедирип каан.

Каш чыл эрткен. Бодаган-даа
Хаайы дыртык болу берген —
Безин өөрүн танываस्ताан,
«Менди» дээрге ыттаваस्ताан.

Акыларын, даайларын:
«Аар чүък угбас, чөлдүрээрген,
Кырганыңар аргажок» деп
Кыжырыксап, шоодар бооп-тур.

Буура, тева чыыш кылгаш:
«Буруун билин, дунмам» дишкен.
Удур көрүп дүкпүртүнүп,
Угжок чагнап, бажын саваан.

Оон шупту хөнгү калган:
«Мойну чоонаан Бодаганны
Моон сонгаар тоовас» дишкеш,
Ол-ла ояар тарап чанган.

Эрге, дужаал, алдар четкеш,
Эжин өөрүн ажыр көрүп,
Бодаган дег болу бээрге,
Бо-ла чорааш кайгаар-дыр мен.

Чкалов М а н д ы ы н ч ы

**Адывысты чүү
деп сактыр?..**

Делгем аккыр өөвүске дүүн
Деспи долу эъдивисти
Денге үлөп, үнүп, киржип,
Демниг чурттап чордувус чоп.

Кандыг бачыт, дириң келгеш,
Карактарны дуглай берген,
Кара хүрүм, довуракты
Кандыг шулбус чажывыткан?

Айны, Хүннү, сылдыстарны,
Аяс дээрни, улуг чуртту,
Арын-нүүрнү, арткан бокту
Аранарда үлештинер.

Балтика, Кара далай
Эриктерин херимнээр бе?
Башкир, татар... орус улус
Эдеришпес болуру ол бе?

Амыдырал дамыр, ханы
Аравыста тутчул, сиңген
Төрөл улус чарлып алгаш,
Төөгүвүске чүү дээр бис че!?

Чеже-даа бол, кезип, үлеш,
Чер-даа канчаар, шыдажып каар.
Ажы төл-ле, салгалдар-ла
Адывысты чүү деп сактыр?

* * *

Чезин санап, шил чыып садып,
Чеминге өй чурттап чоруур,
Чединместе эскербес бол,
Херектигде, херек чокта.
Хензиг-ле чүүл кылып аарда,
Хээли берип чаңчыккан бис.

Хырнынга өй, тамчык билбес,
Кызаттырган оорланмас.
Сандайын-даа, столун-даа
Садып аарын, саттынарын
Салым-чолу кылдыр санаар
Саваажокта ыдык чүүл чок.

* * *

Тайга черге дырбактыгны аңчы киж
Даялаткаш, бүдүн олчаан садывыткан.
Уран-шевер кадырып каан ооң хеви
Улуг хоорай музейинге турувуткан.

Дүрзү-хевир дириг ышкаш көзүлзе-даа
Дүрзүнчүг аң анаа чараш хоютку-дур,
Хаттыг шуурган шиилээн улуг тайгаларын
Карактары ийлээр чыгы сагынганзыг.

Самдар-Кожай арендатор

Кортук, чөпшүл чорбаан болгаш,
Колхозтува түмен малын сүрүвүтпээн,
Ак хем чурттуг ашак киж
Аравыстан «кызыл-дустааш», үр-даа болбаан.

Хоорук, хууда чуртталга дээш
Кожуун чызаан ону чеже коңгалаваан,
Самдар-Кожай малын хураан,
Саттырар дээш, сургакчылар чеже четкен!

«Колхоз дуза хереглеze,
Комбайндан, трактордан садып бээйн» деп,
Самдарның шын саналынга
Сагыш салбайн, каттырышкан дижир чүве.

Кара-Дашка улуг тудуг
Хайнып турда, хууда аьдын тергеленгеш,
Улуг-хуузун кирип каарга,
Улегер-дир. Ону кым-даа албадаваан.

Самдар бөгүн орган болза:
«Салымым-дыр, чурттап четтим, оолдарым» дээр,
Ажы-төлүн эвилелдээш
Аратчаанын мактап ханмас олураp боор.

* * *

Эрги номнуң арыннарын ашканы дег,
Эрткен оруум эргий бодап сактып ор мен.
Эки, хөглүг, эстеп чораан үем кайдал,
Эрбеннерлиг бүргег хүннер сагышта-дыр.

Амыдырал аактыг-кээктиг эрткен оруу
Ажып алгаш, катап номчуур ном дег эвес.
Чуртталгада бүгү чүве чаңгыс катап
Чуруп каан дег, бижип каан дег өскертинмес.

* * *

Иштиг не, көзүлдүр-ле,
Ижип алган кылаштап ор.
Хырнында чаш чүве база
Кылын халаң өзүп ор боор.

Авазының камнавааны
Амды чаштан чүү үнер?
Дашка ууптар анаргаш-ла,
Тамыже киир базыптас бе?

Сергей Н о р б у

* * *

Мудгаралдың тенниг чечээн
Мурнай сеңээ кандыг кижн сөңнепкен чоор...
Өөрүшкүнүн оттуун шаккаш,
Өрткүлештир өзүн чылдып чадап кагдым.

* * *

Амыдырал амыр тайбын туруп бербес,
Амырадыр, ыгладыр-даа элдеп болгай.
Агаар тынып дырбаңайнып чоруур болгаш,
Агартынып меге-биле шуглангаш чоор.

* * *

Кашты көрүп кажараксай бергеш безин,
Кандыг кончуг сула, таамай улус боор бис.
Карак уунда ажы-төлү тенип турда,
Кайывыс-даа аас ашпас кончуувусту.

* * *

Амдызында кадык шыырак чоруп чорааш,
Ам-даа көвей болзун дигеш, аглап кеден.
Кежик аңын кырыгыже сүрүп кээр бис,
Келир олча, ынчалза-даа өйлүг болур.

* * *

Өрегелиг кидис өгнү танып чадап,
Кавайымга ыглап-сыктап чыдырымда
Өремелиг тараа-биле, сеткил сүдүн
Кара чаштан авам меңээ амзадып каан.

* * *

Сарыг шайы чылыг турар
Сава хөнек куруглатпа.
Сурап келген аалчың кончуг,
Суксун ишпейн үнүп болур.

* * *

Борбак тейни сыртаныпкаш,
Хөлбең шыкты дөженипкеш,
Бодум тоолда маадыр болуп,
Хөңнүм таалап удаан боор мен.

* * *

Хиним дүшкеш, адым бодай
Хирге-чамга борашпайын,
Чугаа-биле эгин каастай
Чурттап эртип шыдавас мен.

* * *

Кулак чокка кулак боор мен,
Кулугурну диртпезин дээш.
Карак чокка карак боор мен,
Кайнаар баарын айтып бээр дээш.

* * *

Чавыдактап мунуп көрбээн, богба кончуг,
Чадагладып каапкаш барып база болур.
Чарынныгның адаан орта белен дүшпес,
Чарлыг мөге, чалыы оолдан кичээнип чор.

* * *

Дажы, сайы көстүп келген сынгаан хөңнүм
Дамды-даа бол, каткы хөгнү эрей берди.
Чаагай сөстүң чалгыларын чайтыладыр,
Чажыттарым, кым-даа болза, шаңнаарам.

* * *

Меге-биле, шынның чүгүн аргашпышаан,
Кезээде-ле ийи боттуң чүректери
Менди-чаагай, амыр дыштыг чоруур эвес,
Кедилиг-ле идегелче далашпаалы.

Алдын-оол Д а р ж а а

* * *

Араганын хөйүн сүрбес,
Амзап ижер акым кончуг.
Амдан, чыдын, назы-харын
Айтын орар оозу кончуг.

Көгээржиктиң улууш сүрбес,
Бичии ижер угбам кончуг.
Көвүк, хейин, чулук, кадын
Билип орар оозу кончуг.

Хүндүлелдин кундагазы
Чемниң бажын каастазын.
Күжүр чонум, акы-дуңмам
Сеткил-хөңнүн хөөрөшсин!

Аткаар-ишкээр көѳстүп алгаш,
Аралажып сооттажыыл.
Арыг, шынынг сеткил-биле
Ажылдаарда таптыг болзун!

Ишкээр-дашкаар көѳстүп алгаш,
Идегежип сооттажыыл.
Идер-чалыы сеткил-биле
Иженирде таптыг болзун!

1990 ч. март 28

* * *

Дээлиге, Улаатайга
Дээлдиген чордуң ийин.
Дендии ынак каш киж
Дээп чадап кагды ийин.

Улаатайдан, Дээлиден
Ужуп ыңай болдуң ийин.
Угулза дег хоорайга
Угаан кирбейн бардың ийин.

Ажы-төлүң ажыр баскаш,
Арагага кирдин ийин.
Аза-биле куспакташкаш,
Авыраарын калдын ийин.

Дээлиде дендии шагже
Дедир чанып хоржак ийин.
Демниг, шынныг чуртталга дээш
Демисеһсе чөптүг ийин.

Улаатайда улуг шагже
Ужуп чанып хоржак ийин.
Уруг-дарыг, улузу дээш
Угаан кирзе чөптүг ийин.

1990 ч. март 27

* * *

Удуп-оттуп чыдарымга,
Улуг-Хемде угум-на бар.
Узун кыштың дургузунда
Уштуп көрбээн угум-на бар.

Угбаларым аргып берген
Узун кылын угум чүве:
Уран бойдус соой бээрге,
Уваа дигеш ораp чүве.

Сактып-бодап ораpымга,
Чаа-Хөлде угум-на бар.
Чалыы назын дургузунда
Чарлап чадаан угум-на бар.

Чаяанындан тыртып өскен
Чалбак кылын угум чүве:
Сарыыл чоктар сөглөй бээрге,
Ча-чаа дигеш ораp чүве.

1990 ч. март 26

* * *

Кулак ышкаш Артаа-Тейден
Дангынамны хараксаар мен.
Хураганнар бажы дозуп,
Дайгыргылаар таан чараш.

Чассыгбайым чарт үнү
Сынар кезип чангыланыр,
Сактып четпес аялгазы
Сырын-биле сывыртажыр.

Бойдус, оран ыт чок баар —
Бодум чүрээм дендеп үнер,
Хөлчок эргим дайгы-биле
Көгүшкештин кежээлеп каар.

1990 ч. март 27

* * *

Дедир хадаан, аай хадаан
Делегейниң дөөм чогуң.
Дендии камныг хүлээп алыр
Делгем, чылыг адыш болза!

Халдаашкынны, камгалалды
Каяа-чүүге каапкаштын,
Девидээ дег чүве-даа чок,
Тепкиленип чыткан болза!

Дайын чыгам чуртталгада
Тайбың булуң кайда-даа чок!
Чангыс бодун бодап алгаш,
Чаглактаныр арга-даа чок!

Эдеришкен чону-биле
Эки-багын үлешкештин,
Бүгүдениң салымынга
Бүзүрөпсө чазыг турбас.

Чонунуң чоон оруу-биле
Чоруккур суук баскылапкаш,
Дыжын, күжүн харамнанмайн
Дывылаза, чөптүг болур.

Коргар чүрек, кызыл тынны
Артывыска каапкаштың,
Кошкактарны, чаштарны дээш
Атчыр-датчыр туржуулуңар.

Солаңгылыг сыннар бажы
Чоргааралче кыйгы болзун,
Муңгаш кара кашпал дүвү
Муңгаралдан кичээндирзин.

Чуртувустуң сомаларын
Чулчургайга нугуп алгаш,
Тываның чаа шырай-арнын
Тывызык соп алыылыңар.

Саян сынның арты, ишти
Чалгыннар дег хөлбеңнезин,
Бүдүн-бүрүн аас-кежик
Бүгүдени бүргеп турзун.

Аалывыс алгыг өдээ
Адыш ышкаш чылыг болзун,
Аялгалар, куурайлар
Аайлажып сүржүп турзун!

1990 ч. март 28

* * *

Узун, кыска тыныжымны
Уштап-баштап чоруурум дег,
Горький-биле бо-ла чорааш
Кончуг билчир апарган мен.

Кызыл-даван түремиктер
Кыдын орта чораан болгаш,
Төлге биле салымывыс
Дөмей болган чадавас боор.

Бар-ла сөстү дөгerezин
Барба долдур бөлүп алгаш,
Аас-кежинин айтыптарын
Аңгылаксаар күзелдиг бис.

Човуландан хооруп аар
Чогум сөстөр тыптып кээр деп
Дуржулгавыс өртээ-биле
Дугуржуп аар эвивис бар.

Делегейнин боду хире
Дески бодаан өндүр башкым!
Сагыжынар хажытпазын
Шаам-биле оралдажыйн.

Аас-кежик алдын сөзүн
Адыштап аар кижилернин
Арны чырып, сеткил ханып,
Амыраарын көрүксээр бис.

Күжүрлерни бүргеп алган
Хүлүмзүрүг хөлбөңнээштин,
Часкы, чайгы чечектер дег
Саглацнаарын көрүксээр бис.

1990 ч. март 28

Тоожулар, чечен чугаалар

Оолчугаш Караоол

КАШПАЛДАРНЫҢ ХАЛАВЫ

Э Г Е С Ө С

Улуг-Хемниң суу Чаа-Хөлдүң чавызаажынга хөй адырык септерге чарлып, улуг-биче алаактарны суггарып, оожум агып бадып, Карабейниң Калбак-Шыгы, Дүнгүрлүг-Алаактың адаанга чаңгыс черге чыгып, күжүн мөөнөп алгаш, Барыын Саяннын кызаазында Кашпалдарже шимээн дааштыг шурап бадыптар.

Ол-бо талазындан анаа Бидилиг, Чинге, Хемчик, Үрбүн, Хадыңныг, Доозуннуг, Улуг, Биче Урулар, Ханныг, Шеңнети, Хереме, Ус, Саарал дээш оон-даа өске хемнер каттыжып, Улуг-Хемниң күжүн улам немептерлер. Боларның уннарынга бурун шагдан бээр тывалар чурттап чорааннар. ТАР үезинде Кашпалга Үрбүн, Хереме деп ийи тыва сумулар турган.

1938 чылда Үрбүн, Хереме сумуларының араттарын ССРЭ-ниң кызыгаар шериглери актыг черге тудуп хоругдаан. Оларның чамдызы Минусинск кара-бажыңынга амы-тынындан чарылган.

Үжен чылдар эртер. 1968 чылда «Идем на Вы, Енисей!», «Покорись, Енисей!» деп орус бижиктерлиг улуг даштарны боду дүжүрер БелАЗ деп машиналар Улуг-Хемче молчурт кылдыр кирип октаптарлар, Саян-Шушенск ГЭС-тиң тудуу ынчалдыр эгелээр. Эвээш-ле чылдар соонда Кашпалдарны далай шыва алы бээр. Даглар чирлип, буступ, хая-даштар далайже коргунчуг дааш-шимээнниг, үзүк-соксаал чок шымнып кирип турар.

1938 чылда каргыштыг репрессиялар Кашпалдардан эгелээш, Тываның бүгү булуннарынга тарай берген.

Улуг-Хем үерлеп, үстүндөн куду хай-халап кылбаап. Оонунун бооптарга, айбыл Кашпалдардан эгелээш, Чаа-Хөл, Шагаан-Арыгның шынааларын, алаактарын, ховуларын хөмө ап, оларны суг адаанче хөөржүткен.

БИРГИ ЭГЕ

Чеди айның эгези.

Улуг-Хем каш хонук эрин ажыр улгаткаш чоорту чавырылып эгелээш өйде Чиңге аксынга моторлуг хөмө кушталдырып келген. Бажының дүгү агарып шокарлай берген, аныяксымаар шырайлыг, ортумак дурт-сышныг, хөм сапыктарлыг, көк өннүг кестюм-чүвүрлүг кижии рюкзагын дүжүрүп салгаш, хөмөчи-биле байырлашкан соонда, оозу моторну дүргени кончуг хөделдиргеш, хөмни өрү сыыладып чоруй барган.

Хөмө ажытталы бээри билек, ам чаа дүшкөп Коданчык рюкзагын солагай холу-биле эгин ажыр салгаш, бозага даш кырынга үнүп келген. Баштай Чиңгени өрү, оон соонда Алага, Кара-Туруг баштарынче, адак сөөлүндө алды, үстүү ооругларже көргөш алгадай берген. Шаанда ооругларже баткан бугаларның эринге чокпак талдар, теректер, оът-сиген бо үеде чиңгир-ногаан турар-ла болгай, хараганнар чечектели берген сарыг чайт тургулаар ышкажыгай. Ам кончуун! Бугалар кокпа орук ышкаш, анаа-ла бичии истери арткан. Хараган, дажын аштап тургаш тараа тарыыр аңгыстар шуут читкен. Шаңнар орну билдинер-билдинмес төгериктер апаргылаан. Чашпаннар, хола-хараганнар безин көзүлбээн. Төрээн, өскөн чери ээн, куу, дүриг сүнезин чок кылдыр хуула бергенинге Коданчыктын сагыш-сеткили шуут-ла караңгылап, хөй янзы-бүрү бодалдар оон угаан-медерелин дүүреди берген.

Мал азыраарынга эн-не таарымчалыг оран-дыр. Ынчангаш-ла маңаа шаг-шаандан тура кара байларның чурттап турганы таварылга эвес-ле болгай.

Эртиң турар чүс чылдың эгезинде бүгү Тывага хамаан чок, Моолга, Саян артынга билдингир, сурагжаан бай Аскак-Хөнектиң чурту-дур бо. Оон биче оглу Дажы Улаастайга лама сургуулунга өөренип чеде бээрге, Тываның улуг байының оглу дээш анаа ак-көк өннүг чиңзе кадап берген чүве дээн. Дайын үезинде безин шыырак-ла малдыг улустар турду ийин. Артында-ла байлар, кожайлар деп шолалажыр деп Коданчык бажын ыжыдыр сактып эгелээн. Дөргөн саар инектиг, дөрт чүс ажыг чылгылыг Анзатпай, Ажык-Карақтың ааржы чажыпкан чүве дег хой-өшкүзү. Чайын Чаа-Хөлдүн шыырак байы Маскыр-оол баштаан аалдар Тал бажынга, Донгактар оолдары Сотпа хүн-

ду, Хүргүлек, хөөмөйлээр Биче-оол олар Шывылыкта, орденниг Сердип, аяк хээлиг Торгу-Тоннуг кезектин аалдары Кара-Туруга чайлаглаар. Оо! Мал-маган ынчаарда аалаар-шинлээр чүве туржук.

Колхозтаашкын үезинде араттар турум чуртун каггаш, чангыс черге сынмарлажыр ужурга таварышканнар. Чинге чүгле чайлаг апарган. Ам «далай» тыныжы чоокшулап кел чыдарга, чайлаглаар малчын безин чогу ол-дур. Улуг-Хем кыдыында чазаг, күзеглерни суг аппаар, ол-бо чарыкче хемелээр харык чок. Улустун аргыжар аргазы чок болганда, кым бээр келир боор.

И Й И Г И Э Г Е

Коданчык база катап эргилдир көргүлөөш, кыры-биле чүгле куш ужар Алаганың кызыл, көк өңнерлиг сүүр-сүүр мээстериин ортузунда шиш баштыг туругже көрүптерге, сагыжынга оон эрткен, чаш чораан чуртталгазы ала чайгаар сагышка кирип келген. Ооң аалы ынчан чаңгыс өг, бурун шагга бай Аскак-Хөнектин кыштаа Дөштүг-Өдекке турган. Мээс чарыктын хары чок, черден бажын уштуп алган куу даштарда хая быды дээр бичин кызыл куртчугаштар маннажып турар апарган. Арга чарыкта, ыяштар аразында хөлөгелиг черлерде хар хүн херелинге эрий бээр үези келген. Кызыл-думчуктар хүнзедир аат долгандыр хаяларда бөлүк-бөлүк эткилээн. Даң хаязында уларлар ийи-ийи бооп алган, бир дагдан өске дагже аттыктыр ужугуп, бедиктерде сырынналдыр алгыржып эгелээн. Чазаглап көжер үе келген.

Коданчыктын аалы Улуг-Хем кыдыында Чинге аксынче чазаглаарынга белеткени берген.

Алаганың Каккан бажы куу ооргада, шаандакы Мөге-Кадай кыштаанда честези Удуур-оол база-ла чазаглаар дээш, бурунгуу хүн-не дажыглань берген деп чугаа дыннааш, эрген Коданчык ол аалдың малдарында мунар богбазын тудуп алыры-биле анай кежи шээжимээн кеткеш, хүлбүс мойнаа чүген, чуларын эгин ажыр чүктөпкеш, Сарыг каътты өрү үнүпкен. Коданчык эрткен чылын богбазын өөредип алгаш, шуут-ла эр болган. Ол көжерде богбазын мунупкаш, тос кежиглиг Чингениң соок суун сүспестээн. Хой, өшкү, инектерни чазагдан чайлажже, оон күзеглеп дедир Чинге куду, күзегден ону өрү Дөштүг-Өдекке чедир чааскаан сүрүп шыдажып турар. Авазы ону оглум эзер дергизинден туттуна бергени ол-ла-дыр, эр болган деп мактап чоргаарланып чугаалап турган.

Коданчык Алага кырынга үнүп келгеш, бурунгаар углай кудулап бадып ора «ам база богбам мунгаш, сарыг-суглай берген деш кыры-биле өшкү-хоюмну хем аксынче киир сывыра бээр мен» деп боданып кылаштап чорда, кыштаг барааны көстүп келген.

Удуур-оол өөн бускаш, чүдүртүнүп алган турда, Коданчык чедип келген.

— Дошкун кулун маңаа туттурбас, даш кажаага боду-ла бажын чуларже суптар — деп, честези хүлүмзүрүп, холу-биле ишкээр айыткан. — Каккан иштинге тудуп алыр бис. Хемни өрү халдып чана бээр сен.

Коданчык дедир ашпайн, Чиңге иштин өрү чоктаар апарган. Угбазы Кара-кыс кажаада анай, хураганы-биле катай чүс баш чыгыы өшкү, хоюн ажыткаш, инектерни баштадыр одуругну куду сүрүпкеш, бора безин чедип алгаш, дөвүнчүктү куду углапкан. Удуур-оол өг ыяжы чүдүргөн сарыг аьдын четкеш кылаштаптарга, халбыгыр кулактыг, ак мойнактыг селбер кара ыды эдерипкен. Ооң соонда — өле богба. Хамыктың сөөлүндө — Коданчык.

Алаганың бедик кырынче Коданчык чүгле соңгу талазын-дан ийи-үш катап чораан. Алаганың мурнуу чүгүндө бо элдептиг, тоолчургу орук-биле чорбаан болгаш, Какканны ам-на көөрүм ол-дур деп иштинде өөрүп чораан. Куу оорганы куду бадып чыткан хой, өшкү, инектер, чүктүг малдар хенертен Кызыл-Туруг иштинче көзүлбейн кире берген. Коданчык богбазын-дан чыдып калбазын бодааш, дүргөн-дүргөн кылаштапкан.

Дал ортузу дыка ханылап орукталы берген туругнуң ортузунда Удуур-оол чүктүг аьдының мурнунда турган. Ийи чартыы бедик, кызыы хаядан бүткен дес кажаага богба эглип безин чадашкаш, мурнунда чүктүг аьтче чыпшыр, хөрээ-биле сыңны берген.

Ү Ш К Ү Э Г Е

Богбазын чедип алгаш, Коданчык сүүр туругнуң шиш бажының барыын талазынче чире, хандыр казып кылган орукту куду, ол-бо талазынче ылавылап көрүп бадып орган. Алага-Каккан Чиңгис-Хаанның эвес, Амыр-Санааның кылган оруу деп, эрткен чазын Дүлей-оол ирейниң чугаазын ол утпаан. Дүлей-оолдуң солун чугааларын, тоолдаарын Коданчык ооң аалынга албан барып, кыш-чай чок дыңнаар. Ооң аалындан черле улус үстүр эвес.

Дүлей-оолдун чогуум ады Тоорук. Алыс чурту Ус-Аксы. Би-чиизинде өскүс арткаш, чеди харлыында-ла бай оруска хөлөкчү-тээн. Орус чурту, Моол дээш чорбаан-барбаан чери чок.

Аныяанда-ла сугга дүшкеш, кулаа кадыг апарган. Улгадып келгеш, шуут-ла дүлей болган. Улус Дүлей-оол-биле чугае аың-зыдыр алгыржып чугаалажыр. Алгырын шыдавас, боостаазы дунук кижилер оон-биле имнежир. Бинчангаш Тоорук деп ат чоорту уттундуруп, Дүлей-оол апарган. Ооң база бир ады Дезиген. Ол аттың тывылган ужурү мындыг: 1919 чылдын чазынында Дүлей-оол Ус-Аксынга ланчыы боо, беш чүс ок садып алган чүве-дир. Ооң соонда үр-даа болбаанда та чүү кижиниң үндүрген хоп-нүгүлү чүве: «Хемчикте тывалар садыгжы орустарны өлүрүп-кырып туруп берген, эт-севин үштеп турар, бисти база чок кылыр деп барган. Ону баштап турар кижиге Тоорук. Бинчангаш чепсегленип, ланчыы боо, хөй ок-чемзек садып алган» деп чугаа Устуң бай орустар, хакастар аразынга дыргын тарай берген. Байлар хамаан чок, ядыыларның безин бажын төөрөдиг берген. Байлар чыылгаш, Тоорукту доп-дораан өлүрер деп дугурушканнар. Ону дыңнааш ол-ла хүн кожазы аалдарга ийи оглун, мал-маганын көрүп карактап турунар деп чагааш, Тоорук ланчыы боозун чүктепкеш, а кадайы Долчаң хам дериг-дүңгүрүн база-ла апкаш, ийи шыырак дээн аъттарын мунгаш, аал коданындан шоолуг ыравайып чорда-ла, соонда он ша хире аъттыг кижилерниң барааны көстүп келген. Аъттарын тепсенгеш, бурунгаар чарыштырыпканнар. Мурнунда кежигниң дожу ортузундан чирли берген, ояр-кыяр аргажок. Устуң суу улуг кооргал дүвүндө шааладыр бадып чыткан.

Тоорук кадайым канчаар-ла ирги деп бодап безин четтикпейн чорда-ла, соонда чораан бора аът кожаланчып келгеш, ийи аът хары угда кооргалды, арта халчы берген. Сүрген улус кежигге мунгашталгаш, дедир чорупкан.

Элээн үе эрткенде Тоорук Ус-Аксынга бүдүү чедип келгеш, аалын, мал-маганын дүне көжүргөш чорупкан. Хонган черпагеле одагдан ырак, келген оруунга онгу кылып кедеп хонуп чорааш, Чингениң Тегелиг бажынга аал-оранын онча-менди көжүрүп эккелген.

Тоорук көшкеш үш хонук эрте бергенде Хунапай деп кижиниң аалынга ок-боолуг, орус, хакас алды кижиге маңнадып келгештерниң: «Шымда, орук баштаар сен, Тоорукту сүрер, сениң ол боолавас болгай»— дээш, күш-биле сүрүп алгаш, Дүлей-оолдарның изи-биле чорупканнар. Көшкен аалдын хонган одаандан ийи кара адым хире черде онгуну көргөш, Хунапай: «Манаш таварышкан болзувусса, кайнаар баар бис, шупту борта боола-

дып каар бис»— деп хамиренген. Оон чоруткаш ийиги онуга келгеш, Хунапай аьдындан дүшкеш: «Мен моон ынай чорбас мен, бодунар-ла билинер»— дээрге, өскелери база сести берген. Бичин када тургаш, өршээл бооп, дедир эггеш чаныпканнар.

Тоорук төрөөн чери Ус-Аксын 1919 чылда ынчалдыр кагган. Ооң соонда ол ынаар ис баспаан. Өскөн, төрөөн черин сактып чораан болбайн аан. Кырып келгеш безин:

Узап баткан Ус-ла хемнин
Ужу көстүп чыдыр-ла боор—

деп, хире-хире оожум ырлай кааптар. Тоорук деп атты чүгле бижик-документилерге айтыр.

Бир катап түлүштерниң Семис чагырыкчызы Дүлей-оолду Чаа-Хөлче кыйгырты бергеш, актарга хелемечилээр кылдыр дужааган. Эптиг үени ажыглап тургаш ол актардан база дезипкен.

1938 чылдың чайыны ооң сагыжынга кезээде артып, сеткил-чүрөөн хөлзедип кээр. Чеди айның эгези. Аалдар чайлаг чыскаалының байырлалынга белеткенип эгелээн. Байыр-чыскаал болур бүдүүзүндө Чингениң аалдарынга Ус-Аксы чурттуг Константин Артомонов хенертен чедип келгеш, эртен Үрбүнге онза хурал болур, аьт-хөлүнер белеткенер, дүргеденер деп, улусту дүүредип үндүргөн. Хуралга баар улустарның даңзызын ол номчуп, кирбөөн кижилерниң аттарын немей бижип турган.

Чеди айның сестиң хүнүндө эртен эрте хуралга баар улус-биле кады Дүлей-оол Ыдыктыг-Сарыын мунгаш Үрбүнче челзиткен.

Ак-Хөлче чоокшулап кел чорааннар. Хенертен ийн аьттыг шериглер хажызындан көстүп келгеш, оларның соо-биле эдерипкен. Удаваанда база ийн аьттыг шериглер ужуражы берген.

Артомонов шериглерге чеде бергеш, олар-биле чулгаалаш-каш, дедир улус аразынче шошкудуп келгеш, суму даргазы Баян-оолче:

— Эрткен чылын аьттар дилээримге, меңээ эвес, көрейлерге бергеш, Суруяаны орук баштадып берген сен. Ындыг ийик бе?— деп чөңгээлиг айтырыг салган.

— Аьттар туржук, бодун мөгаттынгаш албадын — деп, Баян-оол харыылаан. Суруяаны мындаа кызыгаар шериглери тудуп аппаратан, мынчага чедир чок, канчап барган, ол кижиг?

— Мында, ам ужуражы бээр сен — дээш, Артомонов шериглерже дедир чоруй барган.

Улустуң чүнү чугаалашканын дыңнаваан-даа болза, хөйүнү көрүп кажараан Дүлей-оол Артомоновтуң аажы-чанының чик-

тиг апарганын эскерип каан. Чүү-ле болур ийик деп каразып, боданып чортуп орган. Шынап-ла Дүлей-оол эндевээн болган. Улус чеде бээри билек, шериглер оларның данзыда адын кыйгырып, чыскаап эгелээн. Ооң соонда чангыстап үжээш, бир бажыңче кирип турган. Улус хөлзей берген. Дүлей-оол бүдүү чылбыртып чоруткаш, Ыдык-Сарыының чанынга чеде берген. Аьдынга олурупкаш, бурунгаар арыгже караш диген. Кашпал аьды торлур эвес, улуг даштарны, ушкан чудуктарны ажа халып чоруп орган. Оранчок ырай бергенде, ланчыы октары эктиниң кыры-биле сыыгайнып турары ооң кадыг кулаанга дынналып турган. Мурнунда чоон дыттың чөвүрээзин чире дээптерге, маңнап орган аьт ийинче былдай дүшкеш, улам дүрген салывыткан. Дүлей-оол угаанын оскунупкан. Аалынга чедип келгеш, баштай чугаалаан чүвези чүгле «дезиптим» дээн.

Үрбүн, Хереме сумуларының араттарын кызыгаар шериглери ужур-дүрүм чок хоругдап эгелээн. Ол дугайын дыннаткан, медээлээн чагаалар июль, август айларда ТАР-ның нам, чазаанга үзүк соксаал чок кирип турган:

«ТАР даштыкы херек яамызынга Хуузу АРН ТК-га

1938 чылдың 7 айның 8-тиң хүнүндө Ус-Аксында ССРЭ-нин кызыгаар шериглеринден Улуг-Хем кожууннуң Үрбүн сумузунуң хамаатылары:

1. Тодай-оол	6. Алдын-оол
2. Таржаа	7. Телгер-оол
3. Соян-оол	8. Мундургу
4. Баян-оол	9. Чап
5. Тадык	10. Оолак

Оон ынай билдинмес бир кижиниң адын чыскаап бижип алган келгеш, Үрбүннүң Ак-Хөл деп черге хурал кылыр бис дээш, ол черге аппарат, мында телефон чок-тур, Ус иштинде Тонгаш деп черге хурал кылыр бис, силерниң мунуп чораан аьттарыңарның кызыгаар эртер шынзылгазы чок-тур дээш 11 кижини чадаг сүрүп алган. Оларның аразында бир аарыг кижини аьтка мундуруп алгаш Усче сүрүп аппарат. Ол улус амдыгаа чедир аал чуртунга келбээн болурун дыннаттывыс.

Иштики херек яамызының оралакчы сайыды *Намчак*.
Иштики херек яамызының килдис төлээзи *Дыртый-оол*.
1938 чыл 7 ай 13 хүнү».

«ТАР даштыкы херек яамызынга

Моон-биле дыннадырвыс болза: Улуг-Хем кожуунунун Үрбүн болгаш Хереме сумуларының хамааттылары болур, шынылга бижиктиг ССРЭ чуртунда чурттап турар 14 кижини ССРЭ-ниң кызыгаар шериглери бо чылдың 7 айның 7-ниң хүнүнде тудуп алгаш барган. Ол улустар ам Минусинск хоорайда бажыннадып байысаадып турар тур.

Ол туттурган улустарның аттары:

1. Баян-оол (Үрбүн сумузунун даргазы)
 2. Тодай-оол (ол сумунуң секретары)
 3. Алдын-оол (арбан даргазы)
 4. Мундургу (мурнунда суму секретары)
 5. Шилдиг-Карак
 6. Тызыр-оол (арбан даргазы)
 7. Чап
 8. Соян-оол
 9. Чүлдүмей
 10. Хорлуг-оол
 11. Суруяа (Үрбүн сумузу, 5 айда-ла туттурган, ам-даа ында).
 12. Телгер-оол (арбан даргазы)
 13. Таржаа (ОКДЭ үүр даргазы)
 14. Оюн-оол
- Мындыг улустар ында бажында чыдар...
Бо дугайын медээлен дыңнаттывыс.

ТАР иштики херек яамызының сайыды *Полат*.
1938 ч. 8 айның 5 хүнү».

«ТАР даштыкы херек яамызынга

Моон-биле силерниң черге медээлээривис болза:

1. Бистиң УХК Хереме сумузунун Хереме деп черге чурттап турган: 1. Чүлдүмей, 2. Хорлуг-оолду 1938 чылдың 7 айның 3-те ССРЭ-ниң Ус бажында кызыгаар шагдаалары тудуп алгаш, Ус бажынче алгаш барган болгаш мүн айның 8-тиң хүнүнде Үрбүн сумузунун даргазы Баян-оолду, секретары Тодай-оолду баштаткаш 13 кижини база тудуп алгаш барган. Ол улустарны тудуп алганының кандыг-даа чылдагааны билдинмес болгаш ол улустар мынчага чедир кандыг-даа медээ шимээн чок бооп турар тур.

2. Бо 1938 чылдың 8 айның 15-тиң хүнүнде ССРЭ-ниң Ус бажында турар кызыгаар шагдаалары 5 кижини, УХК Хереме

сүмузунуң Ус-Аксы, Саарал, Хереме ынчаар чурттап турар: 1. Дамба. 2. Чыргал. 3. Чап. 4. Дамдак. 5. Мелдер. 6. Кыртынмай. 7. Оолакай. 8. Сарбаа. 9. Танаакай. 10. Өлчей болар 10 кижини ажыл кылып турган черинден болгаш аалындан тудуп алгаш. Ус бажынче алгаш чоруй баады деп, Хереме сүмузунуң даргазы эш Анай-оол бо 8 айның 18-тиң хүнүнде бистиң черде медээлеп келгенин уламчылап чоруттувус.

УХК даргазы Санчай. Секретары *Анай-оол*.
1938 ч. 8 ай 19 х.»

Чагаа, бижиктерни өргүп чедирип-ле турган. Ынчалза-даа авыралдыг нам, чазактан кандыг-даа харыы чок. Сес ай төнер деп барган. Полат сайыт база катап Даштыкы херек яамызынга белеткээп чагаага адын салгаш: «Доп-дораан чедириңер. Мооң соонда бир чүвениң шии билдине бээр оң» диген.

«Даштыкы херек яамызынга

ССРЭ-ниң кызыгаар шериглери ТАР-ның Улуг-Хем кожуунунуң Үрбүн, Хереме сумуларындан улус тудуп ап турар дугайында мүн Хереме сүмузунуң даргазы эш Анай-оол бот-чайлап дезип келгеш, Улуг-Хем кожуунуң чагырга черинге кандыг ужурун дыннап алыгы-биле манап турар болгаш ол Үрбүн, Хереме чурттуг араттарның чугаазындан илереп турары болза, ССРЭ-ниң кызыгаар шериглери суму даргазы Анай-оолду баптадыр ам-даа 30 шаа кижини тудуп алып бис деп, чоруп турар тур.

Бо чүүлдерден корткаш, дарга Анай-оол бодунуң болгаш хөй-ниитиниң албан-ажылындан тудуп турарын дыннаткаш, черле бо улус туттуруп турар чоруктуң бир шиитпириниң дугайында дүрген харыы келдирерин дилеп тур.

Иштики херек яамызының сайыды *Полат*.
Иштики херек яамызының төлээзи *Шыдыраа*.
1938 ч. 8 ай, 24 х.»

ССРЭ-ниң Иштики херектер ажылдакчылары, мал малдап, аңнап, балыктап амыдырап чурттап чораан Кашпалдың аныякчалы оолдарын «контр, шпион» деп буруудаткаш, меге өчүк алыгы-биле изиг буска суп, салааларының сөөктерин сып турганындан оларның чамдызы Минусинск кара-бажыңыга амытынындан чарылганнар.

Кадыр даглар, кашпал хемлер аразынга узун кышты өттүр аргыжары берге боорга, ужуражып, хөөрөшпээн, бууга берген ашяктар чазын ол эртен эң баштай чыгылып, өг даштынга Дүлей-оолдун солун чугаазын дыннап олурганнар.

— Алага-Каккан Чингис-Хаанның эвес, Амыр-Санааның кылган оруу-дур. Чингис-Хаанның оруу дуу ол чарыкта Берт-Дагда көстүп чыткан ол-дур — дээш, Дүлей-оол Улуг-Хем ол чартыында дагны одурткап ийи куржаангы одуругже айыткан. — Таптыг-ла бо үеде чүве дийини. Амыр-Санаа Улуг-Хем унундан бээр кежер кежиг тышпаан. Чүгле Боралгактың саарыында бүдүн дош бар болган. Олап кешкеш Чингени өрү үнер дээрге, ону сүрген улус мурнап, ооң оруун Сөөскениң-Чарык аксынга дозуп чыдыпканын ол биллип каан. Ылчангаш Алаганың баарында ол туругну маска-биле соктап тургаш оруктап үне берген. Адан-Арт кырынга хонуп чыдырда, демги сүрген улус бо чеде берген чүве-дир. Тевезиниң мойнунга изиг ожук кедирипкеш, дүне оон ынай дескеш чорупкан. Изиг ожуктуг теве аарзынгат алгырып чыда хонган. Сүрген улус ол тевениң алгызынга бүзүрөп, Амыр-Санаа мында бар-дыр деп соора билгеш, хей-ле куруг черге хонганнар. Ылчангаш Алага-Каккан, Адан-Арт деп черлерниң аттарының тывылганы ындыг чүве-дир. Черлер аттары черле ужур-уткалыг болур, Бүүрени көрүнер даан. Бай Аскак-Хөнектиң хөй малы чире базыпкан чер-дир. Оон кыры оргу-дески болбаан, инек бүүрээ дег борбак-борбак боорга Бүүре деп адаан. Аскак-Хөнектиң кыштаан Дөштүг-Өдек деп адаан ужуру — ол хөй малдың өдээ өзенин долгаш, дөш-дөвүнчүктелдир кырлаң баалык апаргаш, ам-даа үш-дөрт ада ажылдыр чыдыр. Чалым хаяның чарык тиинге Дунчуң кайгал шары баглай бербээн болза, Шары-Баглаар деп ат турбас турган. Шаанда Шары-Баглаарның ады турган эвес. Ам сурагылыг чер апарганы ол-дур. Чүве черле ужурлуг. Боралгактап Амыр-Санаа кешкен болгаш, ооң кешкен үезинде чедир дош батпас, албан чыдар. Беш айның эгезинге чедир ыяап-ла чыдар, көрүнер-даан, өске черде бүдүн дош чок — дээш, Дүлей-оол ирей Улуг-Хемниң унун дургаар айыткан.

Шынап-ла Боралгактан ангыда Улуг-Хемниң көстүп чыдар унунда бүдүн кежиг ховар, чок-ла болза ортузу чирилген, чок-ла болза кыдыглары ойлуп кире бергилээн. Чүгле ында хемни кежир бүдүн дош агарып чыткан.

— Боралгактап кешкеш, кожуун төвүнге май чыскаалын көрзе канчап баар чүвөл? — деп, Дадылаа санал кириген.

— Часкы чиг дошче кижиги кире берзе канчаарыл? Далай-нын кулак-кудуруундан туттунар эвес. Дош кырлаар дивейн, ооң орнунга сээң ол чарык деспинни сыскып алгаш, доштуг черге сөөртүп, суглуг черге эжип кеже бербес чүве бе?— деп, Лооспаң баштактанып айтырган.

— Улуг аас этпе, деспи эвес, хеме-дир, Дош кыры-биле кижилер хеме сөөртүп чораанын кажан, каяа көргөн сен?— деп, Дадылаа шугулдай аарак харыылап каан.

— Аргамчыдан туттунчуп алгаш кежер болза ажырбас боор — деп, Өгүлүге сүмелээн.

Дадылаа Дүлей-оолдун чанынга чеде бергеш:

— Аргамчылар ап алза кандыг ирги?— деп айтырган.

— Аа! Чүү дидир сен? Кымчыдан?..

Олурган улус каттыржы берген.

— Аргамчыдан, аргамчыдан туттунчуп алгаш доштап кежер болза кандыгыл?— деп, Дадылаа бар-ла шаа-биле Дүлей-оолдун кулаанга доңгайып алгаш алгырган.

— Аа! Дош кырлаар улус аргамчыдан туттунар боор бе? Узун ыяш колдуктап алыр чоор. Дош ойлу-даа берзе, ыяш оюлган черге доора чыдыптар. Ийи ыяш болза улам эки. Сугжу мен дээр-ле болгай сен, ону безин билбес.

Дааргазында куу даң бажында Чингениң оолдар, кыстары узун ыяштар туткулааш, Чаа-Хөлче май чыскаалы көөр дээш, дошту кеже маңнажы бергеннер. Озал-ондак болбаан. Ынчалздаа чиг доштап кешкен уругларның ада-иелери элээн шуугаазын үндүргеннер. Ынчанмайн канчаар, ындыг коргунчуг чүвени. Чамдык аныяктарны чайны өттүр Чаа-Хөл барбас кылдыр хораан-даа. Тенек улусту сугже чыгап турар деп Дүлей-оолду буруудатканнар. Суг-далайдан дезер харык бар эвес, ажы-төл хөөредип турар сен деп ону кончуурга, шынында Дүлей-оол оларны сугже чыгаваан-даа болза, суг-далайдан кижиги дезип шыдапас деп, ол чөпшээрешкен. Улус баштаан деп, хинчек чок анаа-ла Шериг-оолду база буруудаткан. Болган чок-ла кевин-херек чок чүвеге Шериг-оолду буруудадыр хувискаалчы улустар бар. Ынчанмайн канчаарыл аан, «контр» огулун.

Б Е Ш К И Э Г Е

Шериг-оолдун адазын баштай ССРЭ-ниң НКВД ажылдакчылары «контр» дээш Минусинскиге ийи чыл бажыңнааш үндүрүпкен. Ооң соонда ТАР-ның ИХЯ даргалары тудуп апарган. Шимээн-не чок, чылдар эртип турган. Авазы ол каргыштыг «контр» деп сөстөн саргып арааш чок апарган. Шериг-оол

шуут-ла өскүс калган. Ачазының хөреңгизин, хой, өшкү, инек, чылгызын хавыргаш, Шериг-оолга өнчү кылдыр калчан сарыг чаваа арттырып каан. Шериг-оол школа назыны чеде бергенде, ооң өөренир эргезин казып каан. Калчан сарыг чаваа чедишкен аът болган. Шериг-оол өөрөнмөзө-даа, эрес-шоваа эр бооп өзүп орган. Харын-даа чайын Чаа-Хөлден чайлаглап келген чамдык аалдарның кыстары:

Элик чедер сарыг-дойну,
Эрес-кежээ Шериг-оолду —

деп, ырлажы бергеннер.

Уругларның ону сонуургап турарын оолдар эскерип кааш, чамдыктары аңаа өжээргеп эгелээннер. Бир кежээ элээн каш оолдар чыгылып алгаш, уруглар көрүп турда, ону «ыт баштыг японнуң оглу» деп сөглөп эгелээннер, Шериг-оол ыт чок турар боорга, оон-моон шашкылап эгелээн. Шериг-оол чааскаан-даа болза, хөй оолдар-биле деңге тудушкан. Ынчалза-даа Шериг-оолдуң солагай талакы өштү дыка үр үеде көдүрүлбээн, чоорту арай деп экирээн.

Чеже-даа бактың багын көрүп чорза, өзүп орап аныяк кижини ынакшылдың сорунзазы чыбра тырта берген.

Элик-хүлбүс турлаа болган
Эйям адаа Элчелигни.
Эзим адаа Элчелигниң
Эдискизи мен-не боор мен.

Сыын-мыйгак турлаа болган
Сыннар адаа Шывылыгны.
Сыннар адаа Шывылыгның
Сыгыргазы мен-не боор мен —

деп, кыс кижиниң үнүн Шериг-оол дыңнап кааш, арт кырында орук ийинде пөш дөзүңгө олуруп алган. Арга ортузунда орукта ак аржыыл ыяш аразын өттүр көзүлгөн. Кел чораан кижини Шериг-оолду көрүп кааш ырлавайын барган. Чоокшулап келзе-ле, Уран-кыс.

— Экии, Уран — деп, Шериг-оол мурнай мендилээн.

— Экии!

— Кайнаар баарың ол?

— Инектер кызыраар деп барган, ишкээр аалдардан буга чалап алыр дээш, сен кайнаар баарың ол?

— Силерниң Чаглак-Пөш чайлаанче, честем сугже баарым ол.

Шериг-оол саадаан черинден турбас боорга, Уран-кыс ырак эвес олуруп алган.

Чайлагда аалдарның артында кара адым хире черде, арга иштинде Чаглак-Пөш одаан кым билбес боор. Аңчыларның улуг одаа. Хар-чаъс улуг пөштерниң дөзүнге дүжер эвес. Кодан хой частыгда пөштер дөзүнге мунгаш кажаада чүве дег кургаг турарлар. Чайлаглаан аалдарның ажы-төлү дөжек шуглаан анаа эккеп алгаш, дүн-хүн чок ында турумчуй бээр. Одагдан бичини-ле бурунгаар кылаштаарга, аяң адышта чүве дег көстү бээр. Ол чарыкта үш аңгы хайырлар бар. Улуг, биче аңпар үргүлчү кирер. Сыын эдер үеде улуг анның шуут-ла турлаа апаар.

Шериг-оол биле Уран-кыс ол чайын Чаглак-Пөштен ыра-вастааннар.

Күзеглеп кирер үе чоокшулап келгенде Шериг-оол сиген кезер дээш, Чинге аксынче чоруур деп барган. Уран-кысче баар чайы чок апаргаш, Коданчыкты бо чагааны чедирип көр деп дилээн.

Уран-кыс чагааның хавын далаштыг часкаш номчуй берген.

— Чагаада чүнү бижээн-дир, Уран?— деп, кажаага чөленип алган турган Коданчык айтырган.

— Чагаа эвес, шүлүк чогаалы-дыр, Кодан — дээш, ыткыр номчуй берген:

Эргенги хүн херелдери чырыткан дег,
Эрес шоваа хүлүмзүрүүң шак-ла ындыг.
Эргеледиң ырлап чыдар Чингем суу дег,
Эргимим сээң чараш үнүң база ындыг.

Чайлагларга чечектерни көрүп тура,
Чарашсынып деңгээр чүве тыппас-тыр мен.
Чаражым сээң көглүг арның көргенимде,
Чазын үйгөн чечектерге дөмөйлээр мен.

Кадыр мээстиң ээзи болган чуңма ышкаш,
Кашпагай, чиик, эрес-кежээ Чингем кызы,
Кашпал даглыг чургувуска кезээ мөңгө
Кады чурттаар эжим боор сен, бүзүрээр мен.

— Оо! Чол чагаа диди, шынап-ла шүлүк. Бүзүрелдиг шү-лүк-ле-дир — дээш, Коданчык каттыргылааш, харызын эккел диген чүве дээн.

— Харызын күзегге көже бергеш бээр мен — дээш, чуп каан бестер дег чараш диштерин ак чайт кылдыр Уран-кыс кат-тырып каан.

Аалдар шынааже күзеглеп келгеннер. Уран-кыстың өө аал-дарның эн-не адаа Шанактыг-Арыгга барган. Бидилигден улус Уран-кысты кудалап келген деп чугаа аалдарга дораан-на дың-налы берген.

Кудалап келген улус эртен чанар деп чүвени Коданчык эжиге дамчыткан. Эжишкилер дүне аалчыларның аъттарын Алага-Каккан үстүнгө чедиргеш, боош салгылапкаш, аргамчы, чуларларын черге салып кааннар.

— Алага кырынче чер билбес малдар үнүп шыдавас, адаанче эртпес, маңаа хонарлар, кезек шүүдеп дилезиннер, хораныг-дыр — деп, Шериг-оолдун чугаазы үнүп келген. Ам-на эжимниц хордааны чидип, чугаазы үнүп келди деп, Коданчык боданган. Хүндүс ужурашкан соонда олар орта чүве чугаалашпааннар. Кежээ Шериг-оол шаап келгеш, аъттан, чоруулу дээн, ол-ла. Эжиниң арын-шырайының өскерилгени аажок боорга, улам шугулдай бээр дээш, оон Коданчык чүнү-даа айтырбаан. Өртегде аъттарга оожум чортуп келгеннер. Аъттын бирээзин Коданчыкка четсип бергеш, бирээзин боду четкеш, Шериг-оол Алага-Какканны өрү мурнап үнүпкен.

— Алага кырынга аъттар эъди хемелээривис ол-дур деп бодадым — дээш, Коданчык баштактанып каттырган.

— Аң эъди эвес, аът эъдин чүү кижн хемелеп чораан чүвел? Аңаа сула турзуннар, Алаганы сонуургал көрзүннер — дээш, Шериг-оолдун ыды чиде берген.

Удаваанда аалчылар катап келгеш Уран-кысты шуут-ла аппаратаннар. Белен-селен чүве тоовас Шериг-оолдун ынчан муңгарап турганын Коданчык сактып орган.

Оон бээр хөй чылдар эрте берген. Эжишкилер мынчага чедир ужурашпааннар. Чуртун кээп көөр эптиг үе Коданчыкка тывылбаан. Чер чуртун, эжин сактып, сагыш-сеткили саргып чораан Коданчык, ам-на шөлээлеп алгаш чедип келген.

Коданчык туруп келген. Маңаа дыка-ла үр олурганын ам чаа эскерип каан. Хүнзедир чем-даа чивээн, удавас кежээ дүжер деп барган. Рюкзагын чүктеп алгаш суг кыдыынга кылаштап келген.

— Эх! Чиңгеиң арыг соок суун! — деп чугаалалканын боду безин эскербээн.

Сугну шаанга киир ижип алгаш, хөрөккө чедир чанагаштангаш, чаш уруглар дег шалтанып чуна берген.

Чиңгеиң арыг суу! Авазының эминиң сүдүн каапкан соонда Коданчык Чиңгеиң соок арыг суун ишкен. Бо бичин хеминиң кыдыынга оон чаш чылдары эрткен.

Саарыгларның даажын Коданчык таалап дыңнап турган: ыглаан, ырлаан улуг-биче кижилер үннери, өске-өске коданнарның каттышкан хой-өшкүзүнүн аалаан-чиилээн шимээни, элдептиг мотор, хүртү даажы — кандыг үннерни Чиңгеиң суу дыңнаваан дээр. Ол үннер Коданчыктың кулаанга сиңип кал-

ган. Хүннүң изинден сугнуң даажы өскерлип, эртен, дүшпөт, кежээ, улгадып, бичелеп, аңгы-аңгы үннерлиг апаар. Улуг чаё болганда оон суу кара-хөрсүннерни, хая-дашты кадыр даглардан чууп бадыргаш, хемниң суунга кадыптар. Ийи-үш хонукта Чингени чүү-даа кежип шыдавас, кара өннүг, мөөп чыдар дошкун хем апаар. Ындыг үерлер болган соонда Чингениң уну өскерли бээр: бир черде эерем турупкан, эеремниң черлер сыык саарыглар-даа апаар.

Шаанга киир чунуп алгаш, Коданчык суг кыдыы сайга азар пажын, аыш-чемин уштуп салгаш, ыяш чыып одагланы берген.

А Л Д Ы Г Ы Э Г Е

Коданчыктың уйгузу келбес. Өжүп бар чыткан кезектерниң чүшкүрүпкеш, бирде отче, бирде сылдыстарже көрүп чыткан. Одагдан ийи-ле базым черде шааңайнып аккан Чингениң саарыгларының даажы аңаа эрткен үениң кандыг-ла бир болуушкуннарын сагындырып келир.

Бай эвес-даа болза, Коданчыкты багай аът мунмас аказы Қалдар-оол нам кежигүну кижиге болгаш, улуска үлегерин көргүзүп, Челер-Өле биле Челер-Алазын улаштыр фронтуже белекке чорудупкаш, төкпөк чаваалыг арткан. Фронтуга белек чыгган, ында-мында хуралдаан чымыштыг-ла үе турган. Токаш-оолдуң командылааны Үрбүн, Чингениң ополчен шерик хап идиктерин кыш, чай чок педиледир тепсеп чоруп турган.

1944 чылдың чайынында Норжуң фронтудан ээл келген. Ол үе Коданчыкка кажан-даа утгундурбас. Норжуңну Үрбүн, Чингениң аалдары улуг өөрүшкү-биле уткуп алган. «Норжуң эртен маңаа келир, хөй чон база чыгыр» деп, аалдарда улус дүүрөп үнгөн. Кежээ-ле аыш-чемин белеткеп эгелей берген. Коданчык биле Шериг-оол ол дүне удувааннар. Уйгу канчап келир боор. Чаалажып чораан Норжуң угбай келир дээнде.

Дүш четкелекте, үргүлчү орукче көрүп турган эжишкилер аъттыг улустарны ыяштар аразын өттүр өглерниң ыттарын мурнай көрүп кааштарның уткуй маңнажыптарга, оларның соондан бичии оолдар база улажыпкан. Майтак идиин далдырадыр сөөртүп, дорзук чүвүрүнүң шазын өрү тыртышаан, бичии Анчыкай хамык оолдарны эрткеш, улустуң мурнунда кел чораан шериг хөйлеңинде кылаңнааш хөй демдектерлиг, баг курдуг, кылаң кара сапыктарлыг Норжуң угбайның адының дынындан туттунупкаш аалче чедип келген.

Норжуңнуң соонда Кашпал черниң эрес-дидим оолдары. Ада-чурт дайыны орденниң бирги чергези-биле шаннаткан Бү-

рүүлсн, Қызыл Сылдыс ордени база ТАР Республика ордени-
биле шаңнаткан Хүргүлектн Үрбүн, Чиңгеннң чону база-ла улуг
байырлап утканнар.

Ч Е Д И Г И Э Г Е

Коданчык чемненип дооскаш, көстүг кезектерни одагнын
ортузунга бөдө чыггаш, кырынче ыйба-хүлдү буруладыр сугну
хөөлбектелдир кудуп өжүргөш, чүү-хөөзүн хынамчалыг суктун-
гаш, хемни өрү таваар кылаштапкан. Ам дораан-на Шериг-оол-
биле ужуражы бээр! Дыка-ла солун! Алыс боду, аажы-чаңы
канчан барган болур ирги?

Хем унунда теректерниң, инек-хараганнарныц бүрүлери
ногаарарын үнүп келген, ында-мында тарамык сарыг чечектер
хүлүмзүрэни чүвө дөг, куу даштар аразындан бакылап турган-
нар. Дээрже саң дорт үнгүлей берген Алага, Саралым, Хараар-
Даш сыннарынның баштарынче Коданчык көрүп, таваар кылаш-
тап кел чорбан. Шала өрүлдүр хем унун дургаар эмме-тикчок
кызырак-каттың сыптары, оон өрүлдр инек-карааның онза чыды
ооң сагыш-сөгкилин өөртүп турган.

Бойдустан бо чараш чурумалынга таалап:

Чурумалдыг байлак Чиңгем
Чурттап өскөн ылак хсмин.
Кадыр даглар, арга, ыяштар
Каастап турар чараш черим —

ден, сөстөр безин ала чайгаар ырлаттына берген. Көгү-шыгы
хөлбенинэн эзим адаа эрги чайлаг көстүп келген.

Ажылчыи хептиг, кирза сапыктарлыг кижиге Коданчык өг
даштынга ужуражы берген. Кыштың соогунда, чайның изинде
дадыгып калган арны хүрере берген. Улуг карактары муңгак,
думчуу биеэги хевээр бедик. Эжиниң арып, кырый бергенин
Коданчык эскерип каан.

— Коданчык-тыр мен, танывайн-тур сен бе?

Шериг-оол алгырыпкаш, эжин кускаптапкан. Эжишкилер
Үр-ле ыит чок турганнар.

Даштын одагда тараа хооруп олурган чарашсымаар, семис
сарыг херээжен кижиниң чанынга чедип келгеннер.

— Таныжыңар. Уругларым нези Оюн уруу Тамара-дыр.

Коданчык ол кыс адыг дег чоон Тамара-биле хол тутчуп
мендилешкен.

Тамара өгге чурттап чорбаан, турум сууржуң ада-незиниң
бажыңынга өскөн. Школа соонда хаван фермазынга ажылдааш,

улаштыр сүт-бараан фермазынга келген. Таңды эдээнин көктүг-шыктыг шынааларынга чайын шөлөөн оъттап семириир, кыжын тургузу азыраар, долдур сүт кудуп каан көгээрлер дег эмиг-лерлиг, эткир-сүткүр уксаалыг инектеринден Тамараның сагган сүдүн хөөредир кижиге болза далай дег болган деп чугаалап болур. Ол ийи чыл ажылдааш, районнун мурнакчы саанчыларынын санынга кире берген.

Бир катап Тамара Кызылга Наадымга баар төлээ кылдыр томуйлаткан. Ол залга кирип кээрге, улус эвээш, эжик аксында кыдыккы олутта улустан аңгылаң, ооң үези аныяк эр кижиге удаан ышкаш куду көрүп алган олурган.

Ооң чанынга кожа олурупкаш:

— Айтырбайн олуруп алдым, кижиге чок ирги бе?— деп, Тамара чугаалаан.

— Ажырбас, олурунар — дигеш, Шериг-оол уругнун арнынче кылчаш кылдыр көргөш, база катап куду көрнү бергеш, караан шийипкен.

— Малчын силер бе? Кайыын келдиңер?

— Өшкү кадарчызы мен, ырактан келдим — деп, оол бажын көдүрбейн, шагжоксумаар харыылаан. Аарааны ол бе, азы орукка шагзыраан кижиге боор бе деп, Тамара аайын тыппайн, оон сөс үндүрүп алыры-биле, өшкү Мөңгун-Тайгада хөй чүве деп дыннаанын сактып келгеш:

— Мөңгун-Тайга чурттуг силер бе? Чүгле самолет ужар чер дирик бе?— деп, дужа келбиже айтырган.

— Үрбүн, Кашпал чурттуг мен. Самолет хондурар чер хамаан чок, чоруп көрбээн кижиге кылаштаары берге оран — дээш, Шериг-оол бажын көдүрүп, хүлүмзүрүп каан.

— Аарып тур силер бе?— деп, Тамара улам-на сиңниги айтырган.

— Чо-ок! Ийи хонукта орта удувадым. Улуг-Хемни кежер хеме чок болган. Озалдааш, бо дүне келдим.

Хурал эгелээри ам-даа элек, чанында уругнун чугаакырын эскерип кааш, удувас дээш Шериг-оол арнын нугуп суйбагылааш, кожазынын сөс-домаан дыңнап орган. Тамара бодунун намдарын бичии када-ла тө каапкан. Хурал эгелегиге чедир олар бот-боттарын билчип, шаанга киир хөөрежипкеннер.

— Бо черге баштай келгеш, бергелерге таваржып турдум. Дагга кылаштаар хамаан чок, оларже көөрүмге безин бажым дээскинер. Өгге чурттап чораан эвес, көржең одап, от салып алырым безин хирелиг турду. Идик дагазы кедип, тускай өөрөдиге база эртим — деп, Тамара намдарын Коданчыкка төөгүп берген.

— Маңаа кандыг кижилер келбес дээр, эжим, чүгле сен читкен кижидир сен — дээш, Шериг-оол дөрге эптиг олурупкаш:— Кызылдан, Москвадан, Ленинградтан эртемден кижилер-ле энмежок. Суг адаанче кирер мурнунда бо черлерниң хамык базырыктарын казып, хаяларда чуруктарны шинчилээр боор чүве-дир. Демги сонгаартан кээп турар Кылаштаар-оол деп чорда:

— Кылаштаар-оол эвес, Кляшторный деп көрем, ачазы — деп, Тамара ашааның частырыын эдип каан.

— Кадай шыдаар кижин, клазы улуг, орустап билир — деп, Шериг-оол оозун мактаан.— Хаяларда чуруктар шинчилеп турар семис угбайны Девидеп азы Дегээлеп дээр чоор бе, кадай?— деп, Шериг-оол айтырган.

— Ачазы ыңдыг кижин боор, ам шуут соора баады. Угбавыс деп чүнүл? Бистиң үевис кижиле чүве. Мария Арташировна дээр, фамилиязын уткан-дыр мен — дээш, Тамара сактып чадап, карактарын чивеннедип олурган.

— «Мугур-Сарголдуң чурумалдары», «Көжер кокпаларда чурумалдар» дээш оон-даа өске, бистиң черивистиң хая-даштарында чурумалдарның дугайында номнарның автору Дэвлэт дээр эртемден бар — деп, Коданчык чугаага киржи берген.

— Ийс, ол Дэвлэт. Хем аксынга чылдың чыгыы келир — деп, Тамара бадыткаан.

— «Контр» оглу дээш мени өөрөтпээни кончуг-ла чүве, оон башка ол эртемденниң мээң чуртум дугайында бижээн номнарын номчуп тургай мен. Үжүк-бижик чегей болгаш, бригадир-биле санажырда безин бергедей бээр кижидир мен. Уругларымның төрүттүнген чылдарын безин уттуптар кижин боор мен. Эрткен кыжын бригадиривис Межекей чизе кылып келген. Кадай өшкү кадара берген чүве. Уругларымның төрүттүнген чылдарын билбес болган-дыр мен. Аптараны андара-дүндере дилеп тургаш, арай деп херечилелдер тын алган-дыр мен — деп, Шериг-оол чугаалаарга, Коданчыктың сагыжынга бир болган таварылга кире хонуп келген:

Бир кыжын Коданчык Бүгү-эвилелдин чон чизези кылып чорааш, Сириң ирейниң аалынга келген. Сумкадан майыктарны ужулгаш, ширтек кырынга белеткеп салгаш:

— Фамилияңар?— деп айтырган.

— Эрги сумум Түлүш, херечилелде Сириң дээн боор, оглум.

— Адыңарны кым дээрил?

— Адыр, оглум, кым ийик моң?— дигеш, Сириң ирей үне-халаан.

— Алтарада адымны кым дээр ийик, ка-да-ай?— деп, ашак кадайын кыйгырган.

— Аа! «Ыстапаан» ыйнаан — деп, кажаа чанында кадай-нын ыды дыңналган.

— Ыстакаан дээр болбазык бе, оглум — деп, ашак кире халып келгеш, уттундура бээр ийне дээизиг дүрген-не чугаалаан.

Сииринң Степан Түлүшович деп майыкка Коданчык бижип каан.

— Чуртумдан кезек када ырадыр көштүм — деп, Шериг-оол бир чытын ооң кадарган өшкүлерин когун үзе эът планынга киириштерге, совхоз төвүнче көже бергеш, салбырлар кезип, Үрбүн, Кара-Тал, Шаңчы, Кызыл-Даг, Ак-Туруг дээш-ле суурлар кезип, аар-саар ажылдар кылып чораанын чугаалаан. Катап өшкүнү өстүрө бээрге, дедир чуртунче көжүп келгеш, өшкү кадарып чорууру ол.

— Бир эвес суг келбес чүве болза, өшкүлерим кадарып, черим-чуртумга сөөк салыр кижидир мен ийин — депкеш, ам чаа-ла сергек хөөрөп олурган Шериг-оолдуң арны хенертен өскерлип, мунгак апарган.

Ооң чугаазы Коданчыкка дээштиг болган.

Шериг-оол өшкү чок кылып турган үени чугаалай бээрге, Коданчыктын сагыш-сеткили ундарап, ол үеде колхоз даргазы-биле маргыжып турганын сактып орган. Кажан Шериг-оол далай дугайын чугаалаарга, Коданчыктын караанга хайнып чыдар калчаа далайже човууртап буступ дүжүп турар даглар, хая-дашта чурумалдар, одар-белчир, алаактар, шынаалар көстүп келген.

Кижн бүрүзү ыт чок, элээн үр үеде өг ишти шимээп чок апарган.

Ыржымны Шериг-оол үрөп:

— Че, эжим, каяа чедип, чүнү көрүп чордун? Сурааң дыннаарымга, шериг барган, шеригден чедип келгеш өөрөнгөн болдун. Сөөлүндө дыннаарымга, Кызылда сураглыг. Кандыг чурттап, ажылдап чор сен?— деп айтырган.

— Мээң түрөңги чуртталгамда солун чүү боор, эжим — дээш, Коданчык боданы берген.

Ол үжен ажыг чылдар мурнунда Шериг-оол биле сөөлгү катап байырлажып турганын сактып келген.

— Шын-дыр, чүгле бис ийи хөөрөп олурарга кайын болур, аалчының чугаазын дыннаалы — дээш, Тамара тайылбыр дыннаан өөреникчи дег, Коданчыкче дорт көргөш олурупкан.

Шериг-оолдун сарыг аъдының даваннарының даажы Бозаганың борбак даштарын чуура базып, Даштыг-Хавакче дадырадып чоруй барганы кулакка база катап дынналып келген.

Коданчыктың ачазы нам кежигүнү кижиге болгаш, Үрбүн, Чинге улузун баштап алгаш, колхозтажыр дээш аалын Чаа-Хөлче көжүрүп келген. Коданчыктың авазының кадды багай кижиге, изиг шынаага байдалы улам баксыраан. Кыштааш, часкаар чок апарган. Арткан эвээш малы анаа-ла эсти берген. Коданчык алды классты доозупкан. Ийи-ле чыл иштинде ол хеммелээн эът дег хөлчөк арыпкан.

Чайын өөредилге доостурга, Коданчык колхозтун сиген бригадазынга ажилдаар. Чамдык хуннерде дүшүте чаңгыс каттап бээр бичиге чеми улуска четпейн баар. Ынчалза-даа бригадир Кускаайлы Коданчыкты черле куруглатпас, өскүс кижиге дээш норма эжегейни ыяап-ла бээр турган. Үргүлчү бригадирге азырадыр эвес, боду борастаныр үе келген.

Ак халаттыг, сарыг баштыг херээжен орус эмчи Коданчыкты шинчип көргөш:

— Арганыңны, чем чивейн турар сен бе?— деп айтырган.

— Ажырбас, семирый бээр мен — деп харыылааш, Коданчыктың арны кызып, эпчоксуна берген.

Дүүн эртенги аксы-биле ояар узун орукту эртип, могап-шылап келген кижиниң чем чиксээрин чүге деннээр. Коданчык дүүн душ бооп, көдээ ажил-агый техникумунга өөренир күзелдиг сургуулдар чыып чораан машинага таваржы берген. Чүък машиназынының кырында хөй-ле танывазы оолдар, уруглар бар.

— Бээр кел, техникумга өөренир сен бе?— деп, машина чанында турган улус кый дей берген.

Ак пиджактыг семис орус кижиге Коданчыктың холундан алгаш, каткы-хөглүү аажок:

— Мен директору техникума — дээш, чанында кара костюмнуг кижиге айыткаш:— Бо переводчик башкы Сарыгбай Көшкенович — деп орус, тыва сөстөрни холуп чугаалаан.

Директорну Александр Иванович Хоменко дээр, аажок чугаакыр чазык кижиге болган. Коданчык машинага олургаш, дораан чоруур деп чугаалажып алган.

— Аалың ырак бе? Хеп-сын кедип албас сен бе?— деп, Сарыгбай Көшкенович Коданчыктың орбак-самдар хевин көргөш чөгенип айтырган.

— Аалым чок, моон өскээр хевим база чок — дээш, Коданчык чүвүрүнүң дискээнде чамашкыларынче үстүнден куду көрүп турган.

— Ажырбас, экзамен дужааптарыңга хептен бериптер бис — дээш, Александр Иванович Коданчыкты машина кырыңче үндүрүпкөн.

Шагаан-Арыг хоорайдан үнгөн соонда, машина каяа-даа доктаавайн, Улуг-Хемниң кыдыын өрү төнмөс узун орук-биле доврак-доозунну дээрде шаштыктыр буруладып орган. Ийи башкы, чолаачыдан аңгыда, машина кырында аныяктар бо оруктап чорбаан, кажан-даа мындыг узун чорук кылып көрбээннер. Онгул-чингил черлерге машинаның соктаарыңга уе-човууртап, халдып эрткен машиналарның доврак-доозунунга хөмдүрүп чораш, караңгыда Боом кырыңга үнүп келгеннер.

— Кызыл хоорай!— деп, кузов мурнунда турган оолдар бурунгаар айтып алгыржы бергеннер.

— Кызыл! Кызыл!— дигилээш, олурган улус шупту туруп келгеннер.

Коданчык элээн ыракта сылдыстар дег хөй оттарны көрүп каан.

Машина узун ыяш бажың чаныңга доктааган. Коридорнун бир ужунга оолдар, бир ужунга уруглар саваң дыгып каан матрастарны шала кырыңга чаткылааш чыткылапканнар. Орукка могап-шылаан улустар дораан-на удуй берген.

Эртенинде Александр Иванович техникумнун башкыларын, өске-даа ажылдакчыларын эдэртип алган кирип келгеш:

— Баштай эмчиге шинчидер, ооң соонда шылгалда эрттиргеш орун-дөжек, чемненир акша алыр — деп айтышкын берген.

Бижиттинип олурган улгады берген тыва эмчи угбай:

— Өскүс сен бе, дунмай?— деп, Коданчыктан айтырган.

— Ийе, угбай, авам чок.

— Он сирота, поэтому худой — деп шинчип турган эмчиге ол бодунун шаа-биле орустап тайылбырлап бээрге, оозу билдим деп бажың согаш кылган.

— Ажырбас, кижини өзүп, бут кырыңга туруп кээр — деп, тыва эмчи Коданчыктын хөңнүн чазап чугаалаан.

Шылгалдаларны Коданчык шуптузун дөрттерге дужаагаш, алган чемненир акшазын адыжынга дүре туткаш, чоокку магазинге чеде берген. Магазинде хлебтиң амданнын чыдыңга чем чиксээри дам барган. Магазин артыңга олуруп алгаш, садып алган хлевин холу-биле буза тудуп, харамдыгып чий берген. Удаваанда хлебтиң улуг чарты хырын дүвүндө барган.

Хлеб ышкаш амданнын чемни ол кажан-даа чип көрбээн ышкаш сагындырган. Амыдырал деп чувениң бергезин. Авам турган болза таан ындыг болбас деп, ам аштааны чиде берген Коданчык боданып олурган.

Күскү тараа ажаалгазы доостурга, колхозтарга шефтен чораан техникумнун сургуулдары четкилеп келгеш, субботада шупту чыгып танцылаан турганнар. Коданчык хартыгадан корткан хоруй берген кушкаш ышкаш, үргүлчү-ле азыгга сыңны берген орар чаңы-биле ам база-ла ында, сандайда чыпшыр шарып каан чүве дег, танцының төнерин четтикпейн манап орган. Танцы доостурга, Люба Коданчыкче келбейн, дашкаар үнгеш чорупкан. Мындаа колхозтарже чоруурунун хуралы болган кежээ база-ла чааскаан чорупту, чүү болганының айын тыппайн Коданчык Любаның соондан чеде берген.

— Чүге чааскаан чоруптуң?

— Анаа-ла.

Кожа ыт чок кылаштажып чорааннар. Коданчыктын чүрээ тиккиңейндир сол, кандыг бир чүведен корткан ышкаш дүүреп чораан.

Любаның бажыңының хериминиң хаалгазы оларның доктаамал байырлажыр чери. Борта олар эң баштай чаа чылда байырлашканнар. Ынчан дызырткайнып турган кончуг соок хенертен чаа чыл бүдүүзүндө бүргөп чылый бергеш, дүне хар чаап эгелээн. Техникумга чаа чылды уткаан байырлал төнүп турда, башкы училищезиниң оолдары болгаш эмчи училищезиниң хөй уруглары четкилеп келирге, танцы, оюн-тоглаа уламчылап, мырыңай хондур үргүлчүлээр ужурга таварышкан.

Даң бажында ийиги агроном курузунда үргүлчү хүлүмзүрүп чоруур, чингир ногаан карактарлыг Люба Кошкина Коданчыкты:

— Мени үдеп каг — деп дилээн.

Коданчык Любаның сумказын алгаш, ооң-биле кожа базыпкан. Люба борта Чаа чыл-биле, чаа аас-кежик-биле дээш, Коданчыктын чаактарыңче изиннедир ошкап каан...

— Мооң мурнунда үргүлчү үдээр ышкажымгай — дээш, Коданчык бир-ле элдеп чиктиг апарган Любаның арнынче көргөн. Люба Коданчыкты дынзыг чыра кускаптапкан. Ооң арган мага-бодунуң сөөктери кыжырткайны берген ышкаш болган.

— Мени буруудатпа, өңнүктер бооп артып каар бис. Сен ам-даа чаш оолчугаш-тыр сен — дээш, Коданчыкты салыпкаш, херим эжини ажиткаш, Люба караңгыже чиде берген.

Коданчык хондур андарлып-дүндерлип чыда, даң бажында чык кылдыр удуй берген. Оттуп кээрге, өрээлде кым-даа чок. Дүүш үези. Столоваяга келирге, эвээш кижичемненип олурган. Улуг-хүндө сургуулдр черле ындыг, соннуг-мурнуг-даа болур, а чамдыктары чер кезээш чемненмейн-даа баарлар.

Коданчык чемненип алгаш, базаар хаалгазынче кирип барчыда, уткуштур кел чыткан Любаны көрүп каан. Ооң омак-хөглүү аажок, чоон дөңмектерин чайып кылаштаарга кара-шокар платезиниң эдээ ол-бо талаларынче хөлбеңейини чораан. Чанында гимнастерказын дыгый кедипкен, тырын солдат эрчораан.

Коданчык хойган аът дег хенертен тура дүшкеш, дүрген изиш кынны берген байдалын көзүлдүрбес дээш, чүү-даа болбаан чүве ышкаш уткуштур кылаштапкан. Любаның арны хенертен өскерли бергеш, Коданчыктың чаны-биле эртип чыда, чанында солдатка эскертпези-биле билдинер-билдинмес бажын согаш кылган.

Люба чайын-на ол солдат-биле таныжа берген чүве болган. Удавас кудазы болур. Коданчыкка хораданчыг, хомуданчыг, ыядынчыг-даа: «Мен чөлдүр анай дег багай боордан башка, чаш оолчугащ эвес-тир мен. Мени ынча дээрге бужар чүве-дир. Мен чүге солдат бооп шыдавас мен?..»

Ам Любаның караандан ыраза эки. Өөредилгени соонда уламчылаар, шериг чоруур деп Коданчык шиитпирлеп алган. Он хонгаш шеригге шинчидер келдиришикин холунда бар.

Шинчилгени эрттиргеш, сургуул оолдарны шеригге албас дээш дедир чорудупкан.

Хөгжүм-шии театрынга шинчилге эрттирип, оларны командалар аайы-биле бөлүктөп, моон шеригже аъткарып турган. Коданчык театрга келирге, бажын дөңгүрерттир кыргыдып каапкан, кыргытпаан-даа, чүктешкилик, чүктешки чок-даа ооң үези оолдар эңмежок. Иштин-даштын оларны үдээн ада-иелер, төрелдери бөлүк-бөлүк турганнар. Оларның аразында ырлашкан, ыглашкан, танцылаан, таакпылаан, чемненген-даа кижилер бар. Кырганнар, аныяктар, бичин чаштар дээш кымнарны чок дээр.

Кирер эжиктиң мурнунда чүктешкилик бөлүк оолдар ортузунда шокар тоннуг уруг:

Саян арты ажа бергеш,
Сарың мени уттуптун, эш.
Сарың мени уттур болза,
Сарыыл-ла чок болганың ол.

Улуг Саян ажа бергеш,
Уруг мени уттуптун, эш.
Уруг мени уттур болза,
Угаан-на чок болганың ол —

деп, будун олуй-солуй теп бадырып турган. Оолдарның чугаалажыры «шокар-тоннуг» ол-ла-дыр, ол шеригже оолдарны

үдөккөш, шеригден келгеннерни улаштыр уткуп алыр чаңныг джигир.

Коданчык ээлче кирип келген.

Комиссия столунуң ортузунда олурган, бажының дүгү көгөрө берген, артиллерист эмблемалыг подполковник Коданчыкче дорт көргөш:

— Өөрөнмөйн чүгө шеригже чоруксай бердин?— деп айтырган.

— Шеригден келгеш өөрөнип алыр мен. Шеригни кажандаа эрттирер апаар, ол мээң хүлээлгем.

— Шериг албаны берге, оюн эвес, дедир чоруурун дилеп, чагаа бижип туруп бербес сен бе?

— Чок, ыглавас мен, кортпаңар — деп, Коданчык дидим харыылаптарга, подполковник оң талазында олурган майорже көргөш:

— Артиллерияже бижип калыңар — деп дужааган.

Ийи хонганда семис, моң кара улуг лейтенант Бугажык шериг чоруур болдарны чыскаап, аттарын ончалааш, брезентилер-биле кузовтарын шып каан машиналарга олурткаш, Саян артыңче ажа берген.

Демир орук-биле чүэк вагоннарынга сыңмарлажып, бир ай ажыг чоруу келгеш, Карпат дааның эдээнде албан эрттирери-биле томуйлааны шериг кезээнге Коданчык Тывадан барган өөрү-биле Улуг Октябрының байырлалы — ноябрь 7-нің хүнүндө чедип келген.

ОНГУ ЭГЕ

Улуг-хүн. Сентябрының арыг, аяс эртенинде базаарга үнген, кирген чон эндерик. Артиллерист эмблемалыг күдер-шыырак сержант, базаар мурнунда херимде «Өөрөткөн адыгларның киржилгези-биле улуг концерт» деп бижээш кызыл пөсте азып каан аажок улуг чарлалды көрүп турган.

Ооң арты-биле ыңай-бээр шуужуп эртип турган улустарның бирээзи тура дүшкөш:

— Боже мой! Коданчык!— деп алгырыпкан.

Коданчык ийинче көрүптерге, Люба турган. Ол шыырак холдары-биле Любаны чыыра туткаш куспактапкан. Үш чыл иштинде талыгыр ырак черге, өске чон аразыңга ол буугуп калган. Ооң хорадап, хомудап чорааны улустарны ам көөрге, аңаа шупту-ла чоок, эргим кижилер апарган.

— Ой! Кандыг кончуг шыырак кижини боор сен? Адыг-ла!— деп, Коданчыктың ооргазындан Люба куспактаныпкаш, мурнун-

дагы чаңы хевээр ооң чаагын изиннедир ошкап-ошкап, бажының хоюг дүктерин арһынга үр-ле дүрбүп турган.

Люба бот. Ооң ынакшааны, херектеннер танныылы солдат Виктор Куцоконь Любаны чула төөреткеш, ол-ла күзүн чуртунче чана берген.

Коданчык ам-даа ийи чыл өөрөнгөш, дипломну холга ал, чаа амыдыралдың оруун ажыдың, одун кылсыр. Ооң мады өөрөнип турган эш-өөрү шагда-ла амыдырал-чурттаганың эжини ажып кире берген. Ол озалдаан. Ынчалза-даа ол улуг шылгалданы эртип, эр хүлээлгезин күүседип каанынга чордайр-ланыр.

Коданчык биле Люба өңүктөр бооп артып калганыр

Дөрткү курсту доозуп тура, Коданчык үш ай хуусалтыг бүдүрүлгө практиказы эрттирери-биле көдээже март айның эгезинде чорупкан. Оон кээрге, узун сынныг, чараш, кырлан думчуктуг, хилиц кара бажының дүгүн ойтур дырааш, ужун чуш куузунда борбактап алган чоруур, бөдүүн уруг Чойган-кысты эдертип келген.

Диплом тывыскан кежээ бичин өрээлге Коданчык биле Чойган-кыстың эш-өөрү оларга байыр чедирип, чечектер тутсуп, амыдырал-чуртталгазынга аас-кежикти күзөп, алгап-йөрөп кааннар.

О Н Б И Р Г И Э Г Е

Коданчыктын ажылдап келген ажыл-агыйы бай эвес, колхозчуларның алыр орулгазы эвээш, ындыг-даа болза олар устав ёзугаар эвээш-биче малдыг болгаш, амыдырал-чуртталга чүгээр.

СЭКП-нин XXI съездизиниң соон дарый-ла колхозка онза өскерлиешкиннер эгелээн. «Социализм бүрүнү-биле тиилээн!», «Коммунизм үезинде чурттаар бис!» деп-ле чаа хөй кыйгырыглар үнгүлээн. «Кукуруза — эът, сүт!».

Коданчык өөрөнип турда-ла, кукурузаны алдаржыдып эгелей берген турган.

Техникумну доозар чылын Коданчык зоотехнияга экзамен дужаап тургаш, үш айтырыгның ийзин мөлдүк-калдык харылааш, үшкүзүнге тула бергеш, кукуруза ышкаш сүүзүннүг мал чеми чок, Никита Сергеевичиниң кукуруза дээш ада-салышкынынга өөрүп четтирдивис деп-ле дүжүргөн. Зоотехния башкызы улгады берген Мария Сергеевна столдан тура халааш, Коданчыктын холун туткаш, эр-хей дээш, 5 салып каан.

Ам кукуруза дээш шуут-ла изип барган. Сиген, тараа шөл-

дерин, ховуларны кукуруза тарыыр дээш чарып туруп берген. Кукурузаны чүгле дөрбелчинней олуртур.

Чогум-на ол үеде клубка аныяктар чаа кожамыкты ырлажы бергеннер:

Хову, шөлдер даңгыназы —
Кукуруза делгерезин!..
Хоорай, суурлар дайзыны —
Куртгуг өшкү сөнээр болзун!

Ынчан колхоз баштаар чери өшкүнүң өзүп турарын барым-даалааш, чединмес-даа болза, аар өртек-биле үжен ажыг ангор хуна садып алган. Сес ай эгезинде дыдыраш дүктүг, ээрилге мыңыстарлыг, чараш хуналарны карантиннээн хуусаа эртерге, кошкарлар аразынга кадыпкан.

Бир хүн колхоз даргазы Коданчыкты конторада кел дирткен. Колхоз даргазы Дмитрий Даваевич Дилгижектиң район төвү кирип, хуралга чорааны илден. «Хүндүлелдин демдээ» орден баштадыр ийи-медаль, элээн каш значоктар кадаан хүрең өңнүг костюмун дарга кедипкен, стол артында аянынг олурган. Хурал-суглаа болур дээнде ол костюмун черле кедиптер чаңныг кижин. Дмитрий Даваевич районга азы Кызылга хурал чораанда улусту чыып алгаш, каяа чүү болганын, кандыг залга хуралдааның, кымны шүгүмчүлээнин, кайы столоваядан кымнар-биле чемненгенин чүве арттырбас хөөрөп туруп бээр. Шайлалга болганда ол хондур-даа хөөрээр Кандыг-кандыг даргалар ооң-биле дашка көдүрүп, столче чалаанын, кандыг кадын-кыстар ону ошкап, чыттап, куспактап, танцылап турганын төөрөдир хөөрээш туруп бээр. Мегелеп, мактанып турда, черле тергииннернин бирээзи. Бир чылын Кавказче курорттап чоруткаш, оруктан хөй телеграммалар чоруткулаан: «Москва» гостиницазынын директору хүлээп алды», «көдээ ажыл-агый делгелгезинин ажылдакчылары мээң-биле ужуражылга кылды», «курорттун удуртукчулары аэропортка уткуп алды» дээш-ле, чүү деп-даа каан кандыг телеграммалар колхоз конторазынга келбээн дээр, оон улаштыр чагаалар үзүк-соксаал чок кээп туруп берген. Үш чагаа курорттан дарга чанып келгенде, соондан келгеннер. Дмитрий Даваевич район төвүнге болган хуралды тайылбырлап каапканы-ла ол боор, улус тарап турган.

Коданчык азыгда сандайга олуруп алган.

— Доп-дораан, бөгүн болза бөгүн, даарта болза даарта хуналарны чазаар сен — деп, дарга айтышкын берген.

— Кырган хуналарывысты мындаа-ла чазап каапкан бис, эътке дуjaar сергелер аразында кадып каан.

— Адыр, ыңар! Бо чүнү чугаалай бердирер. Кызылдан эккелген хуналарны чазаар чүве-дир ийин. Өшкүлөриң доозазың эът планыңга дужааптар.

— Чазаар хуналарны чүге улуг өрте-биле садып алган чүвөл? Чединмес колхозта улус күш-хүнүңге чүгө чеден көпөөк алыр — дээрге, дарга хорадааш стол артыңга туруп келген.

— Колхозчулар чеден-даа, чеди-даа көпөөк алыр болза, сээң херээн эвес-тир. Партия, чазактың айтышкыны-дыр. Даарта хуналар чазавас болзуңза шоруң, район эмчизиниң мурнунга бодуннуң дугайында айтырыг тургузар мен — деп, Дмитрий Давааевичиниң карактары шуру дег кыскалай берген, чирик хаайының ындында-ла улуг үттери улам алгый берген хөрөктөнгөн.

Ур болбаанда колхоз баштаар чериниң хуралы болган. Ол хуралга райондан даргалар база киришкен. Районнуң улуг мал эмчизи база келген. Баштаар черниң кижигүннеринден ангыда, колхозта ажылдап турар тускай эртемниглерни, активчилерни шуптузун чыылдырган.

— Хүннүң айтырыы ийи — деп, Дмитрий Давааевич Дилги-жек хуралды ажыткан. — Бирээде, бистиң тускай эртемниглеривистиң ажыл чорудулгазының дугайында, мен илеткел кылыр мен. Ийиги айтырыг, кукуруза ажаарының дугайында кол агроном Шукин информация бээр — дээш, дарга уламчылаан. — Бирги айтырыгны сайгарып көрээлиңер, эштер! Кукурузаны дөрбелчинней тарыыр деп дорт айтышкын турбуже, бистиң агрономувус Шукин анаа-ла чаштырып каапкан. Шаандакы ашактарның адыштап тараа чажып турганы-биле дөмей-ле. Бөгүн бо даргалар шупту хову, шөлдү кезип көргөн-дирлер, мен-даа, силер-даа көргөн силер. Адыш орну-даа дег черде квадраттап тарываан. Мындыг аргажок тускай эртемниг улус-биле ажылдап турар кижидир мен, даргалар — дээш, райондан келген даргаларже көргүлээш, Шукинни шүгүмчүлөп дооскаш, дараазында «чижинче» шурай берген. — Коданчык эмчиге хуналар чазаар деп айтышкын бээримге, мээң-биле аас былаажыр, ажыы-биле чугаалаарга, партия, чазактың айтышкынып тооп көрбес кижидир, даргалар. Мындыг кончуг улус бо, мээң авторитетимни баксырадырын бодаар — деп, дарга «авторитет» деп аксындан дүжүрбес ынак сөзүн катаптаан.

Шукин туруп келгеш, карманындан блокнотун уштуп тура:

— Квадраттап кукуруза чаштырбааным мээң улуг буруум, миннип тур мен. Моон соңгаар ындыг чүве кылбас мен, эттинип алыр мен — дигеш, кукуруза ажаарының дугайында блокнотта бижип алган сан-чурагайын номчуй кааптары билек Коданчык санал берген:

— Квадрат чок-даа болза, кукуруза аажок чаагай үнүп турду. Бистиң кожавыс колхозтуң квадраттаан кукурузазы биске четпес. Ховужуктуң кукурузазын көрүңердаан, аъттыг кижин көзүлбес, харын канчап ажаап алыр чүвөл? Оон башка бо чылын сизген шөлү дыка эвээжеп — деп, чорда, дарганың арны кыза берген үзе кирип:

— Сен кукуруза чугаалава, өшкүлериң, өшкүлериң чугаала — диген.

— Өшкүлериңде чүү боор, дарга, мындаа силер кодур өшкүлериң чок кыл дээн силер. Партия, чазактың айтышкынын күүседир, чок кылыр ол-ла-дыр. Кызылдан улуг өртект-биле садып алган улус бис. Буруум чүл дээрге, хуналарны харааданчыг-дыр депкен кижин мен, даргалар — дээш, оон ыңай дөмөй-ле чүвө чугаалатпазын билгеш, Коданчык соксап каан.

Райкомнуң төлээзи «коммунизм даг артында эвес, бистер коммунизм үезинде чурттаар аас-кежиктиг бис» деп эгелеп алгаш, шак ажыр суртаал номчаан соонда, Коданчык-биле Шукинге шыңгыы донгулдаларны онааган. Улуг ажыл үүлени бүдүржүп, дуза көргүскени дээш район төлээлеринге өөрүп четтиргенин илереткеш, Дилгижек хуралды хагган.

Улаштыр чаартылгалар, өскерлишкиннер удаа-дараа болгулаан. Хуу малды чок кылган. Ооң соон дарый специализация эгелээн. Колхозтуң куш, хаван фермаларын чок кылган. Коданчык ам маргышпас, партия, чазактың айтышкынын күүседип, харын бо ажылдарга идепкейлиг киржип турган. Көдээ Советтин айтышкыны-биле малчыннарның хууда малын ол чизелеп, артыкшылдыг малдарны дужааттырып турган. Айтышкынны күүседир!

О Н И Й И Г И Э Г Е

Саргол ховузун куду сарыг «Жигули» караңнадып баткаш, хову төнерге, сайыр иштинге доктааган. Оон дүшкен кижин машина дедир ээптерге, рюкзактын чүктөпкеш сайырны куду базыпкан. Коданчык кызаага чоруп оргаш элдептиг дааш-шимээн дыңнаан. Үгер-боо дааштаашкыны-даа ышкаш. Саргол аксынга кирип келгеш аңгадай берген. Ол маңаа чеди чыл бурунгаар чорда, ээн куруг-даа болза, оран-чурт эстип хайлы бербээн турган. Ам калчаа далай даглар эдээ чедө берген. Де-виденчиг, дүүргенчиг дааш-шимээн. Демги дыңнааны элдептиг шимээн-дааш дээрге, сугже дүжүп турар хая-даштарның уе-човууру болган.

Суг кыдыында баржа сеги чыткан — ол-даа билдингир, Чингениң малчыннарын сөөлгү катап кежиргеш октаттыгын. Ооң чанында — мотору чок эрги катер. Оруктан ырак эвесте — өг орну. Шериг-оолдуң аалы маңаа турганы-ла ылап. Ам та кайнаар көже берген. Коданчык далажып, дагны өрү чүткүп үнгеш, Чингениң унунче көөрге, карак чедер чер бүрүзү-лс суг-далай.

Кашпалдарның кырында кара булуттар диргели берген. Ында-мында сугже буступ дүжүп турар хая-даштарның даажы аңаа коргунчуг апарган. Ол дагны одурту дедир ээлкен.

Шатта чоога ийинде деспекте чевег черге таваржы берген. Херимнери буступ калган ийи эрги чевегниң чанында чаа хөөрге чоокшулап келгеш, «Шериг-оол Д. Б.» деп номчупкаш, Коданчык көжүй берген. Мунгаранчыг кударал хөрек ишти долуп келген. Та чүү хире үр турган. Коданчык миннип келгеш, бурун-гаар бажының уунче кылаштапкан.

Кежээликтей арт кырынга үнүп кээрге, мурнунда чер-чери-биле чапты берген көк далай көзүлген. Кайда-даа хай-халап...

Баарында шатта арган доруг аъттыг кижн кударанчыг үн-биле:

Сараланың изи баскан
Чаптып баткан шынаа кайыл?
Чараш карам төрөөн чери
Чаа-Хөл деп чурту кайыл?

Караланың изи баскан
Калбак шыктыг шынаа кайыл?
Карам уруг ойнап өскөн
Кара-Тал деп чурту кайыл?

Кезек Саттар чурту болган
Хемчик аксы канчап барган?
Уран угаан төрүттүнгөн
Урулар аксы бүктер кайыл?—

деп ырлап бар чораанын ол тода дыңнап турган.

Коданчыктың авазын, төрелдерин орнукшуткан. «Бузулган ламаның» улуг чевээниң кырында далай. Өршээ, хайыракан!

Чашкын чаап эгелээн. Коданчык хая көрнүптерге, хүндүс ооң дыннааны буступ дүжүп турар хая-даштың коргунчуг ши-мээн-даажы ооң кулаанга база катап дыңналып келген.

— Өршээ, хайыракан! Коргунчуг-ла халап!— дел. Коданчык алгырыпкан.

Ооң бажы дескинип, буду бастынмастап келгеш, олура дүшкен.

Ллаганың кырындан Чингени кежир чанчык оду кызаш дээн соонда, динмирээшкиннин сүртенчиг даажы кашпалдарның хаяларынга чаңгыланы берген...

1983—1993 чыл
Кызыл — Чинге — Кызыл

Алексей Нугурак

ТАЙГАНЫҢ КЫЙГЫЗЫ

Барымдаалыг тоожу

1. ЫРАК ТАЙГАЛАРЖЕ

Чарызының кырында аянынг чандая олурупкан, ооң чаа-ладырланып өзүп ораар куузумаар дүктүг кожагар бични мыйыстарынче узун даянгыгыжы-биле камныг доккуладып каап, бурунгаар үзеш дээш, быгыннарынче оожум тепсенгилен каап чоруур, боозун чүктепкен, дотка кара-хүрөң кылдыр алыскан калбаксымаар арынның ол чолдак, бичежек кижиниң соондан караам уу ооргазында апарган чортуп ор мен. Суурдан ыраза-ла ыран, көөрге бичии-даа бол шырак дирткен чарыларның базым-кылажыга чагыртпышаан, демги сагыштан ыравастаан Хараал-Аксынче дөгүп орган бис. Шык, арай дүдүксүмээр чыг чытталыр. Ынчангы часкы агаарны чамдыкта янзы-бүрү ыяштарның, шаанак, мыйгак-хараган, өвээнчиниң чыды хөмө басып каап, бойдуска кижиниң сонуургалын хайныктырып кээр.

Мээң бодалымга эрткен чылдардагы хөй таварылгалар кирип каап чораан. «Бо Тожуда мээң бо кады бар чыдарым Кушкаш Чинжит ышкаш кадарчыларның соонга кирип алгаш, оларга орук-чирикче, аал-кодан турлаанче орук баштадын, хонаш-турлаанга барып хүндүледип, бо кырыгыже хөй катап чоруп келдим. «Май I» совхозтун Кадыр-Өөс, Бедий, Соруг-Ишти, бо совхозтун Өдүген, Баш-Хем ынчаар, ам бар чыдарым Серлиг талазында ивижи аалдарже эки таныырым ындыг эшөөрүм хөй ийин...»

Бис ивини чамдыкта «чартык-аң» суг деп адай каап турар бис. Азырал хайгааралынга эвээш эвес күш үндүрер ол малы-

чыс дээрге, боду-ла ээзинден болганчок ырап, ис чок чидип, черликсиреп чоруй-даа баары мыя-ла. Кушкаш ышкаштар ынчангаш иви азырап өстүрер талазы-биле хөй бергелерни көргөн, аңа мергежилди мөөңнөп алган болгаш, эш-өөрүңге башкылары, орук изекчилери апарган. Ийе, олар өөрүңге ийи талазындан туттунар быжыг даяңгыыш болган.

Кадайы Қол Азыранды сагышка бо-ла кире дүжер-дир. Ол чаш анай азыраарыңга тергиин мергежээн, чаш чүвезинге чоок, элтиг болгаш, тудужу чымчак кижиге. Холдары сорунзалыг ышкаш, анай дүгүңгө элтиг чыпшына дүжүп турган дег болур. Бичиң чараш амытаны ээзин эдерип чоруур, ооң холдарын кээп эмгилей бээр. Ээзинге дүжүп берип өөрөнгени ол хире. Кадыкырааны эвес болза, Кушкаш чааскаан ол эрткен чылдарда иви кадарар ажылга хире-бак ашактар эрес кадайларындан ында-ла калыр. Соонда кээп Азыранды кадыкшылы баксырааш, суурга чурттай берген, оон пенсияже үнгөн. Улуг, биче ажы-төлүнүң чаныңга олургаян дээш, Боттаңнап арткан Кушкаш оолдаар малын хүлээдипкеш, даады эр иви хүлээп алгаш, кадарчы звенону баштай берген. «Кушкашың ажылдап артар мен дээр ашак-тыр, шыдаар ийне, тайгалаайн дей бергенде, уйгузу келбестеп, карактары чырый бээр боор оң»— деп, Азырандызы чугаалап орап.

Оларның сөөлгү көжүп барган чери — мурнувуста ырак эвесте. Улуг-Хемни ооң Хараал-биле белдирлешкен чериниң биче-ле үстүндөн кежер, кайы-шаандан бээр улуг кежиг чер. Чогум бичежек-даа бол шапкын, кадыр эриктиг тайга хеми Хараалдың бодундан чылча үстүрүп бадып келген, улуг хая дег, сарыгымаар орбанды доштар тырылгаш, Улуг-Хемниң ам-даа шимчеп диттип чадап чыдар дожунга кээп үскеш, арзайтыр бедидир ушта теп үнүп келгилээн. Ам кежер черивис, бисти манаан ышкаш, диг дээш төктүп бадары мыя апарган чыдыр. Болап канчап кежер! Қончуу-даа аажок. Дүүн аалдан үнеривисте Кушкаштың: «Бир-ийи хонук чытса...» дээни ам херек кырында шын бе, азы кандаай чүвөл?

Кушкаш эрикти өрү-куду кылаштап тура даяңгыыжы-биле хем ортузунче шенеп шашкыланып кире берди. «Чүү-ле болур ирги?...»— дээш, дедир ээп келгеш, кезек боданып тур. Ам хем кыдыының эрип кирип чыткан доштарын шашкылагылааш, ооң кырыңче резина иди-биле баскылап шенеп тургаш, менче хая көрдү.

— Чарыларны четкеш, мыя бо эриг черни ажып чыдар дошче ажа халдыр бис, чиндиңейнип чытса-даа ажырбас хептиг-дир!

— Ынчалгай-ла!— депкеш, өске сөс тыпадаым.

— Үстүвүсте чыдар кышкы орук кадыын көрүп тур сен бе? Олап!— диди. Чарыларын четпишаан, бар чыда, хая көрүдүр.— Хаа, бо кежээ бе, даарта бе, болап бис дег чүвөлөр уюлап шыдавас ийне, чүгле чүглүг куш шыдаар. Хей чүве!..

Шынап-ла, ээзиниң бодааны ышкаш, эзерлиг, коштарлыг чарылар чингежек эриг черни чийк-чийк ажа халыгылааш, ында дош кырынга кээп тура дүштүлөр. Ол түлүктө бузулган кезек дош кире дүжүп, салдап каап тур. Дош бусту берсе адаанда дыка терен.

Ажырбайн бардывыс. Ол-ла хевээр, орук кыдыын бодон чорааш, ынды талада эриг агымны сүстүрө чоруй кеккип алган бис.

Кушкаш тайгадан бадар, дедир чанар ол хонуктар аразын ак, каразын деней санап каан болду. Ол хире мергежилдиг! Соонда кээп дыңнаарымга, ол кешкен черивис эртенинде-ле чалбарып бады берген болган.

Черин билбейн оруун узутпас, чедерин билбейн догуун чый-бас. Кайгаар чүве, часкы суг, дош аяны билбес кижин болза, бо хире айыылдыг черже будун сунар бе? «Бир катап чазын кемге дош бустурга, мунган, четкен ивилерим-биле кады сугга дүлдүнгөш, арай деп менди үнгөн мен»— дээн ооң чугаазын дыңнаан ийик мен. «Черниң демдээ чыдар, малдың изи чыдар» деп үлегер домак анаа тыптып келбээн-не болгай.

2. И Д Е Г Е Л

Иви мунган кижин барааны кедээр чыдыгыр хадылардыг хавак баарындан кел чор. Кушкаштын кады ажылдап чоруур эжи Танов бо чортуп келди. Кара-хүрөң, үстелчек чүве дег кылын арынныг, оон даг диштери агарып онзаланып көстүр. бежен хире харлыг деп болур ол чолдак кижин каш иви сүрүп келген.

— Хоо, ойнавас эр ыйнаан бо, үш хонгаш кээр мен дээниң — точно болду!— дээш, Кушкашче Танов, оон менче өөрүшкүлүг көрүп тур.

— Каяа чедир какканың бо? Мээң үлүүм дээш база доккунулап-ла турдуң бе?— деп, Кушкаш айтырды.

— Кедээр аргаларны бир кылдыр чордум. Оон кезек доңгурнуң бажын ээскеш, өөрүнге каттым. Артывыста хөл аразында онушта турумчуп ойттай бердилер.

Дузалакчынар бооп бир кижин база барган болгай, кызын-ла ажылдап көрүңер дүрткен совхозта даргаларының чугаазын

Кушкаш эжинге дамчылты. Танов Қол хөй чылда иви малдап, хөй кезинде иви эмчизи болуп ажылдап чораан, тайгазындап туттунгаш чыдыпкан кижиде деп болур. Айтырыглар сала каап, харызын дыңнай сал-ла, ук харыга боду немей каап орар, кандыг-даа чүвени элээн сайгарып билдир, хөй-ле ном, солун номчуп «чырыттынып» чыдар кижиде кылдыр билдинер чорду. Танов келген улус бистиң барба-сававыста-ла барды.

— Таптыг дайнап аар-дыр ам, колбаса эккелдиң бе? Ижер чүве база ыйнаан? Арай аштаксаан, ижиксээн кижиде болгай мен, эрлер! Ха-хаа!...

— Колбасаң кайда боор, ону амзап көрбээнивистен бээр үр болду чоп. Хөй чүве! Ону ыттаан-даа херээң чок, арага база чок, оон адырылган эрлер-ле болгай бис. Харын, Танов, чөткүрбес сен — өвээнчиңден хайындырып ижип ал шоң.

Ай чарты хиреде бо кадарчылар чүгле сухарай-биле олурган, чигири төнер четкен, далганы чок, харын ийи-чангыс каракуш, күртү адып чип амыдырап турганнар — оозу харын эки болган. Шыны херек, Кушкаш-биле кээриviste бичии чигир, каш хлеб эккелген бис, өске чүү-даа чок.

— Ажырбас, Кушкажин, баазада садыг барда чүгээр боор.— Ынча дээш, Танов сеткили ханмаан хире олур, диштери-даа агарбады (чангыс чер чурттуу хөй-хөй кижилер Кушкашты «Кушкажин» деп шолалаар, ону баштай кадайы Азырапды тыпкан).

Ам дээрэзинде ырадыр тайгалап үнмээнде, бо олурары Доорандан ырак эвесте ивижилерге туткан бааза складында далган, чигир, шай, таапкы, дус бар болган, оон бижидип алырын бодап ордулар. Почтальон ажылын катай харыылап турар склад кижизи аалдар кезип чоруваанда, оон барааннан алыр диштилер.

Чамдыкта кадарчы аыш-чеми төнүп, черге каш хонукта чоруур анчы кижиниң хүнезининден безин дорайтап, дыл бажынга баар хире «чемниг» апарган орар. Шынап-ла, ивижилериниң амыдырап орары берге дээрзи каракка илдең көстүр, чугаазындан билдинер. Чазын кедээр тайгалап көжүп үнгенинден эгелээш кыш болгужеге аыш-чем-биле бергедээр улус. Ыракче хөй катап берге черлеп көжерде хөй далган канчап коштап чоруур боор (далган оларның кол чеми). Шыырак-ла дээн чарыга бир шоодайны коштап болур. Кыжын трактор-биле чем сөөртүп эккеп каар ол баазазы чайын иштик черде ыракта чыдып каар. Хем-суг ажылдыр анаа дедир чедер мен дээри — аас човаа. Камнап чораан далганы, үс аймаа, чай ортузунга дөңгүп четсе чедер. Ынчан вертолет, трактор кээр дээри, тоол-

домак-биле дөмей-ле. Ам канчаар, аң олчалап аар бижик чөп-шээрели чок хирезинде, оранның аң-менинге сирилей-сиридей хол-даа дээй бээр. Ынчалза-даа хырным куруглаксады дээш ивижи кижжи ажыл-херээн кажан-даа соңгаар тыртпас. Сеткили бак кижжи иви малдап шыдавас!

Чайып тайгаа геологтар, балыкчылар көстүгүлөп кээрге, оларны «бир даяңгыжым» деп алгаш, геологтуң турлаа кай-даазын, балыкчының кайы хөлдээзин билип алыксаарлар. Чер-ниң черинде кижээ чүү-даа таваржыр: эш-өөр, таныш езуңуң харылзаазын ол кижилер-биле тудуп аарында багай чүве чок. Бир катап Чаш-оол биле Борис Салчак эжишкилер «Дээрбен, Ак-Аъттыг-Хөл баар улус бис» дижип турза-турза, малын тудуп, баглажып, сүржүп кааш, чиде дүшкеннер-дир. Караңгылаан. Улузу удуп чыдып аар деп турда, ам чортуп келгеннер.

Кош-хомундан шоодайлар дүжүргөн.

— Тыртар силер бе, чиир силер бе? Чүү-даа чедер болгаш артар — деп, ашактар мактанганнар.

— Эйт-чаг олчалап эккелдинер бе?— деп, кадайлары ма-нагзынганнар. Ужулза-ла, чүүл-бүрү таакпы, сухарай, үс болгаш чигир. Та кымдан алганы ол?

— Аът-Хөлде ол балыкчы Дузубе деп аттыг украин оолдан алдывыс. Амыр эр болду. Ол эрге бүзүрээр-даа, идегээр-даа бис. Бажыңының дужундан хөл ажыр кускуннаарывыска, мото-ру-биле бо дириледиң келчик оң. Кежиргеш, бичии бажыңыңга бисти ижин быжыы-биле чемгержик, күжүр украин оол. Хөлде дыка хөй четки салган. Четкизин кезип көөрдө, бисти хемезинге олуртупкан. Бичии-бичии кадыргылар тудуп турар кижжи-дир, чаңгыс доскаар безин доллары үр-ле боор. Арай хомудап оорар болду. Өске хөй балыктыг хөлдерже кижини чүге октавас дар-галар ийне деп. Бис база Дүзүбеге каттыжып чордувус. Эки кижилер чоруур боор-дур... Бодувус кандыг-дыр бис: бистин хырнывысты даргаларывыс чамдыкта база уттуптар ийик чоп— деп, Чаш-оол чугаалап орган.

...Бирле чугаа аразында ыттар ээргизи бисти майгын даш-тынче үндүр ойладыпты. Даштыгаа ак шырайлыг аныяк оол чортуп келди. Аянны ашактарзыг — улуг бижээн хыннааш астыпкан, сөгедектей олура каапкаш хөөрегилээр, таакпылай-даа берген оорар. Амыр эвес-ле эр болгаш, бо тайгаже кел чыттың ыйнаан, дидим-даа, дорт-даа чугаалап каап оорар-дыр сен. Дузалакчы кадарчызы 17 харлыг Каравай болду.

— Эртен хем кежер бис: ол чарыкче малдар кешкен ис бар болду — деп, оол дидим сүме каткаш, мени деткиир боор силер дээнзиг, оларже идегел-биле көрдү.

— Көрген-дир сен, эки-дир, оол, кежер бис харын — деп, Кушкаш чөпшээрешкеш, оон Тановтан айтырды.— Ам каш мал тудуп турар деп бодаар сен?

Чугаазының аразынга болганчок «пат» деп сөс кирери көвүдей бээр Танов:

— Пат-пат, Кушкажин, ийи чары, дөрт донгур чок деп санадым — дээш, суу хайнып эгелей берген пашче кара-куш эьди суга каапты.

— Хы, кезимелдерни! Ийи хонгаш көжүп чоктаар бис, оларны тыпкаш, чыртайтыр баглап хондурар чүве, эрлер. Бо Хараал чанынга үр чыдыптывыс, харалаан...— Кушкаштын арны шүгдүнүп, боданган хевирлиг ор. Каравай билгенин база чугаалады:

— Ында ылап-ла дезиг донгурлар изи чытты.

Кушкаш дап бергензиг, күдүгеш дээш, моон-на даажы шаанайнып чыдар хем уунче көргеш, чугаалады:

— Бо хем кыды ол-бо чарыкты кыткап көөр бис, бир кезек мал черле ында хире-дир.

Ол кежээ олар үштүң чугаазы читкен малының дугайында болду. Чемненип алгаш, даарта малдар дилеп ыңай-бээр шыңгы кагарын бодааш, эртежик удуп чыдып алдылар.

Бо кадарчыларның «паштаныр-кижизи» болган Танов көн-чуг эрте, кушкаштар мыжыраажында шай хайындыра каапкан ор. Кожазында улуг кара-пашта кара-куш эьди база хайнып эгеледи эвеспе. Өөрү туруп келдилер. Эртелээл деп дугурушка-ны бар улус болгай.

— Куш мойнундан сылба шелип аар силер, оолдар, эьдинден база, бо хлеб-биле кады мүнүнден база иже шаап аар ийне силер — деп, бо черде «чырыттынып» чоруур Танов бажын ол-бо хыйыжаннадып, диштерин ушта агартыр хөөрегилей-дир.— Керээлиг улус болгай бис, совхоз-биле, таптыг тутпас болза, бо мал мойнувуска олурганы-ла ол. Ам дээрезинде совхозка бо чылын бистиң киирген орулгавыс-даа чок, совхозтан алганывыс-даа чок. Күзүн октябрь соондан бээр чүве билдине бээр. Аңчыларга мунар чарыларны чедер шаа-биле үзүп бээр бис. Ынчаарга аңнап мунганы дээш чары хөлезининден чеже акша киргени соонда билдине бээр, малывыстан бо чылын күрүнеге чечени дужаарыл — деңзизи-тонназын база билип аптар бис. Мунар хөй чарыны бис ажаап көрүп чор бис чоп. Хаа, эрлер, «иви мунган — хорум шыдаар, аът мунган — хову шыдаар». Ындыг бе?

Үжелээ дугуржуп-дугуржуп, мал четче тывылбайн барза-даа, өрүлөп көжер болган-дыр бис деп түңнедилер. Чок малын каапкаш чүге далажып көжер дей бердилер деп номчукчу эл-

депсннер чадавас. Ооң ужуру мындыг. Читкеш ис-дүгү тывыл-баан, азы хенертен астыгып чыдып калган малын кадарчы чамдыкта эрги хонажынга түр када кааптар чүве-дир. Харын, чамдык малы ис сүрүп чедип кээп болур-ла. Дараазында көжүп четкен черинге баргаш, эртенінде кадарчыларның бирээзи шыырак чарызын эзертеп мунгаш, база бир шыыраан четкеш, аыш-чемни, шуглак-дөжөөн кошка тырткаш, хондур чоруп турган малын тып аарын кызыдар. Ынчаар тып ап-даа турарлар. Чамдыкта ол-ла кезилип чораан ивизи араатан аңнар аксынче кирип, бажында баа чештине бээр болза, аңаа шорлуп өлүп, черден димзенген өөдежок туткун кижилер холунче кире-даа берип болур. Өре төлеп үнер чүвең оон тыптыр. Кушкаш биле Танов төлеп-даа турганнар. Санаашкындан арыг үнер кадарчы ховар ийин.

Чоокку хүннерден бээр өл хар чаап, кежээликтей хооңайындыр хадып кээр турган. Бөгүн агаарның ындазында соок болгаш шык деп чүвезин!

— Каравай, ийи чүкче чарлы хаптар бис, оол. Сен кыткай чортарда баштаар сен, хөй ис көргөн кижин... Кушкажин, сээң орнунга салбыр командири бооп командылаптым, хала?— дээш, Танов диштерин агарткылады.

Кушкаш бүдүү каттыра каап ор. Черле ындыг ийи эр ол: бот-бодунга кончуг идегежир, аразынче суг өтпес. Кушкажы улуг, Танову — биче. Честешкилер. Кара-куштуң хөрек талазында чымчак ак эьдин, тас-хырнын, чүрөөн холуй доорааш, мойнунуң кежинге суккаш, быжырган ак-сарыг согажаны Танов эскеш, деңге үлей кескилээш, олудундан аянныы аажок хөгдеш дээш, бисче сунду-ла. Шелип алдывыс. Чүк-чүкче хаптылар. Ырак эвесте онуш кыдыындан бээр көрүгзүнгөш кээр сен дээн боорга, мен база-ла чары кырында бардым. Ийи чүс ажыг чары багда туруп калды. Ажырбас, оларның хөй кезин тодуг, ам бир хондур чытса-даа ажырбастар, оон тиледир сүргөш өскей бээр бис. Ивижи кижин малын дилээр чоруктан куруг-даа кээп болур, хейле күжүр хөлгезин тургузур мунар.

Даштындан көөрге молдургага деннеп болур бичин, чыдыгыр ол иви деп амытан шыырак-ла базып кээр ийин. Чамдыкта чида дүжүп, чамдыкта көстүп кээп чыдар кокпа оруктап улуг, биче та чеже чудук, даш аймаа арта бастыраар сен — хөөкүй ивини кижин шуут-ла албадаар чүве болгай. Коштуг болурга берге-ле: кадырга үнүп-дүжүп, артап-базып бергедеп чорда, кош чайлыр, ону катап эдер, даваны, оорга-мойну сына бээр таварылга-даа туруп болур. Хонар черин, сүрер үезин эки планнап албас болза, четпейн ара хонар, дүне безин сүрүп чүткүдер ужурга таваржыр.

Бедиктерже ынайлаан тудум даглар, сыннар ол-бо чүгүндөн үскүлештир харанып кээр. Оон ынай өскээрге хөрээ калбара тудуш, бажы тас тайгалар менги харын чада салыпкан чыдар. Ымыраа-сээк чок, хадымырлап суйбап кээр, кырындан менгизи-биле харанган, адаандан шаалааш дажыг хеми-биле дөжөлгөн тайга эдээнге магалыг-ла. Аңаа майгын тил турлажып алганда. иви мал дээрге, моон ыраваңар деп ээзинге албадаткан дег, менги чанынга, хем, хөл кыдыынга тура дүшкеш, чайын үнер көктү харамдыгып чип (ынчан шулунну түр тоовастай бээр), бажын көдүрбейн оъттааш туруптар.

Аалдар аразы дыка ырак эвес, колдуу-ла бир арт, бир хем кежилдир чоокшулай хонган болур. Шак ол өйде, ажылындан хостуг апаар үеде (чок, шуут хостуг эвес, эки кижги артып калганда) кожазы аалдарга баарын Кушкаш утпайн чоруур. Өлчакпаны хар-долузу-биле кады хөй хонуктарда дыка-ла хөмө дүжүрүп келген. Черле ам үези келген боор, кезек аязыр ыйнаан, кижги, мал-даа болза дыштангай деп, ивижилер бодап турган. Дазаран, Чолоос, Кадыр-Арт тайгалары, Баржын, Муймагаш бажы хирээ бизи дег сүвүр баштыг тайгалар, дөө-ле харангылаан Каа-Хем талазында тайгалар дүндербө баштарын адааргадып, чайгы айның ол дүдүскектиг хүннеринде ак-көк апарган бедик чаагай көстүп чыткылаан. Хөлдерде балыкчыларже, геология-шинчилел экспедиция отрядтарынче ушкулаан вертолеттар барааны көскүлөң. Ол хүннерниң бирээзинде Чаш-оол биле Салчактын хонажынга Кушкаш Чигжит бо чертүп келген. Черниң черинде кижээ харын эш тыртып кээрге, сеткилге амыранчып болбайн. «Эжи келир — чугаа чытпас», «Эрес эр эзенги кырында, эки боозу эгин кырында» дижир. Кушкаш бо чоокта ол черге келбес боор мен дээн — ам ол келген-дир.

— Станцияң солун чүнү дамчытты, чээ?— деп, Кушкаш баштай киргени майгынга айтырган.

Улуг кадарчы Чаш-оол черле ындыг сөөрттүшчөк, чугаа шөөр аяны-биле харыылаан:

— Дүүнге чедир «Ангаравыс» багай эвес ажылдап келчик. Совхозта онза солун чүве чок, эрги хевээр дээн. Биске хамааржыр бир улуг ажыл бар-дыр: ол болза бир каш хонгаш мал санаар улус келир, бистиң ында барган Төвүт зоотехник-биле кады. Бисче вертолет кээри билдинмес дээн... Аза болган чүве моң. Кушкажин — радиостанциявыс үрелип кагды. Буруу боду-вуста-ла боор — дүрүмүн хандыр номчуп билип албаан — дээш, сүмөң чүл дээнзиг, Кушкашче айтырыглыг көргөш, чүэк кырында чытка «Ангара-1» радиостанцияның хааржаанче айыткан

— Хы, ат болган-дыр, станция чокта ам дүлей бис... Мал санаары дээрге өйү келген ажил болгай, харын орта идепкейлиг киржир бис. Чыл эгезинден бээр безин бис аалдан бир каш чары, донгур тудап турар. Дилеп хап-ла тур бис, тывылбастаан. Силерниң аалда бистиң демдектиг мал көстүр-дүр бе?— дээш, Кушкаш хары манаан.

— Ам дээрезинде көзүлбеди. Мындаа силерниң бир-дүктүг-мыйыс чарыңарны Танов келгеш танып аппаратчык. Мал эмчи-зиниң чарызы «Л» деп демдектиг.

— Билир мен, ону Танов чедирди харын.— Кушкаш боданганы илдең апарган.— Мен станциялыг эвес мен. Силер ышкаш, төрүүр мал кадарчызы улус алзын дээш албажык мен. Ам канчаар боор, станцияң кылдыртыр-ла сен, Совхозка шыда-вас, Кызылче чорутсаң дээре. Ол Дээрбен экспедициязының начальниги Никитин деп эки эр бар деп дыңнадым, ооң-биле чугаалашкаш, Кызылче чорудувут. Дээрбенге вертолет кээп хонар-ла болгай.

Чаш-оол муңгаргай апарган ор:

— Ийе, Никитин тергиин дээн кижини, аңаа барып диленир болган-дыр пийн...

— Вертолет ол читкен, мойнувус ол узаан — деп, өгнүң херээжен ээзи — чугааккыр, дөстүнмес чаңныг Бичиилең кат-тышты.— Совхозтан кижини база сураг — бир-ле муңгаштай бер-ген бис ам!

— Ажырбас боор, кижини бажы черле карарып кээр он. Инек-Карак почтачывыс-ла чолдая берген бурун чортуп кээр боор — дээш, Кушкаш эш-өөрүнүң сеткилин өскээр чылзыр сорулга-биле чугаазын ам «хайыраканче» угландыра каапкан.

Кадарчылар кулаа черле дыш олулар эвес. Кушкаш чүгө ам кээп «хайыракан» дээнил? Көжемелерде хайыракан изи бо-ла чыдар болганын ол кел чыда көргөн. Чазын хайыракан иви-же халдаашкын кылыр үези бар болур, чүгө дээрге үңгүрүндөн үңгөн соонда хырнын дүргөн дүптөп ап шыдавазы ол ыйнаан.

Ораның аң-менди-биле ис басчып, хенертен дүгүн безин тудупку дег чоокка арын көржүп таваржып болур болганда, иви кадарчызын бис аңчы дээривис шын боор. Ивижи кижини аңнап билбеске, аңчынының корум-чурумун сагып чорбаска, ажылында бир-ле саарзык, тыртылып турар чүвө бар кылдыр сагындырар. Кушкаш баштаан аңчылар чеже-даа бөрү, хайыра-канның бажыга олуруп, малын тын менди үндүрүп ап келген таварылгалары бар. Күс келирге, өлүк-диниң, час келирге, куш аңнаарына салымныг кижини. Ажык-байлактыг тайга черини ээлээн, ында бойдустун, дириг амытанның хайгааракчызы бол-

ган кижиге төрөөн бойдузун кажан-даа, каяа-даа чорааш камгалап чоруур арын-нүүрлүг. Ындыг кижиге, чижээ, кыс куш атпас, оолдуг анче боозун шыгаавас ужурлуг. Кушкаш бодунуц ажылдап, чурттап турары девискээрде өртектиг ан-өлүктүң санының болгаш өзүп көвүдөп турарының дугайында медээни база дуюглуг аннарның санының, өзүлдезинин, өлүп-хорап турарының дугайында актыны чыл бүрү бижип тургускаш, Б. М. Житков аттыг Бүгү-эвилел эртем-шинчилел институтунче чорудуп берип турар...

Карак шилдиг, чолдак, сарыгзымаар эр — майгын ээзи Чаш-оол оожум, харамнанган дег, чугаалап үнген:

— Хайыракан деп чүве кезжээлээш, бисти Мыйзактыг-Чазыдан бээр көжүр ойлатты. Маңаа кээривиске — база хайыракан. Бир мындыжык алыстывыс. Эки боо-монгу бар эвес, менде. Дегбестээн дүүрге бар, ону октаптар боор мен. Сеңээ, Кушкажин, эрги-даа болза ланчы чөпшээреп бергени эки-дир харын.

— Энир чылын бистен дөрт кижиге боо алган, ам-даа хөй кезинистиң боозу чок — деп, келген аалчы аңаа каттышкан.

Кушкаш шай аартап ора:

— Дидим харын, ам бо үеде хайыракан болза коккаайдан артык кончуглаар. Мал ойладыр, тудуп чиптер, оон кедерезе аалче, кижиге-даа чүткүүр. Кедеп адып көрөөл. Оон башка... — деп чорда, дөстүнмес Бичиилец үзе кирди:

— Хөй, Чаш-оол, эки шимченип көр, бо Кушкажин шынын чугаалап ор. Берт-ле бис ийне: бир мындыжакты хайыракан баскаш, хөп алган чытканын бо кожавыс Салчак көргөн-дир. Ырадыр көжер херек. Малды чыын баглап санааш, оон көжер-ле. Сыын, мыйгак-биле кады чурттаар үе келчик ыйнаан бо!

— Ийе, дүрген көшкени дээр боор. Малыңар эки көрүп, бажын ыратпайн эгзин каап туруңар — деп, Кушкаш сүмелеп орган. Бир-бир бодаарга, Кушкаш бо иви бригадазында бригадир, азы мал эмчизи хевирлиг апарган орап. Айтырып-айтырып, ам сүме кадар.

Аалчы келген өггө улус чыгыр — кожалары база ында келген.

— Силерден шылгап айтыра бээр чүвем бар — чаш анай дугайы. Кым чежени алганыңар? — дээш, Кушкаш майгын чанында девээде, бир-ле хөй чүүл хөгжүм ойнааны дег, хөй чүүл алгы үннүг анайларже майгын эжиинден ээгип көрө берген.

— Шыырак болган кижиге Аяна ыйнаан. — деп, эът-хангыр оол Самдуу Толя бодундан чайзып каан. — Аяна ам дораан кээр...

Ада-иезинге сакманчы болуп ажылдап турган, чолдак сынын, ак арынныг Салчак Аяна эпчоксунган хевирлиг тур:

— Чеден анай-ла. Хүлээлгемни ажырган мен.

— Мээң анаа четпес — алдан анай!— деп, Толя чугаалааш, Кушкаштан удур айтырды.— Чаш анайлар кайы-даа аалдан хорап турар-дыр, анаа өлүп калган чыдар. Чүгө ындыг?

— Төрүүр мал малдап чоруур үемде чамдык чылдарда база ындыг турган чүве, уруглар. Чылдагааны хөй, дүрген би-лири берге болур. Арган, черле кошкак мындының оглу бични, докпак боор чүве, төрээнде бутка туруп шыдавас, бодаарга аарыг чүве ышкаш болур. Чамдык мындыларны өске шымды анайлар оорлап эеп кааптарга, бодунуң анайы куруг артар, оон аштаар, аарыыр. Оглун орта эмзирбес дошкун иелери база турар. Чаш анай хораар — мал бажы оон канчап өзер. Ынчан-гаш чаш чүвезин үргүлчү хайгаарап турар херек, салбакка үр баглавас, эки эмзирер, шык черге үр тургуспас, кургаг черже салбаан көжүрүп турар дээш арга-ла хөй.

Хоочуннуң сөзү аныяк дузалакчыларынга ажыктыг болганы оларның карактарындаң илдең болган. Кеш өңү айтып бээр, кежээ малчын сургап кээр. Аспас дизе айтырып чор деп чүве ол-дур.

Иви анайы чажындан-на дуска кончуг шымды, эезиниң эдээн безин чылгап, тырткылап турар. Майгын пөзү чылгаар дээш кижин амыратпастар. Чаш мал оон чаажыгып эгелээр. Иви малды аът ышкаш шалбадап тургаш тудар дээрге шын эвес, хилинчек болур — улам дезиг болур, кижиге хыйыртаар чыгыы көөр апаар. Чаажыктырар эң тергинин чүвези — дус. Ивиже холун сунмушаан оожум баар.

Анайларга баш баан (ону мөңгүй дээр) септеп орган Би-чиленең чугааже база киржи каапкан:

— Мээң оолдарым анай дузап өөредип турда амыр-ла болганнар. Үш-дөрт чылдан бээри төрээн чүвелерден бисте дезиг деп болур каш-ла мал бар. Эмдик эдер, чары багай, сагдырбас мынды база багай. Сен, Чаш-оол, аргамчы диве ам, чамдыкта хей ашак-ла болгай сен!

Кушкаш Чаш-оолдуң кырында-ла барды:

— Ол-дур, көрбес бе! Чаш-оол, дүүн сен, мындылар ойла-дып шалбадап турдуң чоп, көргөн мен. Оо, оозу хей боор, эр. Салчак оглу, сен, аргамчы тудупкан, девээде база кеденип туржук сен, ынчап болбаас, чажырба... Дус-ла, дус, ооң-биле уткужар силер.

Хөй-ле чугаа-сооттуң чамдыызы ындыг болган ийин. Чайын ивижилер аалынга барган кижээ баштай иви сүдү кудар чаң-чылдыг, оон быштаан кескеш салыр. Амданныг быштак, сүт чооглап орган бис. Улус чемгерип турда, кончуг экииргек, холу

бош Бичинлец ам тавакка ац эъди салды эвеспе. «Эътке өштүг кижиге» болгаш, Кушкаш бижээн ужулгаш, баштай кезин чип кирпчик.

4. А Л Г А Н Г А Н Ы А Д Ы Г Б О Л Г А Н

Кежээлерде ивижилерниң майгын, чадырынга, азы чер одаанга кезек кижиге олурда, бир-ле солун, хөглүг чугаа тыптып келгеш, хөрлээлей бээри мыя ийин. Болчашкан чүве дег, Дээр-бен чаны, Мыйызактыг-Чазы ол ынчаар хонаштардан кадарчылар ажыл аайы-биле чыгып келгилээн чүве. Доорартан көрүп орарга, оортан бир-ле улуг чугаа частып үнери илдең апаар. Ийе, ол кежээ ындыг чугаа үнген-даа. Аал улузу мындыларын саап, анайларын салбактан чежип салгылапкан. «Аф-Аф...» деп, ында-мында алгырышкан чаш анайлар үнү ам соксай берген. Мал дүнеки одарже үнүпкен. Ивилер ындыг, дүне база оьтгаар.

Бо Хөлчүктерден кедээзинде Дазараң хемче көжер дээш одар, турлаг болур черлер көрүп ап чораан Чаш-оол, Борис Салчак ийи кожолар кежээликтей бо чортуп келдилер. Олуртунар эвес, хүннүң одар эргээш кээр улус чоржук.

— Солун-на чүвелер көрдүвүс! Сыын, мыйгак дээрге эндерик чер-дир. Улуг кара шары ышкаш хайыраканыңар мурну-вус-биле таваар базып эрти — деп, Чаш-оол оглу Ануука баштай хөөрөп үндү.

— Ире изи болаада хөй-дүр, боду база машпая берген базып чоруур. Ээ, бистер дээрге хирелиг эрлер-дир бис! — деп, Борис чөгенген хевирлиг апарган ор. Шынап-ла, ол аалга хайыракан-биле демисежир деп чүве ынчан турбаан. Алыскан малының балыг-бышкынын, сегин көрүп халактап олуруп каар улус боор... «Боо чок» деп чылдагааны бар, шынында, араалыг боозу бар эвес аан.

...Ам-на эвеспе, частып үнгү дег чугааны бир-ле кижиге эгелепти:

— Ануука, Салчак суглар, силер «көрдүм», «билдим» деп ынчан турбайн, улуг бижээнерни ыяк чидиткештин, ол иреңер ижээнинде чыдырда, барып киргеш, чаг, эъдин үндүрүңерзе?!

Оон-на «хайыракан бижектээр Дамчыырга» дугайында чугаан үндү эвеспе. Тожуга Дамчыырга деп эрес-кежээ аңчы чораан, колхозка иви-даа кадарып турган. Мунуп чорааны чаңгыс чарызын күскээр кыжын хайыракан тудуп чиптерге, Дамчыырга хордааш, арны безин часты бер часкан эр-дир. Дарган кижиниң каңдан соккаш кадырганы, тос-биле тырый сыптаан

Үзүн бижээн дүн-хүн эгеп, чанааш, хылыш дег кылдыр тидиткен-
лаа дээр чүве. Ылап дидимненгеш: «Оран-тандымга багым чок
кижи мен, араатан чүве сен шыдаар бе, аңчы кижини мен шыдаар
бе!» деп, Дамчыырга өрү көргөш дээринге, доора көргөш ыяш-
дажынга тейлеп, башкы харда чап чаа ижээнинде чыдышкан
ол хайыраканни истеп баргаш, үнгүрүнче бижээн туткаш кир-
ген-не! Кады барган эжи сыгыр октуг боозун дыңзыг туткаш,
ижээн кыдыынга белен турупкан. Хей чүве, ындыг боо-биле ол
хире улуг, күштүг аңны канчап дүжүрүп аптар дээр силер!
Чүгүле «чүвени канчап билир» дээн бир янзы идегел, болунун
шаа-биле шиитпир болган-дыр ийин.

Кирген-не! Дораан ижээн иштинден «Мө-өк!» дээн дуок
хевирлиг шагжоок шөлүргөй үн дыңналган. Дамчыырга ам
үнгөп үнүп келген. Ооң артында төрүмелинден хылбан-сарыг
арны, кызытканындан сооп бар чыдар демир дег, өле-кара
көзүлгөн. «Ол-ла!... Өкпө-чүректел!»— дээш, Дамчыырга хапшыг
бижээн (бир метр хире ыяштың бажында ыяк кири быжыг-
лаан) харже октапкан.

Акызы болур Иван Ламажап биле Дамчыырга аңчы бир-ле
кыжын ижээнинде чыткан адыгны хөлзедип үндүргөн чүве-дир.
Оозу үнө халып орда, чаңгыс эрги карабин боолуг эрлер балыг-
лапкан. Бел-кижини сөөртүпкөн аң оларже халып орда, бижек-
теп кааннар. «Бижек-биле...» деп ол төөгүнү база бодап чораа-
нын Дамчыырга соонда кээп чугаалаан.

— Өкпө-чүректел!...» дептер дидим эр бистиң аравыста ам
кайда боор, хала?— деп, ында улустуң эң кырганы Иван Ба-
рыыл чугаалады.

Оон улаштыр адыгны ижээнинден канчап диттип олчалаа-
рыл, сөөлгү үеде адыг чүгө көвүдээнил, ону аңнаарын чүгө чөп-
шээрвейин турарыл — дээш ол чугаа ынчаар-ла өөскээн. Ам
майгың иштээн чамдык кижилерниң безин орта билбези ол
«адыг байырлалы» деп чугаа орнун ээлепти.

— Ужу-кыдын дыңнаан мен, ол байырлалдын. Ам ооң
сураа-даа чок чүве-дир, ажык-дузазы бар чүве бе, ооң?— деп,
бир аныяк кадарчы тоомча чок ор. «Адыг байырлалының»
дугайын элээн дыңнаан, аңаа боду-даа киришкен кырган
Бараанчык чугаалады:

— Ону аңчыларның хөглүг байырлалы дээр боор чүве, оол,
эки билип ал, айтырып чор. Канчап ажык-дузазы чок боор, ооң!
Эрткен үениң солун чүвезин канчап уттур бис.

Шаг-шаандан бээр арга-арыг-даа, ажык-делгем девискээр-
даа чурттуг, аңчы-меңчи аймак-сөөк, ылангыя бичии улустар
хайыракан олчалапканда, ол магалыг олча-кежини дээш чер-

оранынга чалбарып, бараалгап чораан чүве-дир Ылаңгыя бистиң бо Тожувуска база .Ол байырлал шаг-үениң аайы-биле чоорту чаартынып келген .Ооң алгаг-йөрээлинде, сүзүггелинде кандыг-даа багай чүве чок.

«Адыг байырлалынга» келген кижиг хөглүг аас-чугаазын боду чогаадыр, боду алганыр, «тывызын» боду «дытче үндүрер» болган. Аңчы бүрүзү сөглээр сөзү аңгы-аңгы болзун дээш кончуг кызыдар. Чечен болуру дээш маргыжар. Тывызы дээш дылдажыр. Бистиң аңчы улус, ол чанчылывысты уттуп бар чыдарывыс багай-дыр. Ижээн чанынга, олчазын союп, бузуп алган соонда, үлежип турда суг ыткан ырлар, хаа, магалыг боор!

Хадаа далай дона берди,
Хааннар, беглер саадавытты.
Улуг чүве чааш боор чүве,
Үгээ-эм, хайыракан!—

деп бир аңчы бир-ле черге ынчаар алганган болза, өске бир черге база бир аңчы:

Чыраа доорзу дона берди,
Чызаан чыжы чыглы берди.
Улуг чүве уйгужу боор чүве,
Үгээ-эм, хайыракан!—

деп, бодунуун чугаалап каар.

«Улуг чүве» дээни ижээнде хайыракан ол. «хадаа» дээрге хадып чалгаан дээн уткалыг, «үгээ-эм» дээрге адыгга мецээлеп чөдүрген сагындырыг уткалыг сөс-түр. Ижээнге йөрээл салыры колдуунда дөмейзимээр, ынчалза-даа кижиг-кижиниң тып алган сөзү, аяны-биле ылгалы бар болур. Кырган Бараанчык ынчаар төөгүп-ле кежээлээн.

Ол «адыг байырлалын» шуут-ла адыгның байырлалы, азы шажын-чүдүлгө байырлалы деп дорт санап болбас, ол дээрге аңчыларның байырлалы. Алызын уктап бодап кээрге, тайгада хөй аң-мен, куш-биле арын көржүп чурттап чоруур бо ивижилер дег улустан (ылап-ла олардан) кандыг-даа солун чүве кастып үнзе хөңнү-ле деп бодал тыптып болур-дур. Мурнун хынаар, соон истээр.

5. БЕРГЕЛЕРГЕ ДУЖУП БЕРБЕС

Тайга кижизи беленин харавас, бергезин тиилеп чоруур. Көргенин сактып, көдүргенин дензилеп чоруур. Оранын камгалап, опчокту чавырып чоруур. Черниң черинде мен дээш черликсивес.

Күскээр кыжын. Докпак-Хөлдүн Чылангыч-Чарык деп чер. Анаа, эрги одаг черге, хонуп-дүжерде эптиг. Ынчаарга дээскиндир арга-эзими, одагдан кайы-даа талазынче мунгашсы-маар хевири ол кавыга мал хондуруп эрттиреринге тааржыр бе? Ындыг чугаа бо одагга болганчок хөй болгулар.

Маңаа кээп хонганывыс шын эвес болган боор, моон өрү өске бир черни шилип аар чүвени дижип, Кушкаш биле Танов аразында маргыжып турду. Чүү болганыл ынчаш? Барганынын кежээзинде-ле хөй иви-чары ыяш ишти кирип, тарап, ырак эвесте чыдар Серлиг хемни кежип, тоо быдарап эгелээн. Чоокка ыттап турзуннар дээш бажын дозарга-даа, алыспаан. Эртенинде кадарчылар кончуг эртелеп ыңай-бээр элээн кактылар. Дүш соонда «бүргей берген» чортуп келдилер (эртен чем безин чивээн улус болгай).

— Иви-чары кадарып хөй чыл болдуvus, чер билиривис кончуг улус бис деп янзыыргаан ажывыс ам чок, Кушкажин!— деп, хөлгезин эртен дургу бажын халаңнадыр тургузур мунган, каш-ла мал сүрүп келген Танов одагга шедиргелендир хыйланып үйдү.

— Ам каяа хонар чүвөл? Мурнуvуста кызаа даг аразы, хем кыдыы, өске ажык эки чериң бо когзу бар эвес, эр!

— Пат-тыр бис! Сен, Кушкажин, болап та чеже катап эрткен кижн сен?

— Эрткени эрткен... Бо-даа эрни, сээң база-ла эки билирин черлер боор!

— Харын, пат-тыр! Эки план чокка хей-ле калап оранда тайга бажынче докшулуп бар чыдарывыс бо-дур. Пат-тыр!

Изиглежип чоруй, соксадылар. Ажыл-херээ дээш аас былаажы кааптарга чүнүң кемил? Иви кадарчызы, аңчы-даа кижн болза черге чоруу чогувайн мындыг эпчок байдалче киир тырт-тырып болур-ла болгай.

Дүүн күштүг хат хадаан, мөндүрлүг улуг чайык эрткен. Бөгүн эртен шыырак-ла хадааш барган. Малывыс четчелеп, сүрүп алгаш, даглар аразы дүжүлгекке келдивис. Мурнап орган ийн эживис ам барааны көзүлбестей берди. Ажырбас, мурнап хап оргайлар-ла. Серлигниң бир адыры — чоннуң «кежери берге хем» дээри Муймагаш дажый берген чыдыр: бичежек болза-даа кызаа, эринин ажыр чыгыы өргүдээн, улуг-улуг даштар кырлаан дажаңының дааш-шимээн деп чүвезин! Чортуму шапкын болгаш терен. Сүрдүрген хамык иви хемче мөң дээш, шагда кеже берген.

Кушкаш кежигже, ооң соо-мурнунче киир чортуп көрүп, арай дидинмээн хевирлиг тур. Чок, болап хем кандыг-даа чы-

дырда чон хөй катап кешти-ле ыйнаан — бүзүрөл бар. Ынчаарга бо дег черлеп кежеринге бир эки дузалакчы база бар. Ол дээрге ивижиниң даянгыыжы-ла болгай дээрзин билип ал, номчукчу. Айттыг кижээ кымчы болза ажыктыг-ла, а иви мунган кижээ даянгыыжы дээрге хол, буду-биле дөмей.

— Чарың бажын агым өрү кылгаш, баш баан дыңзыг туткаш, даянгыыжың-биле таптыг даянып каап, мээң соомдан киривит, эр! Хаа, шапкын деп чүвезин!— деп алгыргаш, эжим дидим чортуп кирипчик. Ооң мунган чарызы, четкен коштуглары чүгле эжинмейи, чиигеш-чиигеш кыннып чоруй жеже бердилер. Кушкаштың мунган чарызының бир холу хем орту үезинге майыжаш дээнин эскердим. Эштиң ол чарыктан командазын езугаар чүгээр кежип алдым.

Мунар деп тура ивижи кижин ыяап-ла даянгыыжым дээр. Ивини мунарда черден иттинге кааптарыңа даянгыыш дузалаар, херек апарганда мурнунда ожук харны дүжүр шаап чоруур, часкы доштуң кадыг, чымчаан соктап, сугну сыык, теринче суп шенээр. Иви мунукчузу даянгыыш чокта безин хевир чок: мунган кижин бир-ле, ыяш дег, сыртагар чүве бооп көстүр, холдары халаңнаан чоруур, боду чайлыңнааш хевирлиг олурар. Бир эвес мунуп билбес кижин болза, даянгыыш чокта дораан чайлып дүшкени ол. Даянгыыжы-биле ол-бо талазынче иттинге каап чоруй, даш дайзы баскан, азы сугнун дыңзыг агымындан хол-буду бүдүрөөн ивизин дүжүрбейн, чая кагыспайн, ээср, чо-наа кургаг чортуп кежип болур. Кортук кижин даянгыыжын сугга шын ажыглап шыдавайн аңдарлып, дүжүп-даа болур.

Хемни кешкенивисте, Кушкаш хөөрөп орду:

— Муймагашка дүжүп бербедивис аа? Даянгыыштар дузалады, билдин ыйнаан? Мээң мунган чарым солагай холу-биле даш дайзы базыпты. Оң талазындан даяны кааптым чоп. Көрдүң бе? Сээң бо мунган «аъдыңны» эки билир мен — кончуг чылгыр, бедик-даа чары чүве. Тайгаа келген, сен дег, аалчы кижин тулган чары мунар чүве болгай, эр. Чаңчыл ындыг. Ынчангаш мундуруп кагжык сен, сенээ.

— Чер кижизи соокту доңа-дона, өл-шыкты өде-өдө уткуп алыр боор чүве!— дээш, улуг кадарчывыс одагдан ыракта, дөө ында, чонок чүү-хөөзүнүң кырында чолдак боду чокшай берген, шайын аартап ор. Бис дөгеленип, кургаттынып тур бис. Хүн чаа-ла ашкан. Брезент каттангывыс бар-даа болза, хүндүс ыяш аразыңа бузурап чортуп орда, ожук хардан идик-хеп өткен болгай. Ам сооп келди.

— Кушкажин кыжын соок-биле маргыжып чоруур эр боор он!— деп, Танов кадарчы диштерин агарткылап кагды.— Тоовас эр ийне, ботту!

— Одаг изинден дыка адырлып чадап чоруур болзунарза. шынын сөглэйн, эрлер, кадарган малыңар чидирер силер, одар черинер ырадыр силер. Хей чүве!— дээш, Кушкаш идик-хевин дүрген кургадып аар хөңнү чок ор.

Тайгаа кадарчы кижиге, бажың-балгатка дег, ында шөлээт-теп чыдар чүве кайда боор: ажылы дээш бодун боду чудугаралап, дооп-дожап, аштап-суксап-даа чорза, чүткүп-ле чоруур. Ооң ындыг алыс ужурун, албан боду-даа бээрин ивижи эки билир. Көрүп чоруурга, Кушкаш болза, каракка чаржынчыг «үүлгеткилээр» эш болдур ийин. «Хар-назының улгаткан-дыр, черге камнанып чорзунза эки эвеспе» дээр болза, ол херекке-даа какпайн: «Хей чүве! Бажыңда сен бе, тайга-сында сен бе?» деп удур хап каар.

6. КӨШКҮН

А М Ы Д Ы Р А Л Д А

Ивижи — көшкүн амыдыралдың кижизи. Ооң амыдырал чуртталгазы улам чаагайжызын дээш чурттаарыңга, ажылдаарыңга чамдык таарымчалыг чүүлдерни тургузуп берип турардыр. Ынчалза-даа көшкүн амыдырал байдалдан оларның уштунары берге болгаш үр үеде ынчаар артып каар. Бистиң чуртувуста иви мал ажылдыг чамдык өске черлерде ышкаш, бистиң тыва ивижилерниң амыдырал байдалы чединмес, иви бригадаларында ажыл-херекти бөгүннүң негелдези-биле эде организаптап турары ыракта четпес болгаш чыдып каап турар. Чурттап олар майгыныңга кыжын соок, чайын-даа болза чылыг деп болбас. Эт-сеп чүү-хөө үгээн майгын доразын дээскиндир чыып алган, удуп-чыдып турары ол «өргээзи» дөмей-ле таарымча чок: бажыңга ышкаш, хостуг херлип-көстүрү берге, канчаарга-даа чүк-чүктен кыскаш-ла турар. Керосин лампазы, азы үс-лаадан өске чырыткызы бар боор эвес. Чайын харын мүн чүгээр. Ивижи кижиге бодунга негелде чок — бир моондактыг чүве ол. Ынчаар-ла чыл чылдан тавында чаңчыгып калган. Боттарының «кадыг-быжыг улус бис» «чудугара улус бис» дээр чүве херексезеви эки чүвеге канчап чедирер боор. А удуртукчу эштер «ивиге ажылдаарының бергезин билбес эвес бис» дээш, тайгада малчынын утту кааптар, оон кулаан кыскаш олуруптар. Кедизи барып иви малдакчызы чаагай амыдыралдың ээзи болур журулуг!

Көшкүн амыдырал болганда, кайы-даа үеде ыяап-ла бир хонаштан өскезинче көжүп-дүжер апаар. Ол иви кадаарчызының хоойлузу болу берген. Чаңгыс чыл дургузунда безин орту-

маа-биле ивижи он ажыг катап көжер. Ооц тодаргай саны тур-бас, кым-даа доктаадып шыдавас. Чамдыкта чаңгыс хонгаш өскээр көже-даа берип болур. Ол болза иви малдың турар черинден, шаг-үеден кол хамааржыр. Кыжын көжери эң берге. Дөмей-ле, херек апарганда соок-тур дээш, улуг хар-чам дээш олулар эвес. Турлаг девискээринге бөрү тыптып кээрге, аал болганчок дезип көжер. «Тайганың ыяжы-биле чор, аңның изи-биле чор» деп ындыг чурумну эдерер апаар.

Ивижилерге кыжын чурттаарыңа бажың херек. Совхозтар иви бригадаларыңа бажыңнар туттурары чугула дээн чугаа сөөлгү он, он беш чылдардан бээр районга дыңналып келген. Улуг кадарчы Кушкаш аңаа хамаарыштыр хажызыңа олуурбаан.

— Тайгаа бажыңнар тудары, бир талазында, шын боор, ынчалза-даа майгыңа чурттап черле көжери чыдып каар эвес, кыжын-даа болза көжер. «Малының дылын бодавас болза, тынын бодавазы ол» деп чүве бар, ол башка киргеш турар-дыр. «Дыл» деп орарым дээрге шулун оът-тур ийин.

Шала көргүрээш үннүг, бедегер эр Лопсаң-Базыр Точка бажың дугайын дем каксы чугаалап орган чүве. Ам чугаага киришпес аргазы чок болган.

— Кушкашка каттыжайн, эрлер! Бажыңга хөйлеңниг олу-рарыңа удур эвес мен. Эки одар, хөй шулуң черле херек болганда, майгының коштааш көжүн үнериң база бар апаар.

Хөй көжүп, чаа чер сүрүп кадарарда иви мал эки семириир, өзүп көвүдээр. Оон ыңай, одарын билбейн, тайганың изиг, соогун билбейн, аңаа-маңаа бажың херек дээн херээ база чок. Агаарже хөй акша үндүр октаан ажы чок. «Май I» совхоз бир кезек канчалчык? Шынап-ла, ол ажыл-агыйның чамдык кижилери бажыңга чурттап көргөннер. Хөөгжү-Бажы, Алагалыг-Хөл деп черлерге дөрт бичии бажың туткан. Кадарчылары аңаа чаңгыс кыжын ийи ай хире чурттааш-ла, шулуну ховартаан, девискээринге мал доктаавас чер-дир дээш өскээр көже бергеннер. «Чүге көже берген силер?» деп, олардан дыңзыг айтырар эштер бар болган-дыр. «Тайгада ыяш чок эвес, одура каккаш, бажың кыла шаап алгаш, амыр хөлестеп чытпас чүве бе?» дээр хөөннүп бүргедир чугаалаар эштер часкан. Иви малдың дылын бодаваан-дырлар. Улуг шыыр кылдыр базып каапкан черден шулун үш-дөрт чыл болгаш үнер, чылдың үнер сиген эвес-ле болгай. Ындыг болганда, иви оьдун курлап тургаш таарыштыр планныг ажыглаары чугула. Кезип сарааттавас-даа болза, черде чыткан шулунуң хөй, эвээжин көөр, шын ажыг-лаары чугула.

— Эрги хонаш тырта план чок хөмө көжүп, бажың тудары ажык чок, харын бодамчалыг көжүп, шинчилеп чорааш эки одарлар тывар. Майгынга чурттап, көжүп ажылдаары үр-ле кагдынмас дээр мен — деп, Кушкаш эгелээн чугаазынга айтырыг салды. — Бо Серлиивис ам канчап баржык?

Лопсан-Базырның дунуксумаар үнү дыңналды:

— Мында одар эвээш, кайы-даа кыдыы шаарарган черлери хөй-дүр. Бисти үр үеде мында чүге тыра идип каан дарга-бошкаларыл бо? Изигимээр оран деп билдим. Улуг чаагай Өдүгенивисти чүге кагдывыс?

— Кончуг одарлар заповедник иштинде дыш чыдырлар ыйнаан.

— Кызыгаарын эде көргөш, оон одар черлерин биске көп кылдыр чарып берзе чүүлдүг ыйнаан дишкен бис. Бистиң дилээвис, район даргаларының Москва-даа четсин дээн дилээ чүге сураг барды? Чылзып-ла чыдырлар ыйнаан...

Ивижилер аразынга каш-даа катап каяа-даа чоруурга, одарывыс эвээш, кызыы, чери ивиге езулуг таарышпас, ооң хайы-биле иви аарып-аржып, өспестей берген деп чугаа дыңналыр. Мону черле кым эде көөрүл? Кижилерниң амыдыралын экижидеринче, сеткил-хөөнүн көдүреринче угландыр бир янзы чүге шиитпирлеп болбазыл?

7. А Д А З Ы Н Ы Ң И З И Н Б А С К А Н

«Ада-ием сөзүн эдергеним кончуг. Ивиңден-не чарылба, оглум, аксың кежиң ол» дээнин кайын уттур мен. Онуун-на изимден туттунчуп, ооң малчыны бооп өзүп келдим ыйнаан» — деп, Кушкаш чугаалаар болду.

Ол өскөн-төрээн тайга черинге ынак, оон чарлыры берге. Ажылдавышаан, ооң камгалакчызы бооп чоруур.

— Ол алдан чыл чуртталганың барык чартындан хөйү иви ажылынга эрткен-дир, бо арада черле чеже анай камгалап өстүрген силер?

Ол ындыг айтырыгны манаваан болгаш, аайын тыппаанзыг оргаш, ам харыылады:

— Харын, санап, билип чорбаан чүве-ле-дир, та каш ийне. Эвээш эвес-ле анай болган, та каш муң. Бо-ла тайга кезилип чорда башка кирбээни хөй боор-дур.

Соонда совхоз бухгалтериязынга барып тодараткан бис: бо кадарчы ол чылдарда эвээш дизе ийи муң ажыг анайны Төрээн чуртунга өстүрүп берген. Ол дээрге ортумаа-биле он кодан-дыр.

Азыралынга эвээш чарыгдал үндүрер ол хире ивиден кирген орулга бо болгуже муң-муну-биле санаттынар. Чижээ, бир кодан ийн чүс ивини күрүнеге эътке дужаар болза, ивиниң сес бышкаандан бир эш идик даараарга, ам рынок үезинде та чеже-чеже муң рубль болур.

Улуг кадарчы Кушкаш хөндүрлүп кээп, карактарынга айтырыг демдээ көзүлгөш, ам салааларын базып каап ор:

— Бирээде болза, мурнунда чылдарда сан-түңүвүс кончуг будалчак турган чүве деп шупту ивижилер чугаалап турар бис. Самбың ыяштарын чеже-даа үндүр-киир чуулдулар болза, шыны ол-дур деп чүве турбаан боор. Оон ыңай мындыг — дээш ол уламчылады.— Малды семирткен дээш акша төлээр, төлевезин билбес бис, черле санап көрбөөн. Шоолуг чүве сүржүп билбес, агы-биле ааска кире дүжүп бээр, алгыргаш ыяшче үнгөш, олура соп берген дийң дег-ле, мындыг улус боор бис деп ам кээп чүвениң хөлү эрте бергенде бодаар улус-тур бис, бо мен ашак база.

Эрткен чылдың чыл санаашкыны-биле Кушкаштан алды улуг мал четпес болган. Оозу дээш шалыңындан тырттырган. «Холга алырың эвээш болган...» деп, бухгалтерлер чугаалажып тургаң болчуктар. Акшаны аалда кадай барып ап ынчап чыдар кижиге деп ооң чугаазын дыңнаан мен. Кижиге бодап чоруурга мындай хире: чаа, кадарчының малы четпестеэн дижик, ол дээш акшазын тырттыртып-ла чыдар, оозу шын бе, меге бе деп чүвени боттары кассирге барып хынал көөрүн бодавастар, оон эпчок-сунар кижилер хөй, акшазын алырда, боттары хол үжүү салып тургаш алыры ховар, хөй кезинде суурда дөргүл-төрелдери барып аптар. Мындыг болгулаар: чамдыкта эмнеп тургаш экиртип алыры берге аарыгдан өлгөн малды өйүндө актылавайн, «төлээр силер» дээш, малчынның мойнунга салыптары база тургулаан. Ол дээш сүржүрүн кым-даа бодавас, хевээр эрте бээр болган. Ынчаарга совхозтуң удуртукчулары, ылангыя иви бригадири, зоотехниги, мал эмчизи кадарчылары өрө-ширеге ынчаар «чиртип» чыдырда, ооң чылдагааны чүден болганын, ону болдурбас дээш канчаар эдер ужурлуг дээрзин хаайынга кертип албайн турар. Бир кезек үеде совхозтуң ивизин ийи кезек кылдыр үзүп, бригадирлерин, мал эмчилерин удаа-дараа солуштуруп тургаш, ажылга элээн сандараашкын болдурган.

Адазы Өдүгөн чурттуг Бараан Чигжит оглунга бичиизинден тура хөйүнү айтып берип, өөредип чорааш, улуг орукче, амыдыралче аайлап-баштап каан. Дөртөн ийи чыл мурнунда Тожунуң Улуг-Оо сумузунга Кушкаш, Азыранды ийи аныяк кижиге өгленирге, ада-иези өңчүзүңге ивизинден үзүп берген. Олар тайгаа

ийи чыл хире чурттааш, ыпчан чаа тургустунган «Совет Тыва» колхозка кирерин күзээн. Колхозтажыр дээн кижилерниң ниитиниң өнчүзүңге салыр дээн малын кадарчыларыңга хүлээдир үези келирге, адазы ашак: «Оглум малын ол колухоос деп черде мөһүнүп алган турар хептиг кижилерге кадыгыдарын ылап сөгдөвитчик бе? Ээ — хайды, сөс бербээн чадавас. Ону-ла билбезик ашак мен, моонар, колухоос улузу, дарга деп аттыг улустар...» деп, баштай дадагалзап чугаалап турган. Ынчалза-даа оглу, кенинге оларның кеди күзелин бодааш дүжүп берипкен.

Малын колхоз өнчүзү болзун дээш салганы баштайгы үеде аныяктарга харамнанчыг ышкаш сагындырган. Сагышка саарзык турза-даа, сүрүкчүлөр кээрге малын үзүп берипкеш, шииттирдиң чугаалааннар: «малывыс колхозка өзүп чорзунам, боттарывыс хем кирип ажылдаар, хөй аныяктар-биле хөөрежир бис»...

Кадарчы ам кээп өг-бүлезинче улуг сагыш салыр чүве чок: уругларының чамдыктары өгленип-баштанып чоруй баргылаан, ам дээре боду өөренгени ол ынак ажылыңга чораай-ла, күзели күштүг болганда. Бо назыда хөй-хөй хонуктарда бажыңга чылыг, чымчак орун кырыңга эвес, а эпчок кандыг-бир кадыг чүү-хөө сыртанып, дажыг хем-сугну хеп-сынын өттүр сүзүп кежил, чеми үстү бээр аразында тоорук дүжүр хап чип, бергени көрүп чорза-даа, даанган ол ажылы дээш кадыг-быжыгга дадыгып алганы тергини-не!

Назын кырыза-даа угаан кырывас. Дадыгышыкыңга кырган-даа кижини чаңчыгып ап болур.

8. Х О М У Д А Л Ы Н Д А Н О Л А Р Н Ы А Д Ы Р А Р

Кайы-шаандан бээр тожу араттарның азырап өстүрүп келгени, азыралыңга өзек болган иви малыңга хамаарышкан хараадал сеткил хайныккан, негелде-хомудал үндүрген чугаа сөөлгү үеде дыңзыгып келген. Бо айтырыг тайгада кадарчы өг-бүлө бүрүзүндөн, бригадаларның мурнундан совхозтарның дирекцияларыңга, районнуң удуртур албан организацияларыңга чедир дыңзыгып туруп-туруп, оон төп органнарже ханылап кирген турган. Иви малды районга көвүдеди өстүргеш, оон хөй орулга албышаан, ажыктыг, кедилиг болдурар аргазы бар турган. Ону амыдырал бадыткап шыдаар. Ынчалза-даа амгы үеде ивиниң баш саны эвээжээн, харын-даа мурнундагы денелден кудулаан, орулга барык бербестээн. Боттук чүүлге дүүшпес хажыдышыкын-биле шынның байдалды бузуруп, чаап турган. Өйү келген чидиг айтырыгларны ыттавайн эрттирип, азы экономиктиг, социологтуг, демографтыг шинчилелдерни иви ажы-

лынга үе-үеде кылып чорутпаан чүве болганда, оларны хайгааралга албайн турган.

Деннелди ап көрээл. Ада-чурттуң дайынының мурнуу чарында Тожуга 25 муң хире иви санаттынып турган. Ооң 10 муңун фронтуга эки-тура-биле дузалаан. Чоннуң патриотчу чоруунуң бир херечизи-дир! Он чыл мурнунда районнуң ийи совхозунуң ивизи каттышкаш 12 муң хире турганындан ам 5-ле муңга кудулап баткан. Күрүнеге дужааттынып, өске янзы-бүрү чарыгдалдарга үнүп келген-даа болза, ооң баш саны оон оранчок хөй туруп болур турган-дыр, ындыг өзүлде болбайн барган.

Экономиктиг политиканы совхозтарга шийтпирлеп турары ниитизи-биле эренгей, кыры-биле болганда, өске адырларга бодаарга болганчок кызаттыра бээр иви ажыл-агыйы канчап хөгжүүрүл? Ажылчын кижини бүзүредип болур, ооң сеткилин хомудатпас өй-шаанда кылган шын баланс, деңнел үнген санаашкынны кылбайн келген болгаш ам-даа болза ындыг хевээр.

«Ивижилерни утпайн турар бис, хандырылгазында онзагай багай чүве чок» деп кыдыра көөр хөөнден районнуң, совхозтарның удуртукчулары хөй чылдарда уштунмайн келген. Аас-сөске-ле ындыг. Херек кырында ындыг эвес. Өске малчыннар, чижээ, хойжу, инек кадарчызы, азы чылгычы кижилер совхоз конторазындан чоок турар болгаш, черле ынчаар чаңчыкканы-биле, ол чымчак хүлээп алышыкындан бодаанын чедип ап, хереглелин дүрген хандыртынып аар. А тайга-сында ивижи совхозундан катап-ла «чымчак көрдүрүп», күзээнин чедип албайн хомудалдыг артып каар. Ол «деннелди» буза шавар херек!. «Бисче шоолуг көрнүр эвес...» деп, хөй ивижиниң чугаазын дыннап болур. Ол дээрге аъш-чеминиң үстү бээри, культура-амыдырал хереглелдеринге болгаш ажылдаарынга эргежок чугула эт-херексел чүүлдерниң чедишпес болуп турарының дугайында чугаа-дыр. Тайгаа чүгле ында-хаая радио дыңнай каап турары малчынның моральдыг хандырылгазын көдүреринге канчап-даа дуза бооп шыдавазы билдингир. Чидип-чидип, айлар, харын-даа чыл-даа эрткенде (колдуунда кыжын трактор ажыглааш) концерт, кино кээп көргүзе кааптары, кым-бир удуртукчу кижилер таныдылга чугаалаары — база-ла буу-хаа чорук-тур. Оларның этниктиг (культуразынга хамаарышкан) пегелдезин ыракта-ла хандырып шыдавак болбайн.

Иви аарый бээрге дүрген, чедимчелиг эмнелге хандырылгазы багай, өлүр таварылга оон көвүдээр. Мал бажы хорап турар бир кол чылдагааны ол. Ис чок чидери, «аңчий» бээри (черлик иви эдертип чоруй баары) эвээш эвес, бир эвес «чартык аң болгаш ындыг боор» дээр чылдагаан какпайн, кадарчызы

холу быжыг, караа көрүнгүр ажылдаан болза, кайын ындыг боор. Бөрү, хайыракан, чамдыкта эзир база хорадып кээр, а араатаннарны чок кылыр талазы-биле демисел чыл-бүрү чылыш чок. Араалыг боо-биле кандыг-даа аңчудан артык кылдыр иви кадарчызын чүгө хандырбайн турарыл?

Иви ажылы өске адырларга деңнээрге черле хөй бергелерлиг, угундан-на чаңчылчаан онзагай негелделерлиг. Ындыг болганда, тайга черниц бергезинден ошта дүшпес, быжыг нервилерлиг, бир-ийи чыл эвес, оон хөй чыл ажылдаар күзелдиг, эвээш-биче-даа болза дуржулгалыг кижилер аңаа күзенчиг. Хоочун салгалдың кижилери ам ховар арткан, оларны солуур кижилерни белеткээри чугула. Кедизин бодавышаан, бо районга иви ажылынга арга-мергежилдин дугайын оолдар, уругларга школазынга турда-ла өөредир херек. Ол ажылче база сагыш салбайн келген. Аныяк кижини ажылга чаңчыктырып өөредиринге дагдыныкчы хоочун үргүлчү турар, оң дузазы албан херек.

Бо тоожуда чугаа «Тоора-Хем» совхозтуң ивижизи Кушкаш Чигжиттин дугайында чоруп турар-даа болза, районнуң иви ажылында байдалга ол ниитизи-биле дүгжүп турар. Бо адыр совхозтарның экономиказының балансылыг эвес чоруундан, ажыл-агыйны ажыктыг эвес чорудуп турарындан дыка чыдып каап, дээштии шоолуг билдинмес болуп бар чыдар. Ажыы-биле чугаалаарга, азырал ивизи бо чер чурттугларның коллективтиг өнчү-хөрөңгизи эвес апарган. Бир кол негелде мындыг: бо ажылды эде тургустунушкуннуң сорулгалары-биле капсырлаштыр эртемге үндезилеп, Тожунуң экономиктиг хөгжүлдезиниң айтырыглары-биле холбап чорудар ужурлуг. Ол эргежок чугула ажылче ээ көрнүр кижилер үр үеде чок болган. А кылза чогуур ажыл хөй болгаш нарын, бир эвес езулуг эгелей берзе, амыдыралдан олар билдине бээр. Ивижилерниң ажыл-агый чорудулгазының кол сорулгазы болза хөй сан-түңгө планның көргүзүглер күүседире, бодунуң продукциязын дашкаар хөйү-биле үндүрери болур эвес, а бирги ээлчегде бодунуң күш-ажылының беримчези-биле бот хандыртынары болур. Ол дээрге социал үндезинниг. Ажыл-агыйының бо адыры районнуң иви малдыг кижилериниң чаңчылчаан ажыл-ижиниң болгаш культурлуг чоруунуң үндезини болуп артар-даа. Ынчангаш бис болза культурага, чаңчылдарга, төөгүге тоомча чок чорукту болдурбас сорулгалыг бис. Кажан ындыг хандырылганың ачызын көрө бергенде, боттарының амыдырал байдалын экижидеринге чогумчалыг хемчеглер (эки шынарлыг тускай идик-хеп, аш-чем аймаа, төп чери-биле дүрген, бүттүнгүр харылзаа, моральдыг дет-

кимче дээш оон-даа өске) алдыганда, ивижилер боттары **ажыл-агыйынга** орулга киирер янзы-бүрү бүдүрүкчү ажылдарга хандыкшыырын база бодай бээрлер.

Үрден бээр тускай адыр бооп турар иви ажылынга идиг бээри, ылаңгыя керээлиг ажылдарны болгаш кооперацияның өске-даа хевирлерин пропагандалаар болгаш амыдыралга ажыг-лаары чугула.

9. Б А Ж Ы Ы Н Г А О Л У Р Т У Н М А С

Иштик хем черге хар бо-ла үези келген часкы чылыгга орнун былаатпас дээш, хүн-бүрү чылыш чок эрип чытса-даа, ам-даа ак шуглак болбушаан, кыржамналып, шыдажып чыткан. Арга-эзим черде хар олчаан деп болур. Чер доң хевээр, кыры арткан хар-биле демнешкеш, бүдүү чымчаш кыннып билдинер.

Чары мунган, четкен чарыларын ыңгыржактааш, оларга чиик-чиик кош тырткан, хүрелдир додуккан калбаксымаар арынныг, шыгаай көргөн ышкаш эрес карактарлыг, чолдак эр Адыр-Кежиг суурнуң үстүү талазындан чортуп келген. Амыдыралының аныяк чылдарын чурттап эрттиргени бичии, чыдыгыр бажыңыга артыы херим талазындан киргеш, дүрген дүжүрнүп, чарыларын дыштанып чытсыннар дээш херимге баглагылап каан. Херим иштинче бо-ла тапталган орукчугаштап та чеже катал олап кирген, та чеже катап үндүр баскан кижичүве.

Ол кижиден бир янзынын: артыш, шаанак, азы шеңне дээш тайга черниң эм оьду сиңген, чер хөрзүнүн базып турганзыг онзагай чыт-даа чытталып кээр. Аңчы-даа, ивижи-даа кижичерден чаа келгенде ооң чыды ындыг боор. Төрээн бойдуска каяа-даа чоруурга ооң чыт, иле-демдектери кижичиле кады болур. Кижичангаш бойдуска ынак.

Кушкаш Чигжит кыжын, чайын кандыг-даа үеде тайгадан суурунга бадып келгенде, бажыңыга шөлээттеп үр олурбас, аңаа улус-биле үр чугаа-соот кылбас. Мурнунда база-ла шыырак кадарчы чораан, ам пенсионер кадайы-биле, өгде уруглары-биле безин келген хүнүнде орта чугаалашпайн баар. Кушкаш тайгадан чаа келген-дир, боду бажыңында олур-ла ыйнаан дээш кирип, оон-биле ужуражыр бе? Чок, ол бажыңындан үнүпкен болур.

Узуун-узуун кылдыр чаштаннай хере базып кылаштаар ол чолдак кижичүнүн-даа мурнунда совхоз конторазынче херилдирип каар. Анаа баргаш, улус-биле хол тутчуп мендилежири, чугаалажыры база далаш. Директорну, зоотехниктерни, мал эмчилерин дораан «туда шаап» алыр. Кандыг-ла бир ажылды

дүргөн кылыг эгелээр, азы бир чүвени шинтипирлээр дээнде ол: «Че, ам чүл?» дей каапкаш, оон шимченип кириптер. Ынчаарга бир чүвеге арай таарзынмаанда, азы бир чүвени бүдүрүп аптарынга бүзүрөвээнде: «Хей чүве!» дээрин часпас. Бодунун када-рып турар малының байдалын, ажылының дугайын, оон ыңай бүгү бригадада чүү болуп турарын чиге болгаш дорт, хөй кезинде негелде салган, сүмө каткан утка-биле чугаалаар. Тайгасында иви мал-биле холбашкан чугаадан чүү үнмес боор: совхоз-биле аразында бо болгуже экижип чадап каан орук; суг-чар ажылдыр аргыжылга багайы; бөрү, хайыракан ивини бо-ла тудуп чээн, кемдедип балыглаан болуру; аалдарның аыш-чеми төпөр чыгааны; почтачы хөй хонуктарда солун чедирбейн турары; ивижилерниң боттарының ажылга харысалга чогу дээш оон-даа өске.

Кушкаш баштай-ла конторага херээн бүдүрө шаап алгаш, сакты берген суурунда кандыг чаа тудуглар немешкенин сонуурган көөр, магазиннерге албан кире дүжүп, делгиирлерже ылаптап харагылаар, оон атобууска олурупкаш, район төвүнде чурттап турар оглу, кызынга ужуражыр дээш хаптар. Дүргөн-не чорук чогудуң алырын бодаар, өске кадарчылар ышкаш эвес — үр болбайн тайгазынче далажы бээр.

Ол сөөлгү чылдарда эр мал (чары, эдер, донгур) кадарып ажылдап чоруур. Өг-бүлөм чокта берге-дир деп органын кижидыңнап көрбөөн чүве-дир. Харын «иви чанынга-ла өстүм ыйнаан, ада-нем изин истежик мен» деп чугаалап орат. Сын-сынның бажында сыра бажында кижиде болгаш, чамдыкта суур кириксээр, кадайынга биче-даа бол дузазын кадыксаар, уругдарының, чон эш-өөрүнүн арнын көрүксээр сеткили чугаажок хайныгып кээр. Чазын аалынга келгеш, далаш кадында одаар ыяш белеткежин бээр, чайын келгеш — сизген кесчип бээр — оозу база далаштыг.

Часкы бүргег, сооксумаар хүн. Кожаш-кожаш базар ол чол-дак кижиде бажыңыңдан үнө калбаш, кире калбаш. Аалынга келге-ле ийи хонган кадарчы ам «Дружба» туткаш, даштын сөөрттүрүп эккелгени чоон чудуктарны хирээлеп кириптер. Адазының мунар, коштаар чарыларын оолдары суур чоогунда аргада оыткарып турар. Оларны кежээ эккээр — адазы даарта кончуг эртежик тайгазынче дедир хаптар. Бажыңыңга олуртунмас. Сактырга, тожу тайгаларының ивижилериниң болганчок дөмейлежир куузумаар чуга арын-хевири Кушкаш Чигжитте бир-мезү болун көстүр. Оон хаваан ханы чоон сыгылар ээлепкен. Карактары бодамчалыг...

Чогаалчының архивинден

С. А. Сарыг-оол—85 харлаан

Тываның улустун чогаалчызы Степан Агбаанович Сарыг-оолдун янзы-бүрү солуннарга, номнарга үн-гүлээн, ынчалза-даа ооң бодунуң тускай номнарынга кирбээн азы парлалгага шуут чырыттынмаан чогаалдары ам-даа арбын. Ооң херечизи ам парлап турарывыс «Эжимге тураскаал», «Хадыңчыгаш», «Чадаганым» деп үш шүлүк болур. Ол шүлүктерни 1963—64 чылдарда, Иваново облазынга, РСФСР-ниң Композиторлар эвилелиниң чогаадылга бажыңыга бижээн. Ынчан шүлүкчү аңаа «Чечен биле Белекмаа» деп опера либреттозу бижип, ону композитор Ростислав До-

кур-оолович Кенденбиль-биле кады аялгага таарыштыр эдип-чазап, бир ай чартык хире хуусаада ажилдаан.

Ынчан чогаалчы бо шүлүктерни бижээш, композиторга берген: опера партитуразының аразынга шыгжатынган ол чогаалдарны оларның кайызы-даа элээн каш чыл дургузунда шоолуг херекке албаан. 1983 чылда шүлүктерни композитор авторга эгидип берген мен деп бадыткап турар. «Гудзенкога тураскаал» деп шүлүктү бижээн чылдарын авторнуң демделээни, ынчан ол чогаалды чаартып редакторлааны чугаажок дээрзин база херечилеп турар.

Степан Сарыг-оол

Хадыңчыгаш

Хадыңчыгаш, сээң -биле
Канчап харын дужа бердим.
Чүреккейим дөспестээнин
Чүгле сенээ сөглөп бээйин.

Хадыңчыгаш — халаттыгбай!
Хамык улус сени мактаар.
Каяа-даа-ла чоруурумга
Канчап мени эскербезил.

Чараш хадын — сыргалыгбай!
Чажыдыңны сөглөп берем:
Ынакшылды, ажыл-ишти
Ырвыска деңге ырлаал.

Салгын-хатка хадыңчыктың
Самнап ойнап турарын көр.
Узун чыргал ырын, хадын,
Улаштыр-ла, утпайн көр.

1964, Иваново

Эжимге тураскаал

Эштиң эжи,
уран чечен
бөдүүн оол сен,
Эсти бербес үжүк шөйүп,
чуруй каантың,
Орус, тыва ийи дылда
ырлап үндү.
Оолдар, кыстар ону кайын
уттур ийик!
Ол-ла уран өлгөн деп чүл?
Бүзүрөвээн!
Ооң чураан хевизи бо:
хүннөп тур-ла.
Ие чуртка
үрө чашпаан
кым-даа дижик:
Ие чок чидер ыш, бус ышкаш
бодавас бис.
Ижип-кара көңгүс-ле чок,
каткы хөглүс,
Ийи чурттуң оолдары бис
чарылдывыс,
Чок-чок, эжим,
ындыг эвес:
тураскаалың
Чогаалыңны чонум ырлап
кады чор бис.

1963, 1983

Чадаганым

Кавайлыымдан дыннап өскөн
Хааржак сынныг чадаганым,
Лвамның мээ ынакшыды
Артып калган, сенде болгай.

Өлүм-биле адааннашкан
Өгбелерим чазап берген,
Қажан шагда каашпазым
Хажыш дивес чадаганым.

Чонум хөңнүн кадагалаан
Шокар хээлиг чадаганым.
Эрткен, эртпээн эки, бакты
Эткир хылың тоожуп чорду.

Көшкүн өгге, шуурган, соокка
Хөөнүң буступ — үнүң читпээн
Қылык, килең, өөрүшкүнүн
Қыспыкчызы — ыраажы сен.

Бөгүн үнүң улам дендээн —
Бөмбүрзекте дыргын тарап,
Чаартылганың чаагай үнүн
Чарлаан ышкаш ырлап тур. сен.

Мария Черноусова-Сарыг-оол

БУГА ДАГЫРЫ

Степан Агбаанович Сарыг-оол тыва улустуң найыр-дой, байырлалдар, чаңчылдарының дугайын кончуг эки билир. Чамдыкта оларны меңээ бо-ла чугаалай бергилээр чүве. Бир-ле катап ол меңээ буга дагырының дугайын хөөрөп берген. Тараа-быдаа, оът-сиген элбек, чаагай үнзүн дээш, шаанда буга дөзүн дагыыр чаңчыл турган чүве-дир.

Чогум бо байырлалды ынча айның ынчаның хүнүндө, ындыг шакта эрттирер деп доктааткан дүрүм чок. Тарааны чажып, суггарып каапканда, тараа күске-кулактап олурда, мал-маган

ону саза базып чий бербезин дээш тайгалап көжериин бүдүүзүндө чорудар. Тараачын, малчын тыва чоннуң суг дагыыр байырлалының бүдүүзүндө хектер үнү арга-арыг долдур чайтыгайны бээр. Чогум буга дагыырын аал бүрүзү аңгы кылбас, тараа-быдаа тарып алгаш, ону суггарары-биле буга сууп үндүрүп алган кижилер ыяп кылыр.

Часкы тарылга ажылдарының бүдүүзүндө буга сууп, ону канчаар ажыглаарын башкарар кижини томуйлап алыр. Маңаа душкан-на кижини таарышпас, чоок-кавы чонда хүндүткелдиг, чүвени билер, ажылгыр-тудунгур кижини болур ужурлуг. Бо кижиниң харысалгазы кедергей улуг: кижини болганының тарып алганы улдуң, кечим черлеринге суг ыяп-ла четкен турар, суггарылганы ээлчег езугаар хуваап бээр. Ындыг эргени ол кижиге долузу-биле бээр. Суггарылга үезинде бодунуң ээлчээнде келбейн барган ийикпе, азы бодунуң шөлүн суггарып тура, буга унун хайгааралга албайн баргаш, ону чире шаптырган кижиниң суг алыр Үлүүн баштын кижини уштуп кааптар эргелиг. Часкы суггарылга үезинде буга-сумунну харыылаар кижини чингин дээр, а байырлалдың адын «Буга дагыыры» дээр, оон-даа чараш кылдыр адап бергенин орус дылга доктаадып шыдавайн барган-дыр мен.

Буга дөзү дагыыр найырны хеле-бүдүү кыла бербес, аңаа баш удур белеткенер. Хамык-ла белеткел ажылдарын арбан даргазы удуртур. Өреге бүрүзүнге ол тускай даалганы берип, кижилерниң шыдал-быразының аайы-биле аъш-чемниң кандызын сөңнээрин хуваар.

Билдингир-ле болгай, тыртар күжү шыырак, шыдал-быразы, деми арбын кижилерниң тарылга шөлү улуг болур. Ындыг улуска аъш-чемни хөйүнү белеткээрин арбан даргазы баш удур сагындырып каар. Маңаа көшкүн тыва чоннуң хүн-бүрүдө чиир аъш-чеминиң дээжизи кирер. Дүлген эът, быштак, ааржы, курут, ээжегей, өреме, чөкпек, соктаан тараа, далган, саржаг, сүт, тарак ол хүн арбын-на болур деп бил. Оон ыңай хымыс, шиме арагазы ыяп турар. Чоннуң ак чеминиң дээжизи ышкажыл. Аңаа арага-хымыс чеже-даа элбек болза, ушкан-турган, медээредир ишкен кижини көзүлбес. Аъш-чемни чыылган чонга үлөп чедиштирерин харыылаар база-ла аваангыр, аяк алалавас, ужур-дүрүмнү сагыыр, улугну улуг деп, бичени биче деп билер кижилерни томуйлаар. Найыр-дойга келген кижилерниң сеткил-сагыжыңга бичини-даа хомуданчыг чүве арттырып болбас, чоннуң ниити дою деп мындыг харысалганы олар билерлер. Тываларның бижип кагбаан хоойлузу база мында чаштышып чыдар.

Буга дагырынын дойу хемден үнген бажынга, ооң чоогунда делгем шөлге болур. Аңаа оваа турар болгаш келген кижилер бүрүзү аңаа чажын чажар, оран-тандыга сүзүглели кылдыр пөс быжындыларын, аът кудуруунуң хылын овааның саң ыяжынга баглаар. Оон ыңай саң ыяшка куйгазын чымчады хайындырып каан хой бажын азар. Хүндүткелдиң дээжи чеми ол-ла болгай.

Оваадан элээн хайызынга ак өгнү-даа тигер. Аңаа эң-не хүндүлүг кижилерни дөргө чалаар. Аныяктарны өгнүң эжик талазынга, херээженнерни аъш-чем талазынга, уруг-дарыгны база таарыштыр олуртугулаптар.

Найыр-дойнуң аяк шайын четтирериниң мурнунда улуг назылыг ийикпе шажын талазы-биле бижик-билиглиг азы хам салым-чаянныг кижилерни йөрөөл сөзүн номчуп, оран-делегейден өл-чаъстың элбек дүжериң, долу-чотканның оюп эрте бээрий дилээр. Йөрөөл сөстөр-биле ак сүттү, шиме арагазының үстүн дөрт чүкчө болгаш кудайже чажар.

Чылыг-чымчак йөрөөл сөстөрниң сөөлүндө чыылганнарны өггө олуртуптар. Аъш-чемни келгеннерге үлөп, тыва чоннуң улуг кижилерге дашка тударын ыяап сагыыр. Улуг улустуң чүгле арты-биле кылаштажып, дашканы солагай холче сунар.

— Бичимде Улуг-Хемниң кожуун чызаанының өөңгө хөделдеп турган мен. Эрге-дужаалдыг кижилерни шайлаткан черге дашка тудар кылдыр мени өөредип каан. Ол хүлээлгени күүседип шаг болган мен — деп, хөглүг-даа, хөктүг-даа таварылгаларны Степан Агбанович бо-ла чугаалай бээр.

— Бир мындыг таварылганы черле утпас-тыр мен. Буга дагаан черге дашка тудуп турдум. Көгээржикте араганы дашкага долдур куткаш, улгады берген акыйга аппарып тудустум он. Ол дашканы ийи холдап алгаш, ыдамнагылап кааш, дашкага чүгле эрнин дегзип кагды. «Мен ону ижер назын четпээн мен, дунмам. Харым чүгле чээрби тос. Улуг улус мурнунга аныяк кижилер арага-хымыс ишпес» — дээш, дашканы дедир меңээ эгидип берген.

Буга дагырынын найыры дыка солун эртер. Аныяктар аңаа хөглөп шаанга кирер. Оларга чүгле хымыс бээр. Уруг-дарыг ынчан амыраар. Эң бичиилерге бүүрек, чүрек дээн янзылыг аъш-чемни база эндере эккеп каар. Оон ыңай курут, быштак база эгээртинмес. Херээжен чон база кедергей хөглөп алыр. Найыр найыр-ла болгай. Херээженнер ынчан бар-ла турган каас идик-хевин кедиптер, алдын, мөңгүн билзектер, билек-тээштер, сырга кылаңнаар чүвө.

Буга-сумун найырынга мөге хүрежи, аът чарыжы чок кайын болур. Оон ыңай баг кагары, кажыктаары, тевектээри дээш лнзы-бүрү оюннар маңаа ол хүн улажып туруп бээр. Чоок кавы-ның аалдарының азы бир арбан-сумунуң эрттирген найыры кежээге чедир уламчылаар. Тыва чоннуң ыт думчуу борбаңнат-пас, кижн караа кылаңнатпас деп чаңчылын сагып, өскээртен келгеннерни улам харын хүндүлээш салыр. Байырлал-ла дээш чоң ынчан ажыл-амыдыралын уттувутпас. Мал-маган ол хүн ыяап сагдынар, көжер-дүжер ажылга белеткел улам дыңзыр.

УЗУП ТӨТПЕС ЭРТИНЕ СҮРҮП

Ынчан Степан Сарыг-оол Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институтунга ажылдап турган. 1950 чылдың чайынында Улуг-Хем районнуң Торгалыг суурунче ону сургакчыладып чорудупкан. Тываның чечен-мерген тоолчузу Түлүш Баазанайның тоолдарын бижиир даалганы аңаа берген. Ынчан мээң шөлээм үези. Степан мени кады чоруурун саналдаан. Кедергей чараш бойдус чурумалдыг, шүлүкчүнүң өскүс-чавыс амыдыралының чаш чылдары эрткен, ооң ийи дугаар төрөөн чери Торгалыг хеминче барыксай берген мен. Аңаа чеде бергеш магадаан мен: ийи талазындан чылаң өтпес шыргай арыг-биле кажааланган, кат-чимистиг ыяштары ууттунмас, кыңгырткайндыр ырлап чыдар дамырак кара суглар-биле саваланган хем.

Кедергей-даа хүндүлээчел ээлерлиг бажыңга доктаап алды-выс. Хөөкүйлер борбак бажыңының эң-не арыг өрээлинге бисти чыттырып кааш, боттары кухнязынга сыңнып алганнар. Шупту чүве сагыш ышкаш бүдүп турган. Чүгле ол суурда колхозтуң даргазы тоолчуну кылып турар ажылындан чардыктырып болбас дээш, чөпшээревейн шаг болган. Дарга-биле Степан бергедээшкин чокка мүн-не дугуржуп апкан. Баазанай тоолчу чогаалчы-биле кады ажылдаар болган.

Даартазында удуп чыдырывыста бажыңның херээжен ээзи бисти оттурупкан. Тоолчу даң бажында даштын чедип келген олур.

Алдарлыг тоолчуну бир дугаар көргеним ол. Тал ыяш одунуң чаа өшкен хүлү дег көксүмээр ак баштыг, арган мага-боттук, оңуп калган хөйлеңниг, оозун чиңге пөс кур-биле куржап алган, эргижирей берген көк даалымбадан даараан чүвүрлүг прей Сарыг-оол биле ол эргн тыва чоннуң чолукшуур чаңчылы-биле менди солушту.

— Экий, Сарыг-оол дарга!

Степан Агбаанович мурнунда-ла кедергей эки таныыры өгбезин кончуг хүндүткелдин-биле хүлээп алган. Сол-менди сөөлүндө бажың ээзи эртенги чем чииринче чалады. Тоолчувус чүгле шай ишкеш, өске чемден ойталап каапкан. Шайлап олурар аразында чогаалчы биле тоолчу аразында хөөрежиң, аалчуртта төрөл-дөргүлүнүң дугайында сонуургап шаг болду. Шайлаан дораан-на бажың доразында хөлөгеге олуруштулар. Чогаалчы ынчан улуг кижиниң баарыңа хүндүткелдин ужур-чурумун сагып шаанга кирип олурарын эскерген мен. Дораан-на хөмө тавартып, че тоолуң ыдып бер, мен бижип алың, хонук-хуусаа эвээш чор мен дээн янзылыг албан езузунуң сөстөрүн ол октавады. Карманыңдан «Мөгелер» деп аттыг папирос таакпыны уштуп, Баазанайга ол сунду. Данза солчуру ол-дур.

— Моон чораа-ла дыка үр болу бердинер, чогаалчы. Кандыг албан уьжун мында аалдап келгениңер ол?— деп, улуг кижиге болгаш, Баазанай бир дугаарында айтырыгны салды.— Дүүн мырыңай кежээ апарганда, колхоз даргазы боду кээп чорду. Силерге даң бажыңда бар, херек бар-дыр дээрге, далажып келдим ийин — деп, ол хары-даа манавайн улаштыр чугаалады.

— Херээм силерге аажок улуг ийин, хүндүлүг тоолчум. Колхоз даргазыңдан силерни дилеп алдым. Тоолдарыңар бижип алыр дээн кижиге мен. Силерниң тоолдарыңар эртемге херек чүве-дир ийин. Ынчангаш бо чаагай херекти чогудуң бээриңерни улуу-биле дилеп олур мен.

Ол Сарыг-оолче элдесинип көрдү.

— Бижик-билигиг эвес мен, багай ашактын тоолдары эртем-угаанга база херектиг болу бээр чүве-дир аа?

Чогаалчының черле эвилеңи аайлыг эвес, кырган тоолчузу чүвениң ужур-бажын билип аптар кылдыр чугаалажып апты ышкаш.

— Кандыг тоолду ыдып берзимзе эки чүве ирги, дарга?— деп, тоолчу бажын суйбай каапты.

Буурул баштыг кижиниң салган айтырыыңа чогаалчы тулуп, чүнү чугаалаарын боданы берди. А тоолчу аңаа дузалажы каапкан ышкаш болду.

— Тоолдар янзы-бүрү болур болгай. Аза-буктар, өлүрүкчүлөр, өлүм-чидим, каржы чоруктар дугайын аарыг кижиге дыңнап орда ыдып болбас. Бо таварылгада аарыг кижини сүзүк-биле эмнээриниң аргазын тоолчу кижиге сагыр. Хөглүг, сагыш-сеткилди сергедип келир, эки амыдыралды, чаагай чорукту алгаан

тоол херек. Маадыр түрү тырттынган эрлерге ыдар тоолдар уругларга тоолдардан бир аңгы, айы үнүп келген херээжен кижиге бар өггө чыылган чонга ыдар тоол база ужурлуг. Бо-ла бүгүнүң кайызы силерге херегил?— деп, тоолчу боду саналды.— Чүглө чангыс кежээ доосту бээр тоол херек бе? Узун дүннү өттүр, адар даңны атсы-даа бээр, мырыңай каш хондур ыдып келирлери база бар болгай але — деп, тоолчу баш удур кажар сагындырып кагды.

Сарыг-оол бо удаада бодунуң кара чангыс камгалакчызы болур папирозун уштуп келди.

— Эргим тоолчум!— дээш, ол хөглүү кончуг каттыра-дыр.— Қандызы-даа болза менээ ажырбас. Қоштуг тевелерге олурупкаш, Бээжин чедир бежен-алдан хонук-даа иштинде чортуп олураал. Чангыс кежээ уруг-дарыг таалап дыңнааш удуй бээр кыска тоол-даа болза канчап баар боор. Иштиг-сааттыг ие кижиге көнгүс белени-биле чингеп алып тоол-даа болза чүл. Мен харын «дунум божуп, чингеп-даа» алгай-ла мен — дээрге, тоолчу база тывызыктың баажызынга хөглөп, каткы-иткизи чайтыгайны-ла берди.

Тоолчу тыва чоннуң узуп төтпес эртинезин чогаалчыга ыдып-ла эгелээн, оозу бижип кирипкен. Дыка-ла нарын чүүлдер тургустунган. Ол шагда магнитофон бар эвес, чүглө хол-биле бижип билер. Оон ынай Баазаңай тоолчу тоолун ыда бээрге, аңаа шаптыктап, ону чардыктырып болбас, кайда барды, чүде барды деп айтырып салып болбас кижилерниң бирээзи чүведир. Ынчалза-даа оон-моон чардыктыра бээри-ле хөй. Ол ийи ары-сары хүннү бадыр хөлөгедө чаштынып олуруп келдилер, бирээзи ыткан, өскези бижээн. Олар ынчаар каш хондур амырдыш чок ажылдап келгенер.

Тоолчу маспактанып олурупкан, тоолун ыдып олулар. Сарыг-оол улуг улусту хүндүлээр чаңы-биле стол, сандай-ла херегле-вээн. Оон башка турган бажыңывыста олар бар. Боду база черге олурупкаш, бир дискээниң кырынга калбак ыяжын салгаш, кыдыраажын чадыпкан бижиттинип-ле олулар. Ам бодап чоруурумга, дыка-ла берге, аар ажыл ол чүве-дир. Чогаалчы тыва чоннуң улуглар мурну-биле эртпес, олар черге олурда, бедиктенмес, оон башка бодун улуг көрдүнгенинге санады бээр дээш, каш хонуктуң шыланчыг ажылындан чалданмаан.

Көк баштыг тоолчу карактарын шийипкеш, алганып-ла олулар. Хире-хире болгаш, хола соруулдуг, хадың дазылындан чазаан даңазыңга таакпызын тип ап, бажының дүгүңгө дөмей көк ышты үндүр үрүпкеш, тоолун ыдып-ла эгелээр. Тааланчы кончуг: чүглө кижилер эвес, Торгалыгың соксаал чок төнмес-

батпас ыры-даа сагышка кирер. «Шыяан ам! Эртегиниң эрте-
зинде, бурунгунуң мурнунда...»— дээш-ле, Баазанай тыва чон-
нуң шаг-шаандан бээр чаяап каан эртине байлаан Сарыг-оолга
ыдып берип-ле олуар, оозу могаар-шылаарын уттупкан
бижип-ле олуар.

Тоолчу ук болуушкуннарның киржикчизи ышкаш апаар, а
дыңнакчылар база ала-чайгаар-ла тоолда дег кынны бээрлер.

Олар ажылын, мырынай караңгы-имир дүжүп кээрге, ам
доозарлар. Хөөкүйлерниң кайызы-даа туруптар. Тоолчу турар-
да, артында човууртай кааптар. Сарыг-оол оң холунуң салаа-
ларын үр-ле дүрбүп турар:

— Уе! Уе! Хөөкүй холдарымны ай! Аарырын уттуп ал-
дым — деп, ол холун нугуп шаанга кирер. Сарыг-оолдуң он
холу сөөлүндө үргүлчү-ле аарып чоруур апарган. Хөй-ле чыл-
дарда хөй-ле ажылдап чораанының уржуу ол-дур деп бо-
даар мен.

Тоолчуну чамдыкта колхозтуң төнчү чок ажылы чардыкты-
ра бээр. Ынчан бистерге хостуг хүн таваржып келир. Арыгдыва
селгүүүстөп, Ары-Торгалыгның чараш бойдузун мага хандыр
таалап көрүп, турупканывысты чардыктырып алыр бис.

Степан Агбаанович бойдууска кедергей-ле ынак кижги. Ол
мырынай чамдыкта чажыга берген ышкаш апаар. Ооң ол час-
сыг чаны чугаа-соодунуң аяны-биле илереп келир. Кушкаштар-
ның ырлаарын дыңнап, өң-баазын коңгураа чечектерже көрүп
алгаш, каткы-иткизи төктүп келир аажылыг. Шупту-ла чүве
ону эргеледип, чассыдып турган ышкаш апаар. Үнгөн хүннүң
тоолзуг согунчугаштар дег херелинге, тайга черниң ыраажы
куштарының үнүнге, судак сугларның шулураажынга таалап
мага ханмас — төрөөн бойдузунуң езулуг-ла төлү кижги. Дол-
гандыр турар өртемчейниң бүгү-ле чажыттарын билир, хереп
алган кашпалдарлыг тайгаларның, элегер көк эзимнерниң
чугаа-домаан билир ышкаш апаар амытан боор. Кижги караанга
көзүлбес, дүгдө-ле бир муңгаш иштинде кушкаштың үнүн дың-
нап кааш, ыды чидип, кезек када дыңнаалап олуруптар.
Чашкы шаа маңаа эрткен кижиниң сагыжынга чүү кирбес
деп аан!

Шак ындыг агаарлаашкын Сарыг-оолга тоолчу-биле ажил-
даарынга бир-ле күштү немеп берген ышкаш болур.

Тоолчу биле шүлүкчү ажылының кырынга үргүлчү-ле туруп
бербестер. Чамдыкта ажылын ара каапкаш, амыдырал-чурттал-
га дугайында чугаалажы-даа бээрлер. Ол чугаалажып олуар
аразында, Степан Агбаанович оң холунуң салааларын дүрбүп
эгелээр.

Базаңайның ыдып берген тоолдары — тыва чоннуд аас чогаалының узуп төтпес эртинелери. Сарыг-оол ооң тоолдарын бүрүнү-биле бижидип алып сорулгалыг турган кижиде. Ажыл-агыйы ангы кижиге ону долузу-биле кылыры тергийн берге, харын-даа болдунмас деп болур. Ол-ла чугаалажып олурар аразында, элдеп салым-чаяанныг кижиде чеже тоол бары билдине берген. Ону тоолчудан дорту-биле айтырарга, чаңчыл-сзуга кайын тааржыр. Нийтизи-биле тоолчуда үш чүс чыгам эртине бары ынчан билдинген.

— Силерниң тоолуңарның бирээзин ыдарыңга чеже үе херек деп бодаар силер?— деп, чогаалчы айтырган.

Тоолдарны чүгле кежээлерде ыдар. Олар кежээлер санья-биле түңнежир. Ырак оруктарга ыттынар тоолдар дүн-хүннүң орук дурту-биле санга кирер — деп, тоолчу боданы берген.

— Ынчаарга силер чер чорааш база тоолуңар ыдып чораан-дыр силер аа?

— Тоолду чорук чорааш ыдып өөренип алган мен — деп, чогаалчының дилээни-биле канчаар тоолдап өөрени бергенин Базаңай аңаа чугаалап берген.

— Мырыңай бичимде-ле тоол дыңнаарыңга ынак чораан мен. Ыткан тоолду чаңгыс дыңнааш-ла доктаадып аптар апарган мен. Ооң соонда мал-маган кадарып чорааш, өөрүмгө ыдып бээр мен. Тоолчу мергежилим ынчаар өзүп кел чыткан. Мырыңай бичимде мындыг таварылга болган. Бир кыдат садыгжы Моол кирер деп барган. Чиң сүрүкчүлеринге чалгааранчыг эвес болзун дээш, сурагыг тоолчуну хөлезилеп алган. Таныырым чиң сөөртүкчүзүңге чаннып туруп берген мен. Өскүс өскөн болгаш, байларга хөлечиктеп өөрөнгөн, алыс улуг-шыыраам кончуг турган. Кандыг-даа ажыл менээ хала чок чораан. Узун орук менээ берге болбайн аан. Ынчалза-даа сурагыг тоолчуну дыңнаары дег аас-кежик менээ кайда турар. Узун орукка мүнне алып болганнар. Чүгле садыгжыга баштайгы хүннерде көс-күлөңнеп болбас. Ындыг чүвөң кайда боор, ине эвес, улуг-ла кижини чажырып алып аан. Узун орукка дыңнап чораан тоолдарым бо хааржакта ийин — дээш, бажынче айытты.

Чогаалчы тоолчу-биле кедергей чылыг-чымчак сөстөрлиг чарылганнар.

Сайзанаж

Куулар Ч а ш-о о л

ИЛБИЛИГ ХААРЖАК

Ийи көжегелиг, дөрт көргүзүглүг ши

Киржикчилери:

Байлак-оол — 11 харлыг

Ойлукмаа — 13 харлыг, Байлак-оолдун угбазы

Башкы

Шагдаа

Эмчи

Даңгына

Б И Р Г И К Ö Ж Е Г Е

Бирги көргүзүг

Улуг эвес өрөөлде угбашкылар кичээлдеп олулар. Ойлукмаа кыдыраашта чүве бижип, бодангылап каап олулар. Байлак-оол ном номчуп олура, туруп келгеш, ыңай-бээр кылаштагылаар.

Б а й л а к-о о л (*олуруп алгаш номчуттунар*)

«...Өскүс-оол оон сести-сести

Өргээзинден бакылап-тыр:

Хугбай хаанның шерин ам үш

Куржалыпкан турар бооп-тур...»

(*Бодунга*)

Дадайым ай!.. Чүү боор ирги?

(*Улай номчуур*)

«...Даңгынага чугаалаарга,
«Ам-на өйү келген-дир» дээш,
Алдын хааржаан ажыдыпкан.
Демир докпак чепсегленген
Демир шериглер үне халчып:
«Чүпү, кымны согар бис?» деп,
Сүрлүг-түрлүг айтыргылаан...

О й л у к м а а (*шыжыгып*)

Ийи кижиге кичээлдээнде
Иштинде-ле номчутунза...

Б а й л а к-о о л (*дыңнавайн*)

«Хамык шерини кырдыргаштың
Хаан боду туттурган-дыр...»

О й л у к м а а

Төөгүдө онаалгаңны
Дөңгүштүң бе?

Б а й л а к-о о л (*ам чаа дыңнап*)

Чүү дидин?

О й л у к м а а

Қатаптаарын база утпа.
Кандыг хаанга бараалгадың?

Б а й л а к-о о л (*уг-биле*)

Караты-хаанга... Ой! Ол эвес...

О й л у к м а а (*сезик ап*)

Қайызы че?.. Қаям номуң! (*Номну ап алгаш*)

Тоол номчуп олур сен де!

Тос-ла хонгаш, улдуң төнер...

Б а й л а к-о о л

Хонук эвээш — багайлар хөй:
Холум-будум чадар мен бе?

Төөгү, санда, орус дылда —
Дөмей-ле «соп» шыдавас мен.

О й л у к м а а

Улуг чалгаа бичезинден
Укталырын утпайн чор.

Улдуңнуң эң эгезинден
Угааваска, ындыг болгай.

Б а й л а к-о о л

Башкызы ол чемелей бээр,
Бажыңга бо хирээлей бээр —
Кулаам конга болу берди,
Куйга бажым кужураар-дыр!
Амыр-дышты каяа көөр мен?

О й л у к м а а

Авам биске чүү дээр, ийик?
Амытанга ажыктыг чүүл —
Ажыл, чурум, хүлээлге ол!
Шак, хүн санай улус ону
Сагып, сактып чорбас болза,
Дадай өршээ, чүү-даа болур —
Даап бодаар арга чок-тур...
Өөредилге, чурумунну
Өөделет деп орар-дыр бис.
Оон башка сенээ чүү дээр! —
Ол сээң ижин, хүлээлген-дир.
Че, сээң-биле саадай бердим,
Чем сады баргаш келийин.
Ававыс ам ажылындан
Аштаан келгей. Аъш-чем кылыйн.
Кежээ сенээ дузалаар мен,
Хедерленмес эвес сен бе!
Оода төөгүнү дагыннап ал,
Ойнаар дээштин дашкаар үнме!..

(Үне бээр)

Б а й л а к-о о л (чааскаан)

«Шак, хүн санай улус ону
Сагып, сактып чорбас болза,
Та чүү болур... Дадай өршээ!..
Та чүү болур?..» (тура халыыр)
Тамчык-чыргал болбас деп бе?!
Башкыларым билиг негеп,
Багай демдек салбастаайлар.
Авам биле угбам менче
Аас-даа ашпас апаргайлар (шакче көөр).
Дөрт шак чедер чыгаан-дыр оо...

Төөгүнү чеже номчуур.
Чаңгыс арын төнмээнде-ле,
Чалгаам хайныр, уйгум кээр-дир (*эзегилээр*).
Эх! Мен тоолда хааржак ышкан
Эттиг турган болзумза аар!
Улус чурум, хүлээлгезин
Уттур кылып каар ийик мен.
Тоолдуң оран-делегейин
Довук дегни чурттаан болза,
Өскүс-оолдуң Даңгыназы
Өмөк кадып келири кай...

Столду сыртангаш удуй бээр. Пауза. Чырык имирергеш, янзы-бүрү өңнерлаг
чүгүртүлөнээр. Даңгынаның арай бүлүңгүй овуру көстүр, Ойлукмаа карип
келгеш, дунмазының чанынга баар.

Д а ң г ы н а

Амыр-менди, сол-ла-дыр бе, угбашкылар?
Адап сураан — бараалгаар дээш моорлап келдим.

О й л у к м а а (*оолга*)

Хаалгадан мен чааскаан кирдим.
Кайы чапта, кажан иргин,
Кайыын кирип келири ол?

Д а ң г ы н а

Эргиниңер арттаанымны
Эскербейн бардыңар бе?

О й л у к м а а (*аайын тыппайн, аңгадан*)

Эжикти мен ажыттым чоп.
Элдептиин аа... Адыр-адыр... (*Даңгынага*)
Силерни кым дээр ирги?
Шииге киржир... Шиини көөр (*шиитпирлиг*)
Шииден чедип келдинер бе?

Д а ң г ы н а

Ындыг черден келир туржук,
Ырак-чоогун билбес-тир мен.
Өскүс-оолдуң Даңгыназын
Өмөк бол дээн чарлык дыңнааш,
Тоолдан үнүп келгеним бо!

Б а й л а к-о о л

Тоол — меге... Тоол дээрге...
Тоол-ла болгай...

Д а н г ы н а

Тоол — күзел!

Тоолдан артык хуулгаазын чок.

О й л у к м а а

Артист азы кым-даа болза,
Ам бо оолга шаптыктаваал.
Улдуң төнер чоокшулаан,
Уроктарга белеткениил!

Д а н г ы н а

Эдинерниң улдуңнары
Эледи бе? Бараан болуйн:
Улап, чамап шүүдеп тургаш чоор ийик —
Улдуң бүдүн, чап чаа болза, улам эки!

Хойиун үжени бээр. Уруглар элдесинип чугаалажыр.

Б а й л а к-о о л

Угбай, бистер шынап канчап
Удуй берген улус деп бис?

О й л у к м а а

Удаан болбайн. Дүжүвүс-түр!

Б а й л а к-о о л

Уваа! Чогум кайывыстыыл?

О й л у к м а а

Тоол номчуп орбадың бе,
Домак-ла чок, сээни-лейнээн.

Д а н г ы н а

(Алдын хааржакчыгаш уштуп эккелгеш)

Илби-шиди шыгжап чоруур
Идегелдиг хуулгаазын эдим бо-дур.
Улдурушкулуг улдуңну чоор, оон артык
Угулзалыг идиктерден Силер-биле
Өңнүк-тала болганымның белээ кылдыр
Өлгүүр-дүр мен...

О й л у к м а а *(дуңмазынга)*

Алыр бис бе?

Б а й л а к-о о л (боданып тура хенертен)

Өске дуза катсынарза, кандыг ирги?

Д а н г ы н а

Өөрүшкүлүг бараан болуюн, чажым!

Б а й л а к-о о л

Саяның бүгү аргазынга
Саат чокка бодаар кылдыр,
Төөгүде онаалганы
Дөгөрезин билир кылдыр,
Орус дылга арыг сөглөп,
Номчуп, бижип турар кылдыр
Тарбыдап каап көрзүңөрсө, чүү боор ирги?

О й л у к м а а

Таанда, чоондун! Арын-нүүрүң кайдал, дунмай?

Б а й л а к-о о л

Дооразындан докпаннава!

Д а н г ы н а

Тос эртем, тос дыл билир
Саасканым чуургаларын
Чаңгызын-даа албаан-дыр мен.
Бирээзин-не четтирерге,
Бир эртем болур чүвө...
Чованчыг-ла болдум ала.
Соонда эккээр бооп-тур мен ийин...

Б а й л а к-о о л (өскээр)

Катап база мындыг дүштү
Кажан-чежен көөр деп мен? (Даңгынага).
Ындыг болза, дилээм мындыг...

О й л у к м а а

Ыядынчыын... Бо медиң соксат!

Д а н г ы н а

Айылдып-ла көрөм, чажым,
Ам-на сенээ бараан болуп көрейинем.

Б а й л а к-о о л (изии-биле)

Башкыларым бактавазын,
Бажынымга кончувазын —
Улус чурум, хүлээлгезин
Уттур кылдыр тарбыдап каап көрүңерем.

О й л у к м а а

Угбай! Ону дыңнаваңар!

Д а ц г ы н а

Улуг аастың уржуу бо-дур!
Угаавайн азапкаштың,
Уржук бакка какпалаттым.
Ырма сынчыг күзел-ле-дир, ялымы чок,
Ынчалза-даа боданып көөйн... (хааржаан бергеи)
Кайы кижээ сагыштыг сен, бодап алгаш,
Хааржакты ажыткаштың, кончуг аяр:
«Хүлээлгезин уттур кылдыр
Хүрүмне!» деп чарлык боор сен.
Амды кижиги ол-ла дораан боду билбейн,
Ажыл-херээн, хүлээлгезин уттуп алыр,
Чурум-дүрүм сагывастаар, амыр шөлээн,
Шуут оортан хостуг сула болганың ол.
Өргүн чонну төөрөтпес чоор, кичээнир сен.
Өкпелевейн, хааржакты ап ал, чажым.

Б а й л а к-о о л

(Илбилиг хааржакты барык-ла ушта сокпушаан)
Хуулгаазын эт-тир! Амырадым!..
Кулаам ам-на дыш боору ол-дур.

О й л у к м а а

Ол чаш кижиги тенитпейн,
Ооңар дедир аппарыңар!

Д а н г ы н а

Сөглээн сөзүм ээлээр мен, чаңым ыңдыг.
Сөөлүн база көргөй бис аан. Чүү боор эвес. (Оолга)
Өмөк-дуза каткан соонда
Өнчүм менээ эгидер сен.
Болчажыры берге эвес,
Бодунга-ла чарлык боор сен.
(Үнө бээр. Угбашкылар кайган туруп калыр)

О й л у к м а а

Шын бе, чүл бо?

Б а й л а к-о о л (өскээр)

Хынап көөр-дүр!

Шымбай чүве болбаан ыйнаан?

Ам чаа дүжээн Даңгынамнын

Айтып берген домаа чүү ийик?

О й л у к м а а (уунда)

Күзел биле дүште чоок чүл?

Б а й л а к-о о л

Хүлээлгезин уттур кылдыр... (бодангаш)

Башта ам-на кирип келди! (уругже имнээш)

Баштай мону! (хааржаан ажыткаш)

Ойлулмаажык

Хүлээлгезин уттур кылдыр

Хүрүмневит, алдын хааржаам!

О й л у к м а а (серт дээр)

Хүннү бадыр кичээл кылгаш,

Күжүр дунмам могопкан боор.

Селгүүстедип, ойнатпас-даа

Сээдең деп чүвемни аа!

Б а й л а к-о о л (өрү шурап)

Ура! Угбам Даңгынаны!

Уруглар мээ адааргазын!

Чүнү-даа ам кылып боор мен,

Шүүт кадар кижиге турбас!

Баштай каяа баарыл? (Угбазынга). Ийет!

Башкы сугга мени чедир!

Төөгү, санга, орус дылга

«Дөрт», чок! «Бештер» салдырып айын!

Көжеге хагдынар.

Ийиги көргүзүг

Угбашкылар четтинчипкен маннажып кирип келирлер. Шагдаа кудумчу шим-чээшкени башкарып турар. Ойлукмаа кудумчуну кече маңнай бээр дээш чүткүп бар чыдар.

Б а й л а к-о о л (*доктаай бергеш*)

Эйт! Бо кайнаар шургууруң ол?
Эртип болбас чер-дир... Дуу ол
Шагдаа база көрүң туру.

О й л у к м а а

Чаза базып эрте бергей!

Б а й л а к-о о л

Машинаның хөйүн көрөм,
Базып каапса...

Ойлукмаа

Мацнажыптаал

Дап бээр. Эдиски медээзи дыңналыр. Шагдаа чедип кээр.

Ш а г д а а

Туруңар!

Ойлукмаа (*чөңгээлиг*)

Чоп доктааттыңар?

Ш а г д а а

Дужунарда чүү деп каан-дыр?

О й л у к м а а

«Эрттип болбас!» деп-ле каан-дыр!

Б а й л а к-о о л

Эскербээн-дир, угбам, акый...

Ш а г д а а

Улуг тура — ёра баштаан
Угбаңга чоп болчу-дур сен? (*Уругга*).
Харың кажыл?

О й л у к м а а

Он үштээр мен...

Ш а г д а а

Харысалга онаар дээрге, амдызында
Назы арай четпээн-дир сен.

О й л у к м а а (*хедер*)

Най чаш кылдыр бодаванар!

Ш а г д а а (*шенеп, блокнот уштуп келгеш*)

Доруун-дур, че. Адың ада.

Торгаал төлээр..

О й л у к м а а

Менде чок-тур.

Ш а г д а а

Чүү чок?

О й л у к м а а

Артык акша чок-тур.

Б а й л а к-о о л

Чүгле хлеб өртээ бар ийин...

Ажылдаарда ававыстың

Артырып каан шаа-ла ол.

Ш а г д а а

Ол — чөп дижик. Канчаар бис ам?

О й л у к м а а

Оруувус-ла оруктаай бис!

Ш а г д а а

Школага коридорга

Уш-баш чокка маңнаvas сен.

Чижээ ол-дур... Кудумчунуң

Шимчээшкини дүрүмнүг, дом.

Ол-бо эрткен машина хөй.

Озал-ондак үнзе канчаар.

Частырыгны кылган-дыр сен,

Чагып-сургап каарым ол-дур.

А сен дээрге...

О й л у к м а а

А мен дээрге
Аастыг кижиг бүрүзүнге
Сургаттырар хөндүм чогул!
Чурум-дүрүм кымга хамаан,
Эртежик баар черивис бар.

Ш а г д а а

Эп-чөп-биле хоржок болза,
Чогувас, дом. Торгаал аартаар.
Соомче базып олуруңар!
Адаң адын дежурныйга
Адап бээр сен, бижип алзың.

Б а й л а к-о о л

Оон, акый?

Ш а г д а а

Ажы-төлүн

Ойлук чокка өстүрген-дир,
Шиидин тып, чугаалажып көөр апаар.
Шимчениңер, иде-иде, дунмаларым.

Б а й л а к-о о л (угбазыңга)

Барба, угбай! Ававысты
Байысаай бээр. Ынчап чорбайп,
Торгаалыңга хлеб өртөөн...

О й л у к м а а

Тоогаш чоорул! Шагдааны бис...

Б а й л а к-о о л

Озал-ондак болза, халап...

Ш а г д а а

Оюн эвес, негеп тур мен! (Уругну чедип)

О й л у к м а а (ыглап)

Ава-ай! Мени бастып турлар! (Оолга)
Аамай оол, дузалаш-даан!

Б а й л а к-о о л (өскээр)

Угбам дуза дилей берди...
Улус чымылды...

(*Хааржаан ажыткаш*). Шагдаа акый
Хүлээлгезин уттур кылдыр
Хүрүмневит, алдын хааржаам!

Ш а г д а а (*серт кыннып*)

Корум-чурум хайгаараан бооп
Хоолуургаан ажыым бар бе?
Машиналар маңнашкай-ла,
Базып эрте берээлиңер.

Уругларны четкеш, бурунгаарлаптар.

И Й И Г И Қ Ө Ж Е Г Е

Үшкү көргүзүг

Башкы Елизавета Буяновна бажыңында арай дүвүрөөн хевирлиг ыңай бээр калаштап турар. Столда өөреникчилер кыдырааштары бөле салып каан. Номнар, солуннар көстүп чыдар. Азыгда тумбочка кырында телефон аппараты бар. Эжик соктааны дынналыр.

Б а ш к ы. (*Баштай телефонче дан бергеш*)

Эмчи чедиш келири ол бе?

У р у г л а р (*кирип ора*)

Экии, башкы!

Б а ш к ы

Экии, оолдар!

Бажындыва бажын сукпас
Байлак-оол ам моорлап кээп-тир.
Уруум аарааш, силерге-даа
Ужуражыр чай чок болдум.
Дүүнгүзүндөн бөгүп салга.
«Дүрген дуза» кыйгыртыптым.
Эртиңер, бээр.

О й л у к м а а

Саадавас бис.

Елизавета Буяновна, херек мындыг:
Байлак-оол, бо мээң дунмам, мынчага дээр
Багайларын эдип чадаан оол-дур бо.

Б а ш к ы (оолга)

Эдип аар дээш келдин дедаан?
Эпчок өйде кээп-тир сен ийин.

О й л у к м а а (оолга)

Диттип чадап, чылзып турбайн,
Дневнигиң башкыже сун!

Б а й л а к-о о л

Уг чок барба!

О й л у к м а а

Азы мен кай,
Угбаң шыдай уруг-дур ол!

Б а й л а к-о о л

Бээр чоп келирим ол...

О й л у к м а а

Белеткенмээн оол-дур ийин.
Онаалгазын кылыр туржук,
Ойнаарыңга өй-ле болгай.
Айтырбайн-даа «дөрттөн», «бештен»
Анаа салып берзе, башкы?

Б а ш к ы (хүлүмзүрүп)

Ойлукмаа, мен сени ындыг
Оюнзаң деп бодаваан мен.

О й л у к м а а

Қыжырбадым шыны-ла ол.
Хынааш, көре бээр силер.
Харын-даа чаа ажыдышкын кылган кижиги —
Қараты-Хаан төөгүде киирген болгай!

Байлак-оол ыглап бадырыптар, башкы оожургадып турар.

Б а ш к ы

Баштак бажы балалыг дээр...

О й л у к м а а

Байлак! Ындыг але?

Б а й л а к-о о л (чидарда)

Ийе...

Б а ш к ы

Оолдар! Бээр дыннаарам,
Оюн хөлүн эрте берди.
Белеткенмээн өөреникчээ
«Бешти», «дөрттү» канчап салыр!
Хүлээлгемге, бодумга-даа
Хүндүткелим оскунгай мен.
Саазынга бижип каарга,
Чайгаар херек бүде бербес.
Демдек дээрге билинерниц
Деннелиниц херечизи.
Анчыгзымаар болган-даа бол,
Аажыңар дээш ажынмаайн.
Моон соңгаар шеглениңер!

О й л у к м а а (оолга)

Бодаалывыс бүтпейн бар чор!

Б а й л а к-о о л (өскээр)

Хааржакты ажыттым-на... (Ажыдыптар)
Канчап дылым эгли аарыл?
Башкым уруу аарып турда,
Балам халдаай...

О й л у к м а а

Башкывысты
Хүлээлгезин уттур кылдыр
Хүрүмне де!

Б а й л а к-о о л (хааржаан дегийт хааптар)

Ыттата!

Б а ш к ы

Көңгүс өскээр хөлзей бердим.
Көстүүм кайнаар каавыттым?
Кымга-даа бол «ийи» салгаш,
Класс хуузу бадыргай мен.
Бээр эккел, дневниниң кай,
«Бешти» салып бээр-дир мен.

Б а й л а к-о о л (*өскээр*)

Өршээ! Арын-нүүрүм чогу ол бе,
Өөрүм арнын канчап көөр дээн мен?
(*Телефон кыңгыраар*)

Б а ш к ы (*телефон даңазын тудуп алгаш*)

Ийе-ийе, олар дем-не мында келген...

Ийе... ийи-үш-даа хона берзе,

Иези дег башкызы мен карактаар мен.

Ийе... (*Эжик соктааны дыңналыр*) Киринер, ажык чүве.

Ийе... Эмчи кирип келди.

Э м ч и

Экпи, башкы! Экии, оолдар!

Эъди изээн киж и кайыл?

Б а ш к ы

Морлаңар (*эмчинин холун туткаш*). Мендээ, эмчи.
«Волга»-биле келдинер бе?

Э м ч и (*чиктигзинип*)

Хөй-ле удаа келдим ийин.

Хөлгем канчап көрбээн силер?

Б а ш к ы

Чылгы турда шилип мунар.

Чычааннар-ла силерде-дир.

Э м ч и

Уруунарны көргүзүнер.

Б а ш к ы

Улуг салга аарыг эвес уруг чүве.

Э м ч и

Артык улус шимээргээрге,

Аарыг чашка халалыг боор...

Б а ш к ы

Халдавыр чок аарыг боорга,

Қарантиннеп кагбаан ыңар!

Э м ч и

Маргышпаалы. Уруг салга.
Багай болуп төнзе канчаар...

О й л у к м а а (оолга)

Шак бо эмчи эвес болза,
Сагыш ханган турбас сен бе!
Бээр эккел, хааржаан кайыл!

Б а й л а к-о о л

Мелегейни! Чүү бооп туру?
Даңгынаны кыйгырбааже
Талаар ышкаш...

(Хааржаан ажыдып аар)

О й л у к м а а (ушта сон)

Каям!.. Эмчи акый
Хүлээлгезин уттур кылдыр
Хүрүмневит, алдын хааржак!

Э м ч и

Па! Бо чоп өскээр бардым?
Бачым-далаш чорбас болгай.
Күске ышкаш... балырганып,
Хүн, дүн дивейн, эмчи дижир мындыглар-дыр.

Ыглаан уруг үнү дынналып кээр.

О й л у к м а а

Сырбаш дидим!

Э м ч и (башкыга)

Эжен-не бо!
Сыкырткаш-даа чоор але?

Б а ш к ы

Аакталып чыдар ыйнаан.

Б а й л а к-о о л

Ат-ла болду!

О й л у к м а а
Канчап баарыл?

Э м ч и

Оглум! Кнжи назылыг чоор,
Оюп болбас оруувус бар.

Б а й л а к-о о л

Башкым уруу аарып турда,
Маңаа чоп-ла келдим ыңай!
Бужар бала-бачыдымны соксадыйн!
Мугулай! (*Угбазынга*) Хааржаацны дүрген эккел!
(*Хааржаан ап алгаш*)
Даржыктыг-ла алдын хааржак
Даңгынага эгиттинзин!

Д а н г ы н а (*көстүп келгеш*)

Дугурушкан сөзүм ээлеп,
Тутсуп чедип келдим, чажым!

Б а й л а к-о о л

Хааржааңар дузалаардан
Хай-халап хайындырды!
Улус чурум, хүлээлгезин
Уттуштарын ам черле күзевес мен!

Д а н г ы н а

Баш удур бодавайын
Бак-ла ёра үүлгеттим!
Долуун аңаа онаар ыйнаан —
Тоолумче арлы берейн!

Даңгына ыңай болур. Уруг ыглавышаан. Байлак-оол аажок девидээн.

Б а й л а к-о о л

Башкы! Угбай!. Эмчи!.. Уруг
Баары катты. Дузалаңар!

Б а ш к ы

Аксы кайын када бээр-лаан! (*Үне бээр*).

Э м ч и

Аандан бээр аакталбастаар!

Көжеге хагдынар.

Дөрткү көргүзүг

Хагдына берген көжөгө мурнууга Байлак-оол ыглап үнүп кээр.

О й л у к м а а н ы ң ү н ү
Арын-нүүрүм оскундурдуң!

Ш а г д а а н ы ң ү н ү
Айыыл-ондак кылыр частың!

Б а ш к ы н ы ң ү н ү
Өөрөнмести өнөмчиттиң!

Э м ч и н и ң ү н ү
Өлүм-хайга өмээришкеш,
Өөдежок хей диттир частың!

Б а й л а к - о о л
Дүжүм бе бо?.. Коргунчуг-дур!
Дүрген мени оттурунар!

Тонгөн.

Каң-оол О н д а р

ЫНАКШЫЛ ЫРЫЗЫ

Бистиң колхозувусту — Кара-Чыраа дээр. Ол тургустунга-ла ам беш чыл болган. Колхоз төвү каракка көзүлдүр сайзыраан. Чангыс хепке куткан ышкаш, үш-үш өрөөлдерлиг дөрбелчин бажыңнар ийи делгем кудумчу болуп Хемчиктен ырак эвес хавак кырын өрү саң дорт херлип чоктай бергилээн. Бажың бүрүзү ногаалыг. Эртенги хүн херели чаа үнүп келгенде, суур онза шевергин, шиник көстүр.

Колхоз беш харлыг уруг дег бут кырынга быжыг туруп, мандып келген. Дайын уржуунуң аш-чуттуг чылдары ырап, бежен чылдарның ортаны апарган. Ам колхозчуларның арын-шырайы-даа, омур-хевири-даа омак, аажы-чаңы-даа чазык, хөглүг.

Сургуул өөренип эгелээн. Мөн бешки класска өөренип эгеледим. Мөн бо школага беш чыл бурунгаар кызыл-даван кылаштап келген мөн. Ынчан он харлыг мөн. Үе аажок өскерилген. Бо чылын авам, ачам мени сайыт дег кылдыр кедиргеш школаже чоруткан. Олар — малчыннар. Мени интернатка хүлээп алган.

Ол күзүн колхозтуң дүжүдү чаагай болган.

— Бо чылын тараа колхозчу өреге бүрүзүнге четчир. Үре-зинге артар. Хаван-дагаадан азыранар — деп колхоз даргазы Очур-оол бажың бүрүзүнге тарааны чүзүнүнче терге-тергези-биле сөөртүп берип турган. Эң эки ажилдаан колхозчуларны тараа-биле шаңнаар дугайында колхоз баштаар чериниң айтышкыны-даа үнген.

Школа биле интернат алды дужунда, кудумчудан оза-лааш черде, колхозтуң төп тараа шаңы көстүп турар. Ында овааландыр эжип каан чүзүн-чүзүн тараа дөннелдир бедий берген хоор сарыг апарган чыдар. Чаткан тарааны колхозчулар терең хар дег макпалчыктан сүзүп, шыгын үндүр салгынга сак-пара саарып чажар. Тараа арыглаар машинаны шыырак эрлер ээлчежип хириледир долгаан, ону хилис тургуспастар. Аныяк-тар төп шаңга ыры-шоорлуг, кежээки ээлчегде диңмиттиг ажылдап хонар.

Бир кежээ аныяктарның ырызын сонуургап дыңнай берди-вис. Қончуг хоюг, ортумак үннүг оол Манчүрек аялгазы-биле шаңда ырлай-дыр:

Богбам аксын борбаннаткан
Борбак суглук, дээрбекти.
Бо-ла ботту саймаараткан
Бора-Тайга уруглары.

Адым аксын аңгаңнаткан
Адыр суглук дээрбекти.
Алыс ботту аймаараткан
Алды-Ишкин уруглары.

Өткүт, эң чинге үнге бир уруг Ишкин аялгазынга салыпты:

Ий-ле черге өртеп каарга,
Ирик дайнаар чазый мал боор.
Ийн кижн аразында
Идегел чок кандаай хей боор.

Сарыг ийге өртеп каарга,
Сай-ла дайнаар чазый мал боор.
Чакгыс дүннүң чоруун бодаар
Сарылы чок кандаай хей боор.

Демги эр аксын бөөшкүннедипкен чүве дег тула хона берген. Шимээни өөрү-биле кезек каттырышкан соонда, Чаа-Хөл аялгазы дыңналды:

Шыдырааның мерзези дег,
Сыдырылган чүвөлөрү.
Шынаа чериниң сайы-ла дег
Шынап чараш кулугурну.

Аптараның сенчизи дег,
Андарылган чүвөлөрү.
Агым хеминиң сайынайдап
Артык чараш кулугурну.

Ол ырылар оол биле уругнуң аразынга көзүлбес хуулгаазын куш болуп ужугуп, оларның харылзаазын улам кирижелдир сээиней баглап турган ышкаш кылдыр меңээ сагындырып келген. Ийи кижиниң шимээни чоорту чыткен.

Кижиниң дыңнавааны чаа-чаа ырларны аныяктар кежээнин-не аңаа ырлажыр боор чүве. Ыры — аныяктарның сагыш-хөңү, сүр күжү, оларның найыралын дунзаа дег тудуштуруп чоруур салдыкпас күжү-дүр эвеспе кылдыр бодап дыңнап чыттым. База бир өске оол Хемчик аялгазы-биле бедик үнге эгеледи:

Оттуг терге, чадаг терге
Мени кайың чадагладыр.
Оттуг эъттиг он сес харлыг
Мени кайың донураарыл.

Ол аразында Ээр-Хавак аялгазынга бир уруг кончуг сергек харыылай каапкан:

Үш-ле дүңнүң ортузунда
Үңгеп, союп канчаарың ол.
Үжөн алды үжүк-биле
Харылзажып алган эвес.

Караңгы дүн ортузунда
Карбап, союп канчаарың ол.
Қадыг, ажык үжүк-биле
Харылзажып алган эвес.

Ындыг ырларны ынакшыл ырлары дээр, оларны школага ырлажырын башкылар чөпшээрэвес. Бир катап Айлаңмааның туттурган чагаазын ниити шугум чыскаалынга номчаан. Ол чагаазының харызын мынчаар төндүрген: «Чагы бажы чандыр хонмас чараш ала саасканны, чаңгыс дүне чара хонмас чараш кара Алдын-оолду». Бодавыже ол ырыны база-ла аныяктардан дөзевилеп алган болбайнаан ол.

Эртенинде Алдын-оолду Алдан-Маадыр школазынче шөлүпкөн, а уругну Хөр-Тайга школазынга аппарып каан. Ынчаарда чоок найыралдажы берген уругларны өскээр чорудуптар чурум бар турган. Оларның кайызы-даа өске черге таарышпаан. Айланмаа биле Алдын-оолдуң өөредилгези ол хевээр, үзүлгөн аргамчы дег, октаттылган, а найыралын оскунмааннар. Олар ам колхозта кады ажылдап турар.

Кежээки шанда аныяктарның ырлажып, ойнап ажылдап-турарының демниг, эрестиг, хөглүүн. Кезек болганда демги-ле эрнийң сыын дег үнү Улуг-Хем аялгазынче шилчий берген:

Кижн аъды мунмаан-на мен,
Кижэ чарбыр анчыг хей сен.
Кижн эжн эштенмээн мен,
Кижэ шорлур анчыг хей сен.

Аныяктарның кежээки ол ырларының сорунзазы бистерни төөредипкен. Чыткан оолдар хенертен дембилдей аялгазынга ала-чайгаар дицмиттелдир бадырыпкан бис. Ыр кижн хөңнүнге, хуундан төгүлгөн суг дег, ызыртынмас, чайгаар-ла аттыга бээр чораан.

Мээң аъдым бедик Доруг
Мени кайыын чадагладыр.
Мээң эжим беш-ле «Б»-де
Мени кайыын чаасканнадыр.

Сээң аъдын семис Доруг
Сени кайыын чадагладыр.
Сээң эжин чеди «А»-да
Сени кайыын чаасканнадыр.

Ырлажырын баш удур сүмелешпээн-даа болзувусса, ыры бисти хей-аът киир диргизипкен. Эдвис улам изий берген.

Көвей чылгы аразында
Көк-ле Борам хөрээ бедик.
Көвей сургуул аразында
Хөлчүң карам караа хоюг.

Ыры өртенген кыштаг өдээ дег хөрлээлеп эгелээн. Адаккы дазылгада уруглар бистн-биле чижиштир бадырыпкан. Олар та чоу удувайн чыткан чүве.

Ояланың оътаар чери
Оътуг чарык, мээс чарык.
Ортун карам орар чери
Ортузунда ногаан парта.

Караланың оьттаар чери
Кадар оьттуг мээс чарык.
Карам эштиң ораp чери
Хажызында калбак парта.

Тараа сөөрткен машиналар айдың дүне кожуун төвүнче карактарын чайынналдыр чырыдыпкан кудумчуну өрү хөөмей-леп чоктап тургулаан. Өрээлинде уруглар кезек сыйтыладыр каттырышкан соонда, Аянгаты аялгазынга ырлашканнар:

Ботаника кичээлинде
Бодалымда чүве-ле бар.
Бодап, сактып келиримге
Бодум эжим сен-не болдуи.

Катай базар Караланың
Каш-ла чоруу дески-ле ийин.
Каттыраңнаан кулугурнуң
Караа, кулаа менде-ле ийин.

Мээң клазымда Анай-оол чер дөстүнер эвес, ыаш орнун кезек шыгырадыр шимченгилээш, камгыыл каткызын хидилет-кеш чугааланды:

— Анчыкпааның үнү-ле-дир. Хүреш-оолду ырлап чыдары ол-дур. Мындаа кинога ийилээн кады олураp чорду. Боларның аяны шала ындыг улус.

— Орталан мон. Сени ырлап чыдар Серенмаа-ла-дыр. Силерни кижн көөрге-ле чигир үлежип чээн, кады мөмбүк ойнаан турар шежик силер — дээш, Хүреш-оол эжин чыпшыр сөгледи.

— Бирээзи Чинчиваа болгу дег. Кошкар-оолду сактып чыдары ол эвеспе. Субботада ийилээн класс чуп хүнзежиктер — деп, Кылаң-оол алгырды.

— Мегелевем, ашак. Сени ырлап чыдар Дыртыына-ла-дыр. Мындаа ооң-биле аржыыл хунаашкан, хөлчок сывырташкан турдунар чоп — деп, Кошкар-оол удурланды.

— Базыр-Сатты ырлап чыдар Валя-дыр. Боларны көөрге, бо-ла ном-дептер алышкан, беришкен, каттырышкан, кужакташкан чоруур улус — деп, Сүүр-оол азыгда орнундан тура халааш чугаалады.

● Солдар бот-боттарын кыжыржып коптарышса-ла, дооза кыстарга чыржаалаан болду. Та оларның шын хөңнү ол, та ол бо-ла ном-дептер алышкан, беришкен, каттырышкан, кужакташ-чүве. Кайы бир уругнуң аажы-чаңы, арын-шырайы, дурт-сыны кижн бүрүзүңге эвес-даа бол, кандыг-ла бир үе-чергези оолдуң сеткил-хөңнүңге сиңниктир дээпкен болур. Баштайгы чаш ынак-шылдың бажы ындыг-даа болбайнаан. Ындыг болза, оол-даа, уруг-даа ону эртине дег чаш чүрээңге шыгжап алыр. Мен база

клазымда бир уруг-биле ойнаксаарым хөлчок. Ону өөрүмден өлгүжемге чажыраар мен. Оолдар сөглежип турар аразында, ол уругнуң арын-шырайын, чинге хүргүл чажын, катташкак улуг, сарадыктыы дег, карактарын караам шимгеш, көре кааптым. Чаңгыс партада кады олураар болгаш, Биче-оол харын мээң ындыг байдалымны эскерип каан хире чүве. Ынаиганың бажын ыт чиген дээн ышкаш, бир дыңнаарымга Биче-оол мени шивегейлеп үндү:

— Хапырны ырлап чыдар Херелмаа-ла-дыр. Болар черле чиктиг улус — диди.

Ол аразында чым-сырт дээн ышкаш болган мен. Айдың болгаш, өрээл ишти хүндүс-биле дөмей, шупту чүве каракка илдең көстүп турар. Азыгда ооң орнунга каш баскаш чеде шурап келдим.

— Чүл, ашак — дээш, чоорган-биле дуй тыртыныпкан чыткан Биче-оолду бир-ле черинче шаштым.

— Уе — дээш, ол тура халаан. Шош эгелээн, ыяш оруннар кингирээр. Бирде мен адаанда баар, чамдыкта ол кээп уजार, үскүлешкен молдургажык бугалар дег, дазылга иштин кизиредир, доозунну доюлдур, хөректеривис хииледир тутчуп тур бис.

Хенертен караам оду кызаш дээн. Аксым ишти изиш кылынган. Хан шалаже чашканналы берген. Думчуун кым буза шаштырыптар болдур, ол шошка аштырганы, ол. Дуй туттунупкан, ишкирнийп ыглап олур мен. Биче-оол кезек сангая берген турган, оон сагыш човап кудус хөвөнү ушта соп эккелген. Ол мээң думчуумну бөөшкүннеп бергеш, дең чырыдыпкан. Биче-оол шалада ханны аштап каапкаш, мени чулундуруп кагды.

Кудумчу бажында бичии өрээлге Көк-оол башкы чурттап турган. Бистиң шимээнивис билип каан боор, ол кирип келди. Сөглөвөс болза деп ыйыдып олурумда-ла, бичии оолдар мурнун былаажып тө каапкан.

Ол черле өөреникчилерни кайы-хамаанчок сөглөп, кончутунуп чорбас, томааның башкы. Оолдарның чугаазын бирден бир чокка дыңнап-дыңнап түңнеп кагды:

— Орайтаан-дыр, удуңар че. Бичин улус ынакшыл дугайында ыры ырлашпас чоор. Ол-дур ам, оюн бажы орааштыг. Ынакшыл ырызын кажан, кандыг үеде каяа ырлаарын боттарынар өзүп келгеш, ала-чайгаар-ла биле бээр силер. Ындыг ырыны назы четкен кижилер ырлажыр чоор — дээш, башкы бистиң дазылгавыс эжини оожум хаапкаш, өрээлинче кире берген.

Кым-даа бук дивээн, кижини бүрүзү берген-ле чүведен сезинген ышкаш, чоорган иштинче сыңы берген, чүгле боттарының чүрээ-биле сүмележип чыткан.

Удаваанда оолдарның думчуктары шыыгайындыр сыгыр-гылап эгелээн. Дүрген кылык, ылап-ла, кижини түредир, кайнаар-даа ыдалаптып болур чүве эвеспе моң деп бодап, бодумну овартындыр сургаттынып чыдыр мен.

Ине албан ужук сөөртүр, оолдарның чугаазында ужур-утка бар турбайынаан. Оюн эвес, эш-өөрнүң найыралын хүндүлөп, камнаар болгай. Ооң сөөлүндө уругларга кайы хамаанчок бот-боттарывысты кыжырышпас апарган бис.

ООЛДАРНЫҢ ЧЕМЕЗИ

Анай-оол биле Кылаң-оолдун аажы-чанынга, кады төрөөн думаларым дег, хөлчок чаңчыга берген мен. Алды дугаар класска база-ла үжелээп келген бис. Мен оолдардан ийн хар улуг мен. Оол уругларның шала улуу бичинилерин чагыра аарак чоруур аажылыг. Мен болганчок-ла оларны бир-ле чүвеже эвилелдепкен чоруур болгай мен.

Дөрт айның ортан ажа берген. Класска кичээл сөөлүндө үжелээ арткан бис.

— Май чыскаалында чигир садып чиир, канчап акша ажылдан алыр бис — деп, өөрүмдөн айтырдым. Анай-оол дозурацнаан кара карактарын борбацнаткаш, дораан алгырып үндү:

— Мезилдээр херек. Мезилдер дунчузундан ам тарай берген. Дүнелерде чиш чимзенир аш үези бо дээр-ле болгай. Суг дожу база арылган.

— Шынап-ла! Менде мезил сыырткыштары бар. Акым ону өгдө аптара иштинде суй каан чүве. Ону эккээр мен — деп, Кылаң-оол катташкак улуг кара-саргыл карактарын улам хере көрүпкен амырап чугаалады.

Даглыг черге өскөн кижини мезил өлүрериниң аянын кайыын билир мен. Кедек, доора хемнерниң суу сыык болгаш, аңаа балыктаары амыр. Кадыргыларны эл адаандан узун ыяш-биле үндүр чушкуптар. Ынчан саарыгларга олар чалчырадыр чакпаларын кызаннадыр окталдыр кылайтып кээр. Шет-биле аңаа кыра соп алыр. Саарыгларның аянын бодап, даш кажаа-даа тулуп алыр-ла. Эл адаандан эндере холдагылап-даа болур.

А мезил өлүрери, ол-даа доң берге болбайынаан. Школага келирим мурнунда-ла ачам меңээ чагыыр чүве: «Балыктап дээш хем кыды кирип болбас. Хемчиктин суу терең, ындыг суг көргөн эвес сен, бажың дээскине бээр, ондактыг. Шынаага балык холдап болбас, узун-күрт чылбай сугга чоруур. Мезил база ызырыптар».

— Сугнуң туттунар кулак, кудуруу бар эвес, өршээзин — деп, авам-даа ол чугаага киржип олурар. Авам, ачамның ол чагыын дыннаар чордум. Хемчиктин дүргектелген өле-көк ээремнерин көргөснимде, шыпап-ла чиктиим аажок апаар, чер чиндиңайны бээр. Оон сестир кижги мен.

Ам бо эрлерниң ол чүзүл? Кезек алаң кайгап олургаш, чугааладым:

— Мезилди канчаар өлүрөр чүвөл? Мен-не коргар мен. Те-вене дег чидиг диштерлиг ызырар амытан дивежикпе.

Оолдар менче кыжыраан хөөнүг хүлүмзүрүшкен.

— Кончуг мелегейни сени-даа. Ой-чикке өскөн болгаш, өр-ге-күскеден башка өлүрөр чүвези чок — деп, Кылаң-оол кочулады.

— Ону өлүрери чайлыг оң, Хапыр — дээш, Анай-оол алаак-тырды.

— Канчаптар сен?

— Баштай чиш кылдыр байланнар тудуп алыр херек. Оларны мезил сыырткыштарынга, шыйлашкын дег, хептей шиштээш, ээремниң аянын бодап киир октап каар, ол-ла — деп, ол шимчээшкинин айтып чугаалады.

— Сыырткыштарны имиртинде салыр. Ону даң бажында кезер. А орайтаар болза мезил үзе ызырып алгаш чоруй баар — деп Кылаң-оол немеп кагды.

— Ынчаарга-ла тускай аянның чүве-дир. Өлүрүп алгаш канчаар бис?

— Садар. Ылап акша ол деп бил. Өлүрүп албас хире бол-зунза, ону садар кижги сен болур сен — деп Анай-оол ажылдын чартык чүгүн менче чайып кагды.

Суур баарында чыраа талдар аразын куду баларлыг кара суг оожум агып чыдар. Ында көдээ-шортан, ак-балыктар сүг дүвү көзүлбес кылдыр ынай-бээр диргелдир көжүп турар. Аңаа кежээликтей чүгүржүп келдивис. Оон беш шортан, ийи ак-ба-лыкты инек кудуруунуң хылын ээргеш дузактап кагдым.

— Ол хире хөй сыырткышка тоң дора дизе, эртен черле дөрт-беш мезил дырлаңайнып чытпас деп бе — деп, Кылаң-оол черле шыдаттынмас, хемден үнүп олурувуста хөңнүн ажытты.

— Ынча диве харын, оон башка оран дыңнап каапкаш, олча бербейн баар — деп, Анай-оол соксатты.

— Мый-ыттың бодалы танды бажында чүве дижик, Кылаң?

— Мезил ышкаш мелегей чүве чок. Чүнү-даа сыырыптар. Эртен кайыын куруглаар бис. Хапыр ону садар дээш чүгле маңнап билир кижги — деп, Кылаң-оол олча болур дээрзинге бүзүрөл улуг хөөрөп чор. Сыырткыш салып кааш, кандыг-ла

бир ажыл бүдүрген чүве дег, оолдарның өөрүшкүлүү хөлчөк кел чор.

— Анчылар дерги кызытнайн база келгилээр деп ачам чугаалаар ийин.

— Аң эвес, балык чүү ийик ол. Акым ол сыырткыыштар-биле эндере эккээр чоржук — деп, Кылаң-оол менээ удурланды.

— Оран чүвезиниң оруу чаңгыс. Алдыртпаза хөңнү.

Алыс уйгумга ынаам кончуг. Дүжөн-дүжөп удуң чыдырым-да, бир-ле кижини оттур силгипкен.

— Ойт, тура халы, шымда. Сыырткыыштарывыска бараалыңар — деп, Кылаң-оол биле Анай-оол шагда кеттинипкен орун баарында турлар. Шимчээр хөңнүм чогу хөлчөк. Уйгум мырыңай олчаан, карактарым кадыг-кадыг. Даң дурту кыскалаан, уйгу чедишпестээн.

— Сыырткыыштарывыста та каш бар — деп, Кылаң-оол биеэги бодалын сөгледи. Ынаар сагышсырааш, ол хондур удубаан болза хөңнү. Мезил өлүргенин көргөн эвес мен. Кылаң-оолдуң чугаазындан чем эреп, сонуурган тура халыдым.

Хем эриниче чуга хөйленнерлиг халчып кирдивис. Колхозчу суур дем-не турган. Шык базырган тракторлар суур артында алаактарда яндаңнарының ыжын тырыкы көк кылдыр тыргырадыр чүткүп чорлар. Шөлдүң сарыг чечээниң баштары борбайгылап келген, арай-ла чазылгалак. Колхоз даргазы Очур-оол кара-сарыг аскырын мунуңкан ховуда сарайже дадырадыр чөлзип үндү. Суурнуң аскыра-дагаалары аянзыдыр ында-мында кажаалардан үн алчып алгырышкылаан.

Маң-биле баштай салган сыырткыыштарывыска келдивис. Шортан эерем дүвүнде агым аайынче агаранайнып чыдыр. Дараазында сыырткыыштың хендирин үзе соп алгаш барган болду. Үшкүзүңге келиривиске сыырткыыш бажында балык чок. Артканнарынга чүү-даа дегбээн. Мээң хөңнүм карарып калган.

— Дүне мезил доюлбаан-дыр — деп Анай-оол түңнеди.

— Мелегей мезилдер кайыл, ам? Оозун бодаарга угаанның ол-дур — деп чугаа эредим.

— Сээң аксың кара кижини-дир сен. Сен дүүн ынча дивээн болзунза, чүве аайлажып болур турган — деп, Кылаң-оол хамык бурууну менээ чүктендирди.

Анай-оол биле Кылаң-оол менден биче-даа болза, тыппазы чок, улуг улус дег, чугаа-сооду аянын оолдар. Оларда камгыыл чүве чок. Мынча ботка аравыста ыйгылдажып көрбээн бис. Олар мени аайынга ак-мак четпес дораан кирип аптарлар.

— Хоочун коктуг, хола кактыг але, Хапыр? — деп, Анай-оол канчаар ирги дээн хөөннүг айтыра-дыр.

— Че, дээскиндирип турбам.

— Алгебрада чижектөривисти бодай шааптарыңга, дунмалары сартыын четтирер болгай але, акый? Қайызы-даа орус дылга «хлеб дилеп чииринге» шыырак, а алгебрада чалгаараар оолдар.

— Кончуг-даа алды аргалыг, беш мегелиг болур чүве аа. Дүжүрүп бижип алыр деп де. Биске ол дээш, кандыг демдек салырын билир силер але?

Оолдар ыт чок бажын соғаннаттылар. Оларның кайнаар далажың турарын билир мен.

— Че, олуруптаалыңар.

Оолдар амырай берген. Онаалганы буу-хаа дүжүрүп бижээш, хемче арлы бергеннер. Мен чөгенгеш олуруп калдым.

Май байырлалыңга чедир беш хонук арткан. Май чыскаалын чедишкениң уткуурунче колхозчуларны хей-аът киирген кыйгырыглар кызыл-чайт астыңан. «Майны куруг эрттиреривис ол чоор бе»— деп иштимде хомудап, оолдарның бөгүн келир кичээлдерге херек номнарын аайлай салып олур мен.

Хенертен шимээн эвес шимээн ол эртен интернаттың кудумчузун дола хона берген. Оолдар өөрүшкү-маңнайлыг, хойган чүве дег, дазылгага кире чүгүржүп келди. Кезек бир ыяң бичии оолдар Анай-оол биле Қылаң-оолду базып каа дег соондан үглөп алган чиңейнип келди. Дирлегер узун кара мезилди оолдар стол кырыңга чоргаары кончуг кылдыр каапты. Бичии оолдар ону магадап, хөлчок чугаалашкан турлар.

— Бел-дир, аал, бел.

— Мегелевем. Ооргазын куду шулу чакпа баткан көр. Мезил ындыг чоор.

— Ойт, дириг. Шимчеп чыдыр.

— Мезил белең өлбес чүве дээн, аал.

— Қазыры чок чүве-дир.

— Мезилдиң казыры чок болур чоор. Мезил кезинден хырба кылыр чүве дээн. Ачам кончуг хырба ол болур дээр чоржук.

— Мынчанган шежил, аал — дээш, бичии оолдарның бирээзи хөөреп эгеледи.

— Шаг шаанда ашак кадайын суглап эккел дээш айбылаарга, оозу суглаарыңдан чалгаарааш, даңзанын ызыргаш, ийи сыңыйда саржаан хойлааш, сугже олчаан шурай берген чүве дээн. Оон ол кижид мезил болуп хуула берген шежил. Ынчанган мезил эди чивес, ону өлүрбес дээр чораан.

— Аа, шынап-ла, даңзанын көр даан, бо.

— Иий, баарының улуун.

Бичи оолдарның мезил дугайында чугаазын сонуургап дыңнап тур мен. Олар ооң дугайында хөйнү билир болду.

— Садар кижн сен-не болгай сен — деп, оолдар мени ыдалап эгелээн.

— Суг чүвези — сугтуг. Ам аайлажыр чадавас. Кымга сат-сымза экил?— деп саарыптар аайын тыппайн оолдардан айтырдым. Школа долгандыр бажыңнарда орус башкылар бар. Оларга канчап садар, ыянчыг.

— Мында, интернат адаанда, орус эмчиниң ашаа келген, анаа аппарат — деп Кылаң-оол сүмеледи.

— Тывалап билир орус ирги бе?— деп, орус дылга чугаалаарым кошкак болгаш, сестип айтырдым.

— Тывалаарын чоор сен, алды класс кижн. Думчукка тулганда, бызаа сугжу. Кичээл эгелээр четти, дүрген халы — деп, Анай-оол өрээлде азып каан хана шагынче айыткаш, мени ыдалады.

Мезилди танаандан шыйлаңнадыр тудуп алгаш, орус эмчиниң бажыңының эжин соктадым. Бажыңың дүгү сарыг, оозу дыдырашсымаар, ак шырайлыг, коңзагар хаайлыг аныак эр үнүп келди. Балыкты сундум.

— Маша, рыбу принес — дээш, уламчылады:— Что продаешь?

Бажым согаңнаттым. Балыкты берипкеш, даштын манап тур мен. Беш акша хылырадыр сунган, амыраарым хөлчок. Оолдарга маң-биле келдим.

Оолдар даартазында эртен мени кагбайн эдертип алган. Ядараан ол дүне база-ла мезил дойулбаан болган.

— Чолум чок, олча-кежик аайлашпас кижн-дир мен — дээш ооң эртеннде оолдар оттурарга бодум ынавайн барган мен. Ол эртен Анай-оол биле Кылаң-оол бир мезил, бир мыйытты езулуу дегет ыашка дизип алгаш келгеннер.

База-ла ол кижиге балыктарым аппараттым. Ол балыкты ап алгаш, хөй-лө чүве тайылбырлап чугаалаан, ужурун тып чадаан мен. Мээң эктимче часкагылааш, чаңгыс сарыг төгерик сунду.

Анай-оол биле Кылаң-оол мени чемелеп эгелээн.

— Оода чоп үш рубль диведин?

— Артканын соонда берейн дивээн бе?

— Дыл билбес дижик, ынча акша деп салааларың-биле имнепсиңзе.

— Чок болза, алыр аъдыңны, албас кылдыр орустап алдың бе?

— Эзер чазап билбес кижн, эттиң үнезин кайын билир.

Оолдарның шниткелин дыңнап, ыт чок боданып олур мен.

Каш хүн улаштыр, уйгу-чыдын чок халчып тургаш олар балык өлүрүп эккелген. Кылган ажил-ижиниң үнезин оолдар шын хомуудап негээн. Ол-даа эвес, бодумнуң бодалымны, негелде-хереглемни орус дылга дорт илередиң шыдаваанымда болган. Дыл харылзажырының дүлгүүрү дээрзиниң шынны ол шежил. Оон башка оолдар мени чоп чемелээрил.

Анай-оол биле Кылаң-оол суурга өскөн. Олар орус дылга илдик чок чугаалаар. Оолдарга сүмеледим:

— Мен орус дылга арай аламайты чугаалаар-дыр мен. Силер меңээ дузалажыңар. Дараазында кады баар бис. Мен чугаалажыр мен, а силер кажан мен чугаалажып чадажы бээримге, дузалажыр силер, аа.

Оолдар дугуржулгага чөпшээрешкеннер. Өөрүмнүн чемезин дагын кайын дыңнаар деп мен.

УТТУНДУРБАС КҮС

— Оглум, тура халы, шымда. Инектериң туруп берди. Бажын бээр эдеп эккелем, хеймерек — дээн авамның айбылаан чугаазындан отгуп келдим. Авам ыяш хууңнарын конгурадыр кожа тудуп алган үнүп бар чораш, немец кагды:— Даң дурту узап, хүн дурту кыскалаанда, ынчаар удуп чорбас, эр кижги, оглум. Кижги өгленип баштанып, аал-кодан ээлээй-даа.

Өгден үнүп келиримге хүн бедип, хөөрөп келген болду. Ыңгыржак-комнуг кезек аъттар былгыржып тур.

— Авай, кымнар көжери ол, бис бе?

— Чок. Мунзак, Дамдың акың суглар шынааже көжүп кирери ол-дур. Колхозтажыры-сууржууру ол эвеспе.

— Бис кажан ынаар көжер бис, авай?

— Бис көшпес, маңаа кыштаар бис, оглум.

— Ыы, багайын але. Көжерге эки дийин. Хөй катап аът мунар.

Ачам холунда тыртыг аргамчызын тудуп алган, дунмаларын сургап кел чор.

— Кожуун төвү эки, оолдар. Хоорай черге ажил чок олуруп болбас. Ам хуу амыдыралдың кедизи чок эвеспе. Дүрген-не сууржуң байдалче киргени дээр. Мен бо чааваңарны аайымга чоорту кирип алгаш, кожуун төвү-биле кожа «Кара-Чыраа» колхозун тургузар сураглыг, аңаа баар мен. Кыжын эвес, далажып канчаар ону. Мал-маганыңар одарладып, хонаттап кире бербес ийикпе. Колхозка кирерде, кижги адын бодаар, улус көгүүңге кирип, мал-маганыңар чажыра бердиңер. Кижээ чован-

чыг. Хөйүнүң өнчүзү ажырбас чоор. Амдызында чок, хөгжүп келир хүннүг. Ам бо шагда, коллективтиг ажил — чолдун оруу ол-дур.

Авам инектерни саап доозупканда, арга эдээнче сүрүптүм. Ызыртынып оьттаар-даа хире эвес, хем куду хереп алган, моюннары узай берген алгыржып турлар.

— Көрдүң бе, мал эндээр эвес, болар база шынаалаксап турар. Күс дүшкени ол-дур. Өөрүн дилеп кезек куюмнап шуужар болду бе, боларын — деп авам сезинди.

Хем бажының аалдары мал-маганын чииледир көжүп кире берген. Чанган куштар изиг оран баар чүве дээн, а бо көшкөн аалдар та кайнаар санмарлажып турар чүве ыйнаан. Улустун чугаазындан дыңнаарга, колхозтажыр дээр мындыг. Чамдык аныктар ырлажып-даа бадар: «Хостуг эрге ээлеп турар, колхозчу мен, тараачы мен». Ачам колхоз дугайын авамга чугаалап олурар. Ону дыңнаанда авам хыйлангаш, ийи шенээн ол-бо шашкылапкаш, ачамны ытатпас.

Хем бажы шип-ле шимээн чок, ээнзиргей. Манчүрек бажында аал артпаан. Эрээн шаттар, хаарган куйга дег, тас куу кылдыр кадып калган.

Ээн чурт кадарган ходугур баглааш дег, чааскаан артым. Балык чок арткан, ээнзирээн эеремнер чалгаараанзыг, элезинин ээргилештир долганып каап, сарыг-сарыг ине бүрүлөр чүктепкен оожум чылып чыдар, а саарыглар далашкан дег, кыңгырадыр ырлап бадар.

Кош аргаларда эликтер өөр-өөр апарган оьттап чоргулаар. Ак-көк дээрде кодан-кодан чанган дуруяалар «куруг-куруг» дигензиг кударанчыг курайлаар.

Аалывыска ол хүн ийи кижичортуп келген.

— Школавыстың чаа эргелекчизи бо-дур. Дадар-оол башкы — деп, мөндилешкениниң сөөлүндө, бирээзи чугаалады: — Сургуул бөлүп чор бис.

— Экизин, ачай, ам мен өөренир, өөренир мен бе?

— Ххшш, улуг улус чугаазынга бичии кижичиришпес чоор — деп, авам мени хоруп кагды.

— Бо каш харлыг кижил? — деп, Дадар-оол башкы ачамдан дораан айтырды. Башкының карактары, дилеп чораан чүвезин тып алган чүве дег, хып келген. Харым сес дээр бо-даан мен. Ынчалза-даа авам үзе кирди:

— Аа. Ол мээң оглум-дур, дунмам — деп, оон мени хунаап алгаш баар чүве дег чугаалады: — Өөренир назы четпээн оол дийин. Сөөгүнүн улуу ындыг — дээш, авам дүвүрөп, келген улуска шай хайындыра берген.

Дадар-оол башкы аътка човагзынганындан дөрде ширтек кырынга, өөдип чыдыпкан. Ооң кара чүвүрүнүң карманындан кырлыг, кызыл-кызыл карандаштар ушта чылбырай берген. Ах, чаражын! Чиргилчинниг кызыл! Дең-дең. Бирээзин апкан болза. Карандашты чүгле даргалар ап чораанын көөр кижиге мен. Бо кижиде карандаштың хөйү, чээрген-не болду. Карандаштарның уштуна бергенин-даа ол оваарбады.

— Акый, карандаштарың төктү берди.

Башкы карандаштарны чыгаш, беле тудуп алды. Мээң ээртиндир оясталып организмни эскерип каан боор.

— Адың кымыл, оол?— деп айтырды.

— Хапыр-оол.

— Хапыр-оол де. Чараш ат-тыр.

— Менээ багай. Мээң хава ыдым база бар. Оолдар ынчангаш «Хапыр-Хапыр, хава-хава» деп адаарлар. «Аалчының ала хавы, арбай-тараа дүктүг хавы» дижирлер.

Башкы хөглүг каттыргаш, өөрүшкүлүг чугаалады:

— Ол ажырбас. Тенек оолдар ынчап тургайлар аан. Сен тоова. Хап дээрге аъш-чем урар ажыктыг эт болгай. Кижиниң адында каас чүве чок, кижиниң чаражы аажы-чаңында чоор.

— Үжүк таныыр сен бе, Хапыр-оол?

— Ында бир ындыг үжүктү билир мен.

— Кандыг үжүктү, оол?

«А» деп үжүктүң адаарын уттупкаш, ону ширтек кырынга дүрзүлей шыйдым.

— Ы. А-де.

Ооң аксының адаарының аайынче «А»— деп эдертип кагдым.

— Мооң-биле бижип көрөм — дээш, башкы ааданындан көк кыдырааш ужулгаш, кызыл карандаштарының бирээзин сүвүртүп берген. Кыдырааштың чыдының чаагайы хөлчөк болду, кургаг чаа шиви чоңгузу-ла.

«А» деп чуруй бижип бар чорумда, карандаштың будуу дырс дигеш, ырадыр чаштай берген.

— Бо оолду школаже ап бадырар ужурлуг кижиге-дир. Озалдадып турар-дыр силер. Чажыт өөрүндөн ол кижиге чыдып каар.

— Чортар улус шайлап алыңар. Бо аразында аалдар үзүк болдур ийин — дээш, авам башкының чугаазын үзе кирди.

Келген улус аъттаныр дей бергеш, мени өггө каапкаш, ынаар дят доразынга барып элээн сүмелештилер.

— Мен школа барбас мен бе, ачай — деп дораан айтырдым.

— Хары четпээн, бичини кижиге өөренирге, мээзи ирип каар чоор — деп, бирээзи сөгледи.

— Чок, мен сес харлыг мен.
— Баар сен, албан баар. Бис чедип келгеш, ап алыр бис.
Бичии мана шиңме — деп, башкы чагыды.

— Чээ, манаар мен. Экис-экис. Дүрген ап чедиңер аа.

Ийи кижии аъттангаш, хем куду бадыпкан. Күскү хүн чүгү-
рүүнде кире берген.

— Ачай, өөренирге эки але?

— Ийе, эки. Үжүк-бижикке өөренип алгаш, эртемниг кижии
болур сен.

— Чуруктуг чараш номнар бээр але?

— Ийе, оглум, школага шупту чүвени бээр. Карандаштыг
дарга болзумза, сумкалыг сургакчы болзумза деп турганың
сактыр-дыр сен бе?

— Кажан ынчап турганым ол, ачай?

— Бичинде, оглум. Кожуун даргазы бир орус дарга эштиг
өөвүске хонган. Олар чоруй баарга, үен-даян дылын былырадыр
чугааланып-чугааланып, «а богда, арай деп орустап өөренип
алдым, сумкалыг сургакчы, карандаштыг дарга болзумза» деп
турганың ол ыйнаан.

Авам ачамның чугаазыңга киржи берген.

— Оглум чажы кончуг, келир күзүн көргөй аан. Колхоз-
суур деп чүве база тывылган. Тускайлангай-даа оол кижии. Ог-
лум дүрген он хар ажа бээр болза. Даштын эвээш-биче чүвени
үзүп берзимзе.

— Бо шагда мал-маган эвес, эртем-билиг херек шаг-дыр
ийин, кадай. Эртежик өөрөнгени дээр.

— Че-че, оглум өөрөтпес мен. Сен төрүд алган сен бе?
Бир-ле чүве тыпкан олулар ашак бо — дээш, авам далдыр-дол-
дур үне халаан. Сактырымга быжыг сыдым үстү берген ышкаш
болган.

Башкының берген сөзү, хем куду аккан суг дег, олчаан ээ
чок барган. Суглар докуп, хем бажында хар чаапкан.

КЫРГАН-АВАМ

Миннип келиримге-ле кырган-авамның бажы дөңгүр кижии
он. Өле дүктер, часкы көк дег, бажыңга шымыраарып үнүп
келирге:— Изиг чүве-дир»— дээш, авамга оозун шокарартыр
кыргыдып аар. Ол — авамның иези. «Аъттыг Ишкин ажып, дун-
маларыңга чааскаан четкеш келирин бодаарга, ам-даа адак-
бышкаа чиик, назыны узун-на кырган аа. Бо кижии ол хире
назыдай берзе, кайыын ууттунар»— деп, аалга келген улус
кырган-авамны магадап чугаалажыр.

Мен чангыс болурумга ындыг ийикпе, кырган-авам меңээ-ле хөлчок. Чогум мээң угбаларым чораан болза, хөй улус. Кожавыс аалдарның уруглары-биле бактажыпкан болзумза, шым-дай-ла кырган-авамга хоптаар мен:

— Кырган-авай, анаа турумда ол оол мени дырбактапты.

— Уруг-дарыын шог, бак кылдыр өөредир боларың — дээш, кызыл аас кырган-авам шала балырадыр чугаалангаш, ол өгге албан чарбып чедер. Күш чедип шала дыынмааным уругларны кырган-авамга тын-тынмайн сөглөп чедер мен.

Ожук дег, үш өрген бажында салып каан калбак даш кыжын, чайын-даа өөвүс эжиинден ыравас.

— Бурган сагызынга дегбес чоор, ырадыр ойнаар — дээш, чамдыкта кожа аалдарның уруглары-биле келиримге, кырган-авам бисти ынаар чагдатпас.

Хээлиг баштыг тос карактыг чашкышты, сыгыртаада аржаанны, хуунчукка сүттү кырган-авам эргин кыдында ханага албан азып алган олулар.

Маны-Чүректің бажы — Таскыл тайгазының артындан кызаңнаашкынын кара булут диргелип, көк дээрни хөме дуглап кел чорда, кырган-авам ол херекселдерин алгаш, өгден үнүптер.

— Довураа-биле тоттурган, малгажы-биле байыткан бай тандым, үстүү ораным. Кудай-дээрниң кадыын чымчат, арт-сын ашканнарның артынчак-дергизин чиигет, хайыракан. Долу-чаъстан тараа-быдаа өршээ — деп, кырган-авам келген чаъсты-даа херексесес, хүрең шыва тонунуң сонгу эдээн калбак бөргүнүң кырынче кедире шугланыпкан, дээскиндир сүдүн чажып чалбарып-ла турар.

Кызаңнаашкын кара булутту хээлдир чара шаапканзыг шыйлаш-кызаң дээш, чыжырт кыннар. Кижин безин сырбаш дээр, а кырган-авам өгже далашпас, көк-шылба апарган, чалынган чүве дег, чугааланыр:

— Өршээ-өршээ, кадыг дошкунун, хайыракан. Өл ыяштан чайла, өргүн чондан өршээ. Ой, уруглар, чес-холаңар ырадыңар, кылаңнааш демир көргүспенер, үстүү оран хыйланып тур.

Авам ооң аайы-биле демир калгактарын, хола хөнээн чажыра каггаш, чүү-хөө-биле шуглай октап каар. Кырган-авам аржаанын төндүр чашкаш, сүтке дүшкен күске дег, чылбыгыр өл апарган кирип келир.

— Ачай, кырган-авам ол кымга чүве чугаалап, сүт чажып турары ол?

— Кырган кижин черле ындыг чоор, оглум. Ону чоор сен.

Алды аалдарда бир-ле өгнүң оду чайынналдыр хып кежээлээн. Ында бир дүвүрээзин болган хире. Инек саапкан сөөлүн-

де. авам-ачам база ынаар чоруткан. Ынаар ыракта, чер дүвүндө дег, динмирээшкин көскөнгөн. Кедээр чоогада дүңгүр эде берген. Ол дүңгүрнү мен билир мен. Сырын келирге, сериге ол-бо шапкылангаш, ол дүңгүрнүң дагжап турганын хой када-рын чорааш, оолдар-биле көргөн мен. Ону тоовайн, быштак чин алгаш, удуп чыдыпкан мен.

— Ой, өршээзин, бо Қойгун-Хам чон кодан-чурт эргий бер-ди — дээш, кырган-авам ынаар бир-ле билдинмес сөстөр химиренген.

Эртен оттуп келиримге, авам, ачам чедип келген болган. Кырган-авам чугаалаан олур:

— Өршээзинде, уругларым, бо дүне Қойгун-Хам аал кода-нын эргип хонмадыве. Дуңмазын алыр дээш аажылап турганы ол-дур але. Қойгун-Хамның одун кыпсырга, дуңмам сугда бар-дым дээн дивежикпе. Ол еразы-биле дуңмазын алганы ол ыйнаан. Черле часкаар чайдан бээр дүнениң-не Қойгун-Хамның серизинде дүңгүрү эде бээр апарбажык бе.

— Ачай — деп, кезек кырган-авамның чугаазын дышпап чыткаш, кыйгырдым.

— Оог, оглум.

— Мен ол дүңгүрнүң эде бээрин көргөн мен.

— Ой, өршээ, уруг-дарыг холу-буду када берейн-не — дээш кырган-авам отка-көске дүшкү дег чаңчаны-ла берген. — Бужар буктуг кулугурларның бугу уруг-дарыг аппарайн-на.

Кырган-авам аржаанын алгаш, мени чуп-чуп чугаалады:

— Ам ынаар барбайн көр, оглум. Аза деп чүве алгаш баар.

— Ачай — дээш, ачамның кулаанга сымырандым:— Аза алгаш баар бе?!

— Чок, оглум. Аза чок чоор — деп ачам кулаамга изиг-изиг сымыранды.

Ол чайын кырган-авам Алды-Ишкин ашкан. Авам, ачам удаваанда артынчак-савалыг база ынаар чораан. Оон авам аажок ыглап келген.

— Чоп ыглап келдиң, авай?

— Хөрээм көвүдээш, оглум.

— Ачай, кырган-авам чоп келбеди?

— Кырган-аваң ырак черден «кызыл-душтап» эkkээр дээш чоруткан-дыр.

— Күжүр кырган-авам канчап душтап эkkээр ирги але, ачай?

Ачам кырган-авамның саң салыр калбак дажын ап каап-каш, өргөннерин туруп каапкан.

— Ачай, кырган-авам чоп саң салыр кижил?

— Бурун шагның кижизи черле ындыг чоор, оглум.

- А сен чоп саң салбас сен, ачай?
- Амгы шагның кижизинге ооң херээ чок чоор.
- А сен амгы шагның кижизи сен бе, ачай?
- Амгы шагның кижизи-дир мен, оглум.
- Амгы шагның, хөктүүн але. А мен, ачай?
- А сен дээрге чаагай келир үениң кижизи-дир сен, оглум.

Аржаан Чаш-оол

Адыг оглу

Тоол

Ижээнинден чаа үнген Адыг оглу
 Ижин дүптээр чемиш тыппайн, тояп чорааш,
 Канчангаш-ла көрүптерге, баалыкта
 Калчан кара Дөтпе дүш чок оъттап турган.

Адыштарын дүрбүгүлээш, Адыгжыгаш
 Ажытталып, ол-бо чаштып, кедеп четкен.
 Хураганчык серте-даажок уткуп алгаш:
 — Кудуруувус дөмейин аа, даай!— деп-тир.
 — Содаа-шошка сонуургалдым аажок-даа бол,
 Чоок төрөл сенээ салаам дээспес мен!

Чазыйлаанын кайгаанындан уттупкан аң
 Чадаарда-ла, чаязын-даа суйбай туткан.
 Төкпек чолдак кудуруу бо холга кээрге,
 Дөтпениинден ылгал чогу ылап бооп-тур.
 Араатанның аштаары-даа утгундуруп,
 Арнын дуглааш, аргазынче арлы берген.

Малды киж и азырап ап,
 Чаажыктырар,
 Мажаалай ооң арнын удур көре албас,
 Чалданыр чоор джир болгай.

Судур

Н. Д о р ж з о т о в

ДАЛАЙ ЛАМАЛАРНЫҢ НАМДАРЫНДАН

Тибет (Төвүт) дээрге-ле Далай лама, Далай лама дээрге-ле Төвүт деп чугаа бар. Ынчаарга чүглө чаңгыс төвүт улус ынча дивес боор. Бистиң моолдарда болза, Далай лама база бедик хүндүткөлдиг, шажынны-биле болза, Башкы дижиривис төөгүдө бижиттинген. Далай лама дээр ат болза, Хувилай хаан үезинден нептерең эгелээн дижирлер бар. Ынчалза-даа төвүттер ном сургаалын бүгү Моолдуң шыны болдурар хүлээлгени күүсеткен Сономгяацо, бистиң моолдарның адаарывыс-биле Сономжамц ламаның жамц дээр сөзү далай дээн уткалыг болгаш Сономжамц-биле ужурашкаш, Алдын хаан ону далай дег эртемниг лама чүвө дээни-биле Далай лама дижи бергени чадавас. Оон аңгыда Хувилай ийикпе, Алдын хаанның ону Далай лама деп адаар дээр дугайында чарлыы амдыгаа дээр тывылбаанын демдеглеп турарлар бар. Ам Далай лама дээр моол сөстү төвүттер Гегээн башкы, Богда гегээн, Дээдизи деп билип тайылбырлаар болу берген.

Далай лама деп ат эң баштай моолга алдаржааш, оон улаштыр кыдаттарның ол атты ажыглааны Чөөн чүккө тарап, Европа, Америка диптерге четкен. Амгы делегей ону ниитизи-биле Далай лама деп адаар болу берген. Харын төвүттер аразында Далай лама деп чугаалашпас, Кундун азы сорулганың дээдизи, Ий-Шин-Норбу азы күзөл боттандырыкчы ховар шындалмал эртинге, Гял-ва Ринбочи азы Эртинелиг башкы дижип турар. Далай лама дээр алдарны үш дугаар Далай лама четтирген болгаш ооң мурнундагы ийи кижини сөөлүндө Далай лама деп алдаржытканы төөгүдөн билдинип турар.

Бир дугаар Далай лама Гял-ва Гендун Друб азы Гэндэн Дуб 1391 чылда малчын, тараачын өг-бүлөгө төрүттүнген. Авазы оглун чеди харлыг турда Нартанг хиитке (хүрээге) олуртуп, төвүттүң бурган шажынның Ка-дам үргүлчүлелин шинчиледир сорулганы салган. Оолдуң онза салым-чаяанныг болурун бир лама эскерип билип каан, оолдуң ат-алдары бүгү Төвүт чуртунга чырыткы дег дүрген мандып тараан. 1447 чылда ат-сураглыг эртемден баштайгы Далай Лама Шигаце хоорайга Та-Ши-Лхун-по хиитти тургускан, бо

хиит болза Төвүттүң мурнуу чүгүнге шажын номналын делгередириңге онзагай үлүүн кииргеш, төвүт эртемденнер белеткээр бир янзының дээди сургуулу болу берген. Маңаа абидарма, билэг-барамид, ортаакы үзел, чаажыктырар ёзу чергелиг эртемнерни онза шинчилээр турган. Баштайгы Далай лама номналдарын чээрби чыл дургузунда ажилдап кылып тургаш, 1474 чылда Дээрже назы барап чайылган.

Ийи дугаар Далай лама Гял-ва Гендун Гяцо азы Гэндэнжамц 1475 чылда төрүттүнген. Нийинг-ма ийикпе, моолдап номчуурга, нямаава «кызыл бөртүглерниң уламчылалын» шинчилээн. Ийи дугаар Далай лама дөрт харлының да тодараттыңган, алдарлыг даараныкчының оглу турган. Төвүт шажынның янзы-бүрү талаларын шинчилеп, хөй санныг ном судурларны бижээн. Алызында барып төвүт шажынның хөй агымнар аайы-биле чогаал бижээн кижиги. Дандарның ёзузун кол барымдаалап, Дрепунг, Гандан Поудранг (Гандан Повран) хиитти тургузуп турган, 1542 чылда номун номчуп оргаш Дээрже чайылган.

Үш дугаар Далай Лама Гял-ва Соном Гяцо азы Сономжамц 1543 чылда төрүттүнген. Чер делегейге төрүттүнерде, челээш тыртып, курбустудан чаъс дамдылаары дег хөй чечек мандып делгереп келген, бичии оолдуң магабоду алмаз дег арыг болган ужрунда, алдар сураглыг кижиги болуру илдең турган дижир. Ада, иези чаш оглунга ак өшкү сүдү тудуп, мани мэгээм номчудуп, аас-кежиктиг чорүүрун йерээп турган. Оол төрүттүнүп кээри билек ум ма ни пад ми хум деп номчааш, онзагай кижиги алаарын көргүскөн. Бичизинде-ле холунуң шимчээшкини-биле ном өөредиин илередип, онзагай болурун бадыткап турган. Бодунуң угаан сарыылы-биле ийиги Далай ламаны сагындырар турган. Ол бүгүдөни хайгаарап көргөш, Дрепунг хиитке олурткан. Оолду Банчын лама Сонам Драк-па кижизидип башкылап, хелиң саңмаар сагыл четтирткен. Янзы-бүрү бан, лунну хөйну четтирген. Кысказы-биле чугаалаар болза, судур, тарина, номчулга, ёг ёзузун шиңгээдип, хайыралап камнаарының энерелдиг номналын айылдаан. Зонхавының сургаалын непередир, Төвүттүң соңгу черлик аймактарын эп-чөп-биле тайбыңчыдар дыка эки буянын үүлени кылган. Бо алдар ат чүгле Төвүт хамаан чок, өскө чурттарга чаңгыланы берген. Моолдуң төөгүзүңге алдар адын арттырар чаагай херекти бүдүрген. Алдын хаанның чалалгазы-биле үш дугаар Далай лама Моолга аалдап кээп, шажын номналын делгередирип, моолдарның дайынчы шынарын чаажыктырган төөгүлүг. Бо талазы-биле төвүттерниң бижээни болза: «Сономжамцының Моолга аалдап чоруур үезинде оң айыыл чок чоруунуң талазы-биле төвүттер дыка човап турганнар. Ынчалза-даа, моолдар ону каш чүс аъттыг кижилер-биле уткуп, дээдиниң дээдизи-биле хүндүлээн. Караңгы бүдүүлүктөрни кегээрет деп, Алдын хаан ак тон кедип, кадыны, база бараан болукчулары он муң кижилиг уткуп, кончуг улуг шайлалга кылып, беш чүс шалың хемчээлдиг ак мөңгүн үнелиг мандалын шажынның улуг төгерик деспизин өргүп, эртине даш-биле долдурган беш карыш калбак, дөрт карыш ханы ишкир алдын хүл (хымыс ижер улуг аяк), чүс боода алдын саргыл хорагай, ак, сарыг, кызыл, ногаан, көк өңнүг

чээрби хорагай, бүрүн эзер, чүгенниг бир чүс мунар аъттар, беш янзы өң-нүг он боодал торгу, муң-муң ак дептер, каш он боодал хөвөцден кылган пес болгаш элдеп-эзин эңме-санчок белек тудуп бараалгаан. Шак ынчаар арыг алдын ширээге чалап, «Сономжамц лама ном номчуурга, Го-шри башкы хелемечилээн» дээн. Бо болза, моолдар эң баштай бурганның номналын дыңнап турары ол эвес, моон ийи чүс чыл ажыг мурнунда Хувилай хаан Пагва лама-биле сакна уламчылалының талазы-биле номналын дыңнааны төөгүдөн билдингир. Хувилай хаанны салгамчылаан Төмер хаанныг кезек, то-даргайлаарга, хамнарның күткээзини-биле бурган номналын каггаш, хамнар чүдүлгезинче дедир кирген таварылга-даа турган. Бо байдалды даштыкы улус «моолдар хамнар сургаалын барымдаалааш, хан аксыр чоруун уламчылаан» деп бадыткап турган. Шынында бо чорук хамнардан болган бе, азы ол үениң салдар хамаарылгазындан болган бе дээрзин шинчилээр болза, солун түңнел үнер чадавас. Кандыг-даа турду. Хувилай ызыгуурлуг **Алдын хаан бурган шажынны** катап чалаан чүве деп төвүттерниң делгерөңгей бижээн барымдаазы бар. Үш дугаар Далай ламаның айытканы нүгүлбачыт кылбазынче, он ак буянны боттандыраарынче угланган. Ол ышкаш амытанны өлүрер, оор-сук кылыр чорукту, өскениң кадайын былаап алырын шеглеп, өскениң өнчү хөреңгизин камнап хүндүткээрин өөрөткен. Буруңгу моолда эр кижии өлүргө кадайы болгаш бараан болукчулары-биле ынак аьды-биле Дээрни дагыыр ёзуну Сономжамц лама хоругдаан. Ооң орнунга буянының өргүлүн өргүүр, хан үндүрер орнунга хүрүм кылдырып, маанай номчудар чурумну нептереткен. Айның он беш азы үжөндө Онгон (ыдык ээрен) дагыырын үзе хоругдап, хамның чүдээннерин өртедир ийикке, узуткаарын айтып, хан үндүрерин база хоругдаан.

Мооң орнунга алды холдуг дошкун Махагаланы моол үндезинниглерниң ызыгуурун камгалаар чүдүлгези болдурган. Мал өргүүрүн хоруп, үш ак (сүт, тарак, өреме), үш амданныглар (ары чигири, даш чигир, дош чигир) өргүл өргүүр болдурган. Ай бүрүзүнүң он беште азы үжөндө сеткилин оожуктурар эргил-мөргүл кылып турарын доктааткан. Моолдарның кыдат, төвүт база Моолдан, өске чурттарже халдаарын шеглээн. Мынчаар Авалоки-тешвара азы Жанрайсэгтиң номчулгазы ум ма ни бад ми хум дээш төйлеп, Зонхавының беш одуруг мэгзэм тариназын номчуп чоруурун айыткан. Лама биле хаан ийиниң ужурашкан черинге дуган тудуп, ону Сономжамц лама дагып арамайлаан. Алдын хаан ук айытталды хүлээп алганының демдээ кылдыр соокта чылыг додарлыг бир чүс тон, чүс боодал хорагай, эртинө даштан кылган чүс эреге, эттеп каан чүс негей алгы, мөңгүн улу орааган чеди алдын сава, муң ак мөңгүн-биле кылган сава, улуг оргумчу, алдын бөрт белекке өргүп туткан. Үш дугаар Далай лама мынчаар моолдарны бүгү ниитизи-биле бурган шажынга кириген, оон аңгыда, Зонхавының төрөөн чурту турар Кумбумга (бистиң чугаалап чаңчыкканывыс Гүмбүмге) ты-вылган буянынгы ыяш дижир ыяштарны долгандыр мөңгүн суурга тургускан. Моон аңгыда, маанай, күрүнениң сүлдө ырын, чогаал бижип өөренириниң дүрүмүн бижээн. Ооң чогаалының эң алдарлыгы үш дугаар Далай ламаның

ламрим азы ыдыктыг орук дээн ышкаш чогаалдары болур чүве. Ооң бүдээлин (ажылдарын) мөчээниниң соонда чыгган чүве төлээде, ону четче дээр барымдаа эвээш. 1588 чылдың дөрт айның чээрби алдыда даңгаар эртен бүдээл бүдөп олургаш Дээрже чайылган.

Дөрт дугаар Далай лама Гял-ва Ендонжамц болза, төвүт чуртунга төрүттүнмээн Далай лама болур. Бо болза Моолдуң Сүмбэр дайынчы дээр гайжи кижиниң оглу. Авазын Дарь дээр турган. Оолду тодараткаш Төвүтче алгаш баар дээрге, ачазы чаш-тыр дээш соңгаарлаткан. Далай ламаны чаа сан-биле он ийилиг, эрги сан-биле он үштүг турда, Төвүтче чалап, арзылаңныг дүжүлгеге олурткан. Моолга тодараан Далай ламаны ном өөренир, номчуур, башкылаар үези эрткен деп төвүттер бижип турган. Эртемден Г. Ц. Цыбиковтуң демдеглээни-биле 1616 чылда төвүттер Ендонжамц Далай ламаны моолдарның хойну өлүрери ышкаш хырнын чара кезип өлүргөн деп чугаа бар. Кандыг-даа бол, моол кижини Далай ламага олуртурун төвүт кижилер хүлээп албааны шын болгу дег.

Беш дугаар Далай лама Гял-ва Нган-ванг Лов-занг Гя-цо азы Агваан Лувсанжамц 1617 чылда төрүттүнгөн. Бо кижини А-Ба-чэньбо ийикпе, Аугаа беш дугаар деп ат-биле хөйге алдар сураглыг чораан кижини. Беш дугаар Далай ламаны Банчын лама номга өөредип кижизиткен. Индияда турар төвүттерниң бижээнин ёзугаар алырга, беш дугаар Далай лама Ландарма хаанның үезинде тарай берген турган үш можуну каттыштырып, төөгү болгаш Индияның шүлүк чогаалының талазы-биле канчаар-даа аажок улуг ажылды кылып, төп Азияның политиктиг бодалын өскертип чаартырынга үлүг-хуузун кириген кижини. Ыңчалза-даа эртемден Г. Ц. Цыбиковтуң демдеглээнин көөр болза, Бэрээвен хийт дээрге, төвүт хийттерниң эң улуу, ооң жамбызы Далай ламаларның соңгу омур-хевиринге тодарап келген болза-даа, бүгү Төвүттүң политиктиг ажыл херээнге онзагай хүлээлгени күүсетпээн чүве-дир. Ол үеде Төвүт чазак чагырга талазы-биле үүрментелип сандараан, олар аразында өжээннежи, хербележи турган. Мындыг байдалды хайгаарал билип турган Далай Лама Гуш хаанны Төвүтке чедип келирин чалаан. Гуш хаан дээрге, хушуут ноян Хонгор хаанның алды оглунуң дөрт дугаары Туруя Байхур болган. 1582 чылда төрүттүнгөн, чоокта чаа ойроттар биле калгаларның маргылдаазын бир удаа үзүп, Гуш хаан деп шоланы четтирген турган. Гуш хаан Хөх-нуурну (Көк-хөлдү) 1637 чылда эжелеп ап, үш чыл тулушкаш, Шигацэге тиилеп үнүп, төвүт чуртунга эрге-шөлээни доктааткан. Мооң-биле Гуш хаан сарыг шажынны камгалап, беш дугаар Далай ламаның гуружун быжыглап берген. Бо үеде Төвүттүң мурнуу кезээнге Кыдаттың салдары неперээн турган. Мону хайгааравышаан, 1652 чылда беш дугаар Далай лама Чин улустуң эжен хаанының чалалгазы-биле Пекинче аалдап четкен. Далай ламаның Ботала дээр азы Будлан ордузун тургускан. Бо ордунуң тудуу барык дооступ турда ооң Дээрже чайылганын төвүттер үш чыл дургузунда чажырганнар, Бо үе болза, Төвүттүң төөгүзүндө элээн берге чарбыктыг үе турган. Мону аңгы шинчилеп бижиир болза, база-ла солун болур чийик. Беш дугаар Далай лама 1682 чылда Дээрже чайылган.

Алды дугаар Далай лама Гял-ва Цан-ян Жамц 1683 чылда төрүттүнгөш, 1706 чылда Дээрже чайылган. Цан-ян-жамцныың төрүттүнгөн чурту амгы Индияныың девискээринче кире берген. Цан-ян-жамц ламаны тодараткаш, Буддан ордуну 1695 чылда тудуп дооскан. Ийи дугаар Банчын лама Цан-ян-жамц Далай ламаныың башкызы турган. Алды дугаар Далай лама арзылаң дүжүлгезинге 1697 чылда чалараан. Ол шүлүк чогаалы, хөгжүмгө ынак турган төлээде алды дугаар Далай лама Буддан ордудан үнүп, даг белинде бодунуң туттурганы бичии бажыңга олурган. Эрге-чагырга тудар хөңнү чок, шүлүк чогаалы болгаш найыр-наадымга туралыг кижжи чораан. Бис ооң шүлүктерин Ц. Дамдинсүрэнгуайныың очулгазы-биле таалап номчаан бис. Харын барыын Моолдун хааны Лувсан дээрзи Агваан иш жамц дээр ламаны Далай лама деп чарлаар дээш улуг будулгаазынга таварышкан дээн төөгүнүң хуудузу бар. Төвүттерниң бижээнинде: алдыгы Далай лама Цан-ян-жамцныың Моолче аппарат чорда, Дээрже чайылган деп чугаа бар. Г. Ц. Цы-биковтуң демдеглээнинде алды дугаар Далай ламаны Бээжинче чедирер дээш бар чорда, өрү чайылган деп чугаа бар.

Чеди дугаар Далай лама Гял-ва Калсан Гя-цо азы Галсанжамц 1708 чылда төрүттүнгөн. Тодарап келгеш, Моол биле Төвүттүң аразында маргылдаадан арзылаң дүжүлгезинге чаларап чадап үр болган. Ол үеде Джунгарныың төвүттери моолдарныың чагыргаазындан үнөр дээш демисежип турза-даа, чеди дугаар Далай лама 1716 чылда арзылаң дүжүлгезинге чалараан. Ынчаар арзылаң дүжүлгеге чалараарда, Манчыныың деткимчезин алганы Төвүтке алызында эки салдарны бербээн. Чеди дугаар Далай лама Төвүттүң шажын төөгүзүнге эки салдарны көргүскөн, чүдүг-сүзүк барымдаалаан шүлүк болгаш мөргүлдүң ыдык ырын чогаадып турган. 1757 чылда Дээрже чайылган. Шынында алды дугаар болгаш чеди дугаар Далай ламаларны кожаландыр орнукуштуканы улуг будулгаазынны болдурган. Бо будулгаазынга Төвүт, Джунгарныың моолдары, Манчы бо үш идегеттер киришкен турган.

Сес дугаар Далай лама Жамбалжамц 1758 чылда төрүттүнгөн. Ону тодаратканыныың соонда 1762 чылда Төвүттүң найысылалы Лхаса хоорайже чалаан. Лхасаныың барыын талакы чечек өстүрер черде сурагылыг Норбу Линг хитти тургускан Далай лама ол. Үш дугаар Банчын ламаныың хайгааралы-биле кижизиттинген, күрүнениың национал айтырыг талазы-биле политиказын эки билип, серемчилелдиг болган Далай лама деп санаттынар. Өскээр чугаалаарга, Төвүттүң делегейден тускайланырыныың үзелин 1802 чылда нөптөрөткен кижжи ол болур. Бо үзел Төвүтке бергедээшкинни таварыштырган деп хууда бодаар мен. Төвүттүң делегейден тускайланып хагдынганы ажык чок болган боор. 1804 чылда сес дугаар Далай лама Дээрже чайылган.

Тос дугаар Далай лама Гял-ва Лун Ток Гя-цо Лундонжамц 1805 чылда төрүттүнгөш, 1815 чылда Дээрже чайылган. Кончуг сонуургаачал ол оол аарыгдан мөчээн деп чугаа бар. Бир эвес бо оол үр чурттаан болза, оон мурнундагы Далай ламаларныың кылган ажылын чааскаан жылып шыдаптар деп көрүп, Төвүт чуртунга улуг кажыыдал эрттирген.

Он дугаар Далай лама Тсул-трим Гяа-цо Чүлдүмжамц 1816 чылда төрүттүнгөш тодарап, 1822 чылда арзылаң дүжүлгеге чалараан, аарыг ужурунда 1837 чылда, эээрби бир харлыында Дээрже чайылган.

Он бир дугаар Далай лама Хе Друб Гяа-цо азы Хайдавжамц 1838 чылда төрүттүнгөш, 1855 чылда арзылаң дүжүлгеге чаларааш, он бир айны сөөлзүредир Дээрже чайылган.

Он ийи дугаар Далай лама Принле Гяа-цо азы Пэрэнлэйжамц 1856 чылда төрүттүнгөн. Бо болза, Кыдаттың эжен хаанның чарлыы-биле тодараттынган Далай лама болган. Төвүт чурттуң иштики байдалы ынчан дыка будулгаазынныг турган. Бо Далай лама хөй чылдагааннардан өлүрткен деп эртемден Н. М. Пржевальский дыңнаанын демдеглээн.

Он үш дугаар Далай лама Гял-ва Түбтен Гяа-цо азы моолдарның демдеглээни-биле **Агваан-Лувсан-Тувден-Жамц-Жиг-Врал-Ванчиг-Чойжин-Намжил** (тивалаарга, **Агбаан-Лопсаң-Дүптең-Чамзы-Чывырал-Банчык-Шоожун-Намчыл** дээр. Г. С.) 1876 чылда төрүттүнгөн. Тибеттиң бурган шажын сургуулун дедараалай улаштыр өөренип дооскан, лхарамба кижиге турган. Ол үениң делегей байдалын эки угаап билип, Төвүт чуртун чаартыр, улуг күрүнелерниң аразында демиселге бодунуң чуртун кириштирбес органы хөй тала-биле шинчилеп турган. Харын Төвүттүң хааны болур дээш кудуктулары-биле маргыжып, оларны тиилеп, чурт иштинге, Лхасага бодунуң салдарын калбартып шыдаан. Орус чурту-биле харылзаа тудар сорулга-биле Моолга кээп, Чин Ван Хандыдоржунуң ачызы-биле Моолга кыштааш, кыдаттарның ыйыдышыкыны-биле даштыкыже үнүп шыдавайн, чуртунче эеп чанган. Харын Төвүттү **Нациялар Лигазының** кежигүну болдуруп шыдавааны хомуданчыг деп төвүттөр демдеглээн боор чораан. Он үшкү Далай лама дугайында дыка хөй материал бар. Хомуданчыг чүве чүл дээрге, үе-шагның салдарындан болганмы-ла ол боор, сагыжынга четпейн, 1933 чылда Дээрже чайылган.

Он дөрткү Далай лама Гял-ва Тен-зин Гяа-цо азы Данзанжамц 1935 чылдың чеди айның алдыда төрүттүнгөн. 1939 чылда Лхасага чаларап барып, арзылаң дүжүлгеге олурган. 1950 чылдар үезинде Индияга барып, Кыдатка культура революциязының үезинде шүүдээн Төвүттүң культуразын, ылаңгыя хүрээ-хиитти тургузар, ном судурларны тып эмгелээр ажылды дыка дүрген организастан шыдаан. Ооң-биле чергелештир Азия, соңгу Америка, Европа, Австралия диптерде чурттарга аалдап барып, ном номчуп, бо өртемчейде эң-не ырак аян-чорук кылган, эң-не хөй кижилер-биле ужурашкан Далай лама бооп турар. Бодунуң бо шынары-биле эң-не хөй чүүлдерни караа-биле көрүп, кулаа-биле дыңнап, чер болганда байдалды билер Далай лама болган. Мооң ужурундан Төвүттүң шинчээчизи эртемден Глени Муллан «бо болза, барыын чүкте бистиң таныырывыс болгаш хайыралаарывыс Далай лама» деп демдеглээн.

«ЦОГ» сеткүүл, 1, Улаанбаатар 1991. Арын 156—160.

Чогаал сайгарылгазы болгаш ном саңы

Монгуш Өлчөй-оол

ААР ДЕНЗИГЛИГ, БӨДҮҮН ШҮЛҮКЧҮ

Сергей Пюрбю — бүгү Тываның улуг чогаалчызы. Ол — шүлүкчү, прозагы, драматург, уруглар чогаалчызы болгаш кайгамчык мергежилдиг окулдурукчу. Ынчапмыже мен ооң шүлүктеринге онзагай ынак мен. Мээң бодап турарым-биле алырга, тыва шүлүк чогаалында апаа денгежир кижин чок. Тыва чечен чогаалдың төөгүзүңге ол өгбө шүлүкчү болуп, бирги черге артып каар. Шүлүктерин ол эгезинден тура чаа болгаш онзагай аян-хевирге бижип, улам сайзырангайжыдып, сөс бүрүзүн турар черлеринге шыңгыы шилип, одуруг бүрүзүн кайгамчык арыг чаагай кылдыр бижип чораан. Ооң шүлүктерин номчуп олурарга бичин-даа катаптаан, артык-дудуу чүвө чок — кедергей дыгый болгаш бөдүүн, арыг болгаш деңзизи аар.

Бодум хуумда бо чогаалчынын шүлүктерин үжүк-бижик билбес оолчук шаамдан эгелеп дыңнай берген мен. Ол шагда өвүске четкилеп кээр солуп-нары акыларым Сотнам биле Хураган-оол элчип-селчип ыткар кылдыр номчуп кириптерлер. Дыка аянын болгаш сааладыр номчуур эрлер боор. Сергей Пюрбюның чаяп каан шүлүктерин база ында чоргулаар. Оларны ханы таалал-биле дыңнаарыңга, ооң сөөлүндө боданырыңга ынак турган мен. Көрбээним чүүлдер караамга көстүп, дыңнавааным чүүлдер кулаамга дыңналып турган ышкаш апаар! Ооң «Тулчуушкунче» деп исперенгей ырызын дайын чылдарында улуг улус-биле кады ырлап, «Кызыл көш» деп шүлүг-лелиниң төдүзүн шээжи-биле чугаалаптар турган мен...

А дайын төнгениниң сөөлүндө чогаалчынын сураа чыткен. Акыларымдан айтырарымга арты-ништин сезингензиг көрзүңгүлээш, ооң адын адап бол-базын, «буржуаз-националист» кижин болганын чугаалааннар. Ол «буржуаз-националист» деп чүзүл дээрзин ынчаарда билип шыдаар харыым кайдал. Каш чылдар мурнунда динмиреп турган «контрлар» деп чүвези ышкаш-тыраа кылдыр даап бодап каан мен. Ол коргунчуг хай-халаптың чүгө уламчылавышаан турарын элдепсинер, чайгаар-ла хөңнүм калыр апарган.

Сергей Пюрбюңу бежен чылдарның ийиги чартыының эгезинде, Кызыл-

дың парк аксындан үнүп орда, бир-ле дугаар көргөн мен. Улуг акым Согнам-биле кады базып чорумда, айтып берген.

— Сергей Пюрбю деп кончуг чогаалчың дөө бар чыдар ол-дур.

— Шииттирген джжжж чоп?

— Ол хевээр барбааны ол-дур, нинти келдерелге таваржы берди ыйнаан. Актыг-даа болган бооп чадавас, будулгаазынныг, кижжж бүүрээр арга чок үе ышкажыл ол!

Калбаксымаар, чараш арынныг, узун эвес, ынчалза-даа күдер шыырак кижжж-ле болган. Чогаалдары солун, сеткүүлдерге катап-ла парлаттынып эгелей берген турган чүве. Бо удаада бышкан номчукчу болуп, ооң чогаалдары-биле таныжып эгелээн мен. Хоругдалдан хосталып келгеш, парлаткан ному — «Чуртталганың аялгазы» деп аттыг шүлүктөр чыындызы чүве. Ол мээң катап-катап көөр номум болу берген. Сөс-домакты кайы хире хумагалыг, арыг болгаш чараш ажыглап билерин магадап ханмас турган мен.

Бодум көдээге чогаал бижип эгелээн, көдээ кижжж болганымда, төдүзү төп хоорайда чурттап чоруур улуг чогаалчылар-биле харылзажыр хуу-салым менээ турган эвес. Оларның чаңгызынга-даа чогаалдарым көргүзүп чорбаан мен. Чүгле оларның номнарын номчуп, оон өөренип ап чордум. Кол-ла даяныр черлерим — солуннар редакциялары турган-на болгай. Оларның амыранчыг деткимчези, ажыг шүгүмчүлелдери-биле доругуп келген мен. Бежен чылдарны төнчүлөдир-ле боор, шүлүкчү эжим Экер-оол Кечил-оол-биле Кызылга ужуражып келгеш (ол ынчаарда Сүт-Хөлге башкылап турган), Сергей Пюрбюге бараалгап көөр деп дугурушкан бис.

Сергей Бакизович ынчаарда Улусчу чогаадылга бажынынга ажылдап турган. Кырында бөпүрүктүг чазак бажынынын эң адакы каъдынын куду талазында бичинжек өрээл-ле чораан. Мээң бодап чораным дег — донгушширин-даа эвес, ойтагар-сыңзыг-даа эвес, анаа-ла бөдүүн, чазык чаагай кижжж болган. Ооң ындыг бүдүжү, багай балдырбээжек бистерни дидимелдирипкен. Дугурушканывыс ёзугаар, баштай Экер-оол уругларга бижээн бир шүлүүн тудусту. Ооң оозун кичээңгейлиг номчуп, эки-дир деп мактап-мактап, менче көрнүп келди. Мурнунда республика солунунга болгаш «Улуг-Хем» альманахка парлаттына берген, оон номчааш, Степан Сарыг-оолдун мактап турганы «Біржым дүне» деп шүлүүмнү тудустум. Парлалгага үнүп каапкан шүлүүмнү чүге аңаа көргүзө бергенимни ам сагынмай-дыр мен. Бодавыже, парлалгага үнүп каапкан, бир улуг чогаалчының мактап турганы шүлүкте частырыг чок деп бодап, мактадып алырын бодааным ол чүве ыйнаан. Ындыг чүве кайда боор, шүлүүмнү саадал чок төндүр номчупкаш, мынча дээң:

— Номчуурга хала чок-ла шүлүк-түр, ала... Кижжиниң кичээңгейин бодунче хаара тырып, бодалдарын доктаадыптар чүве чок аан. Ынакшааның аныяк кысче шүлүүң утланган болганда, сен шеригже чоруп турар кижжж болганыңда, Ада-чуртум камгалаар дээш аъттанып тур мен деп төндүрбейи, сени камгалаар дээш чоруп тур мен депсинзе канчап баар чүвөл? Номчуп орарга дыгыш эвес, шүүең кылдыр сагындыраарын бодуң эскерип көр даан! Одуругларга бодалдар сынышпас болур ужурулуг...

Ооң сөөлүндө чогаал ажылыңче шыңгы көрүп, бүгү талалыг болгаш хандыр өөрөнип, чаа ёзу-биле боданырын оралдажып чоруур апарган мен. А демги шүлүктү болгаш бир хепке шаптырган ыңдыг чогаадыгларымны кайы-даа чыындыларымче киирбейн узуткап каанканымга хомудавас мен.

1960 чылдарның эге үезинде, он чыл чыгыы бижип келген шүлүктерим-ниң дээре-дээрелерин чыып көөрүмге, помчугаш чеде берген хире боорга, парлаттырып көөр-дүр деп бодап-биле, Тываның Чогаалчылар эвилелинге аштарып каан мен. Номну бижип, белеткен каан соонда, парладыры чайлыг чүве ыйнаап деп бодап чораап кижин болгай мен, ыңдыг амыр чүве кайда боор ийик — чогаадып, белеткээринден безин берге чүве бооп-тур. Чыындым-ның баштайгы сайгарылгазын Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чери Сергей Пюрбюге кылдырган болган. Он ажыг арынга бижип каан, шыырак-ла сайгарып, шыңгы-ла шүгүмчүлелдер кылган чораан. Баштайгы дээрде ол сайгарылгага хөлчөк шыжыгып, жөзүлдүр-ле багай дирткен чогаалдарымга болчуп, ужур-утка чокка удурланып турзумза-даа, ол шүгүмчүлелдерге чайгаар-ла чагыртып, шыырак-ла эдип-чазап ажылдаан мен ийин. «Өлүм чок» шүлүктеримниң барык дең кезин бодум-на казып октаар ужурга таварышкан мен. Сергей Бакизовичиниң ол сайгарылгазы менээ улуг школа болган. А ук чыынды ном үндүрер черге дужааттынганда, Б. Хөвөңмейиниң бижимел сайгарылгазын алган мен. Колдуунда-ла мактап каан болган. Чыындының бодунга кылдыгылаан М. Кенин-Лопсанның шыыглары база бар. Ю. Кюнзегеш редакторлап үндүргөн. Ынчангаш, оларга база өөрүп чет-тирбес аргам чок.

Баштайгы сайгарылганың кылыктанчыг изиг түлүү эрте бергенде, чогаалчылар хуралының бир-ле чапсарында, Сергей Бакизович менээ таваржып келген, чиге болгаш ширини айтырган:

— Мээң кылган сайгарылгамга, сени аажок хорадап, чөптүг эвес деп турган дээр чораан, чүге ынчаар бодаар сен?

Мээң ол бүгү хыйланышыккынарым ооң кулаанга канчап чеде бергенин кайган каан мен. Чогаалчыларның аразында база сөс-чугаа дажыглаар хамчык чоруп турар чүве-дир эвеспе дээрзин ынчан билген мен. Ам канчаар, улуг чогаалчым мурнунга улуг буруумну миннип, баштайгы удаада шыи эвес биллип турганымдан ынча диртине бергенин, ам төдүзүнге чөпшээрешкен, шыңгы эде ажылдап доосканымны, сайгарылга менээ ылап-ла ажыктыг болганын ижин-кара чокка чугаалаан мен. Ажы-биле билингеним ооң сеткилинге таарышканы ол чүве ийикпе, азы анаа-ла чөптөп каар дээш ол бооп чадавас, эктим часкааш, мынча дей-дир:

— Че, ажырбас он, шүлүкчү кижин черле дүргөн, кылыктанычычал боор чүве...

Ооң сөөлүндө-даа чаңгыс эвес душкулаан мен. Чогаалчы дээш эвес, чогаал чугаалажыр дээш эвес, бажыңыга анаа-ла кирип көрзе деп күзээр апарган мен. Ооң бөдүүн, кижини кижин деп көөр мөзү-шыяры мени ыччалдыр хаара тудун чораан бооп чадавас.

Бир катап, шала күскээр, ындыг арга тургустунуп келген: Ак-Туругдан ийи паштын тыва арагалыг, Кызылга келгеним ол чүве. Ол үеде Тывага чүзүн-баазын спирттер, водкалар, кызыл арагалар бажын ашкан, Тывань барык-ла чыттыр баяп алган турган-даа болза, тыва хойтпакты болгаш оол арагазын хоругдап каан, өглерниң чүгле ижер дээш кылып алган хойтпаан безин молдургажык даргалар, шагдаалар баргаш, күш-биле тө идиптер турганын кижини кайгаар чүве-ле болгай! Ынчангы Тывань үгүлүүт удуртукчуларының меннип турганы ол чүве ыйнаан. Мен ол тыва чүвени тергини чажыды-биле тыпкаш, дээди кажарлаашкын-биле эккелгеним ол. Улуг чогаалчынның өргээзинге чеде берген мен. Ынчаарда ол — хоорайның үстүү талазынга, ындыг-ла улуг эвес ыяш бажыңгыч чораан. Мени анаа-ла үнчүп-киржип чоруур кижини дег хүлээп алган. Өөнүң ишти, Нина Дмитриевна, Москва барган деп, чок чораан. Он шаа харлыг хире бир оглу, чаражы кончуг бичини уруу бар чораан.

Демги чүвени диттип чадай-чадай сунарымга, ийи холдап хүлээп алгаш, амырап чугааланыр болду:

— Оо, аалчы кижини ышкажың чүл! Артында-ла тыва шимелиг дедеп! Арагага улуг турам чок кижини мен, оол, кадым арай хирелиг апарган болдур ийин. Ынчалза-даа бо тыва чүвени хүндүлөп четтирип көрээли шиме. Мону канчап тып алганың ол, хоруглуг чүвени аан? Бисти ындыг чүве четтирип олурар деп дыңнаар болза, дөө хайыраатыларның өдү чарлы бээр болгаш — дээш, ынаар бир черже айтып кагды. Чазак-чагыргавыс ууче-ле хевирлиг.

Ынчаарда элдеп-кайгамчык үелер тургулаан чүве харын. Чогаалчы кижини арага ижинкен деп шын-меге сурап партия обкомунга, ооң бир дүжүмедиңге дыңналы берген болза, парладып үнер деп чыткан белең болгаш эки номун үндүрбес кылдыр казый шыйып кааптар. Чаңгыс дүжүметтиң бодал чок болгаш турааргак шыйындан хөй-хөй номчукчулар каражадап каар, а чогаалчыга моральдыг аар согушкун таваржыр. Ооң-биле кызыгаарланмас: чогаалчылар арагалаар, чогаалчылар ындыг-мындыг деп хурал-суглаага аастан дүжүрбес алгыржып-ла турган. Майтак-ла чүве тебе дээн ышкаш, бак-ла кижини чогаалчы ол бооп кээр. А партия обкомунуң болгаш чазактың улуг-улуг хайыраатылары бедик-бедик арттар кырынга, улуг-улуг хемнер кежис-леринге уткудуң, тускай белеткедин каан «культурулуг» ак өглерже моорлап кирип, найырлап эрткилээр ийик чоп! Ол ак өглерде арага-дарыны — сугла, эът-чемни — саат-ла кылдыр белеткедин каан болур ийик. Ынчанмыже, ол хайыраатыларже аас ажар эрген чок, аас ажыптар болзуңза, база-ла бодуңга багай апар... Ол чорук партия ирип дүшкүже тергиндеп келген. Ден эрге дугайында алгырышпышаан, арыг-ла мегелеп, сыырып чорааннар-дыр ийин! Кижини бодаарга, ыядыр-бертсинер арын-нүүр база тургу дег...

Бир күзүн, Н. С. Хрущевту албан-дужаалындан халап каапкан хүннер чүве. Сергей Бакизовичниң бажыңгына Ю. Кюнзегеш, Э. Кечил-оол суглар олурган бис. Ол болуушкуннуң дугайында чугаа болу берген. Ынчаарда Сергей Бакизович мынча дээн:

— Ооң анаа үнүп бергенниге бүзүрөвөс мен, күш-биле апканнар боор. Ынчанмыже Хрушев эки чүүлдерни база кылган болдур ийин. Ужур-дүрүм чок, чаңгыс кижиге чүдүүр чорукту чаза шаап, соксадырының эгезин салган. Сактырымга, партия орталанып кел чор-даа ышкаш. Шынап-ла ындыг болур болза, партия кежигүнүңге катап кирип алыр мен...

Ынчалза-даа кежигүңгө ол катап кирбейн барган. Оозун бодаарга чиг эңичиг партияга ооң турар чери чок болган хире. Ленинге ол кызыгаар чок бүзүрөп чораан:

«...Чөнүп каар мен, кызыл хүнде —

Узун назын шагы төнөр, Ынчан безин

Сөөлгү катап тынарымда —

Улуг шыны — Ленинни адап каар мен!»

Ынчаарда Юрий Шойдакович алдарлыг ат-сып дугайында чугаа үндүрүп келген: Сергей Бакизович ам ону алган турар ужурлуг кижидир ийин деп аан. Ол саналды бодунче чагдадыр хөңнү чок-даа чүвө дег, сыр өскээр, мындыг чүвени таарзынмайн чугаалап олурганын ам-даа утпаан мен:

— Бистиң Тыва чазаавыс шанналдарның үнөзүн чидир, хамаанчок үлөп турар-дыр. Саян артындан келгеш, маңаа каш хонукта концерт белеткежи-кен ийикпе, азы чорумал артистерге алдарлыг ат-сыпты экиргеп берип турар, ол үсө аттарны боттарывыста алза чогуур кижилерден харамнаныр...

Ол, шынап-ла, ындыг турган чүвө-дир. Мында кижилерниң «өңүн көөр» чоруктар турганы база чажыт эвес-ле болгай. Ол дугайын улуг чогаалчы шыи эскерип чораан-дыр ийин.

Бо-ла чорааш, ооң дузааргак болгаш экиргек чоруун таарзынып бодап чоруур мен. Чүвө айтырарга черле «чок» дивес. Бир катап чогаалчы Монгуш Эргеп-биле хурал сөөлүндө чанарывыс бергедеп, чадаглап калгылаан бис. Аравыска чүгле он акша болза-ла чедер чүвө-дир ийин. Кайыын тып алыр-рыл? Кудумчуга ынчаар муңчулуп базып чорааш, Сергей Бакизовичиниң тэп гастронимче кирип чытканын көрүп кагдывыс оң. Ол черле ындыг — үргүлчү чөм-аыш саткан чоруур. Чүү-даа болза «эр апарган» кижини, Монгуш Эргеп-ти, айтырар кылдыр көгүдүптүм. Ынаар хажызынга дыңнаалап турарымга, кижем айтырып-ла дүжүрдү ийин. Сергей Бакизовичиниң чугаалааны дыңналды:

— Он-на борбак акша бе, Эргепей? Ындыг болза бо дораан уштуп берип болур мен. Сен хөй тайылбыр кыла бээринге, хөй акша хереглээн кижидир ийин деп, өгден ап бээр бодап турдум. Мээң багай чадырымны оюп-кыйып турбайн, кирер-ле болгай, оол!

Амыдыралының сөөлгү чылдарыңга чедир, ужуражы бээримге-ле, мындыг айтырыг салыр:

— Бижиттинип чор сен бе? Белен чүвелериң бар болза, менээ эккел. Караам суглуг чорааш, дузалажып бээр мен. Быт салыр безин чер чок кылдыр сырий бижээн чүвө эккелбе.

Сергей Бакизович Пюрбю өлгүже чедир чалыс назындан чарылбаан чогаалчывыс болур. Ол база ховар салым-чаяан-дыр. Ынакшыл дугайында

кайгамчык чарап болгаш кижизиг, сорунзалыг болгаш дүлгээзиниң шүлүктерин ол амыдыралынын сөөлгү хүннеринге чедир бижип келген. Бир эвес ол амыдыралының 80 чылында дириг чораан болза, дөмөй-де чалы назылдан чарылбаан турар ийик.

Сергей Пюрбю тыва шүлүк чогаалының чончузун хевээр сагывышаан, эртем ёзузу-биле чаартып, сайзырадып келген улуг шүлүкчүвүс-түр. Ол — тыва чечен чогаалдың бирги черинге быжыы-биле артып каар.

*Чан Чүлдум,
республиканың башкылар билиш бедидер
институдунуң тыва дыл, литература кафедрасының улуг башкызы*

ТЫВА ЛИТЕРАТУРАНЫ ӨӨРЕДИРИНИҢ ЧАМДЫК ЧУГУЛА АЙТЫРЫГЛАРЫ

**Тываның Чогаалчылар эвилелиниң 50 чыл
оюнга холбаштырган эртем-практиктиг конференцияга илеткел**

Чоокка чедир школа программазынга «ийиги черниң эртеми» деп санаттырып чораан тыва дыл болгаш литератураның амгы үеде катап хөнүп, кол эртемнерниң одуруунче кирип турарын тыва дылды күрүне дылы кылдыр хойлужутканы-биле база демократчы чаартылгаларның ачызында улус чоннуң бот-медерелиниң өзүп, бодунуң эрткен төөгүзүн, дылын, уран чогаалын ёзулуг сонуургап эгелээни-биле тайылбырлап болур. Ылаңгыя тыва улустуң чаагай чаңчылдарын чер болганда, школа бүрүзүнде катап эгидип, кижилерниң угаан-медерелинге, сеткил-сагыжынга быжыктырып, сиңиктирип доктаадырынга тыва литератураның ролю, үлүг-хуузу хүн-бүрү улгадып орар.

Шынап-ла ыңдыг. Тыва дылдың, литератураның школада өөредилге-

кижизидилгелиг чорудулгага салдары дыка улгаткан, ооң амыдырал-биле холбаалыы, арга-шинээзи дыка калбарган.

Ооң барымдаазы чүгле тыва дылды, литератураны ханылады өөредириниң класстарындан ийикпе, азы чүгле улусчу педагогиканың оруун шилип алган школалардан эвес, а өске-даа ниити билиг школаларының, харын-даа уруглар садиктериниң чижээнден-даа көрүп болур. Маңаа эң бөдүүн чижек кылдыр школага класстан дашкаар ажылдың бир хевири болур чечен чогаал бөлгүмнерин тыва чогаалга ханы хандыкшылдыг башкылар азы оларның аразындан шүлүкчү, чогаалчы салым-чаяанның кижилер эрттирип, ук бөлгүмнерге колдуу-ла чогаал теориязын, шүлүк тургузуунуң уран аргаларын өөренип турган болза,

ам ындыг эвес, бо херекке башкы бүрүзүнүң киржилгези албан болурун амыдырал чайгаар негеп келген. Чечен чогаал бөлгүмнөри болгаш класстан дашкаар ажылдарның өске-даа хевирлери албадалдыг байдалдардан уштунуп, улустуң чаагай чаңчыл-ёзулалдарын өөрениринин, тарадып непередирииниң индири апарган. Шак ындыг байлак дуржулга Кызыл хоорайның 9 дугаар, Бай-Тайганың Кызыл-Даг, Сүт-Хөлдүң Бора-Тайга, Тожунуң Азас, Тес-Хемниң Самагалтай долу эвес ортумак школаларында чылдан чылче хумагалыг чыгдынып, республиканың хөй-хөй школаларына эргежок чүгүла бааза болуп, ачы-дузасын көргүзе берген.

Каш-ла чыл бурунгаар тыва дыл болгаш литератураны ортумак школаның чүгле 8-ки класына чедир башкылап турган болза, ам байдал ескерилген. Ортумак школаның 9—11 класстарында чүгле тыва литератураны эвес, а харын тыва дылды база өөредип эгелээн чорук бистиң дыл талазы-биле тургустунуп турар чидиг айтырыгларывысты шийтпирлээринге өмөк-дуза болуру чугаажок. Ооң-биле чергелештир тыва дылдың шактары ийилеп-бирээлеп-даа бол чыл санында немежилп турарын, олышкаш школаларда факультативтерни, администрациянын эргезинде «школа компонентизи» дээр курлавыр шактарны-даа тыва литературага берип турарын маңаа улуг чөлсүнүшкүн-биле демдеглээр апаар.

Тыва дылды күрүне дылы кылдыр хоойлужудар мурнунда республиканың профессионал-техниктиг училищелерге тыва дыл, литератураны

башкылавын турган болза, бо хүн-нөрдө ук өөредилге черлеринде тыва дыл, литератураны тускай программа ёзугаар өөредип турар. Ында ажылдап турар башкылар РББИ-ниң организастап эрттиргени чайгы курстарга тускай бөлөткелди эрткенер. Бо бүгү чаартылгаларны улус өөредилгезиниң системазында болуп турар демократтыг чорудулгаларның илерээшкини болгаш, харындаа школа амыдыралына хамаарыштыр бир янзы реформа кылдыр көрүп болур. Амгы школаларда улусчу педагогиканың принциптериниң доктаап быжыгып, улам ханылап бар чыдары, чаа үлегер-модельдиг школаларның тыптып кээп турары-даа ол дугайын херечилеп турар. Ол реформа чүгле мооң мурнунда турганы дег, үстүүртен куду албадал, сыгаашкын-биле эвес, а демократчы ёзу-биле алдыртан өрү, школаларның боттарында боттанып турары биске бир-ле кедилиг чүвени кордаарына идегелди берип турар.

Ам харын шак ол идегел боттанзын дээр болза, чүнү канчаарыл дел айтырыгны дарый шийтпирлээр ужурлуг апарган. Ол болза, улус өөредилгезиниң системазын, ооң иштинде гуманитарлыг эртемнерни, ылаңгыя төөгүнү, литератураны партияжи идеологияның кедергей тергииделиниң уржуктарындан хостаары болур. Чүге дээрге чеден ажыг чылдар иштинде тергиидеп, дээди сагылга деңнелинге турган шак ол идеологияның хамчык салдары чүгле улуг назылыгларның, угаан-медерелинде, психологиязында кандыг-бир хире-чергези-биле артып калган эвес, а аныяк салгал-

дың безин хөй кезин төөредип чет-тигипкен. Ук идеология школа амыдыралының уг-шин мырыңай чоокка чедир тодарадып келген болгаш мырыңай 1989—1990 чылдарда үнгүлээн школа программаларында, өөредилге болгаш номчулга номнарында коммунистиг партияны, ынчангы системаны кедергей алдаржыдыл мактааны-биле хевээр артып калган. Чогум-на ооң ужун школа программазын, ылаңгыя тыва литератураның программазын, номчулга болгаш өөредилге номнарын шак ол шаптараазындан хостаары — хүннүң чугула айтырыгларының бирээзи болуп турар.

Бо айтырыг амгы үеде школаларда чедишкинниг шийтпирлеттинип эгелээн дизе частырыг болбас. Чүгө дээрге ук идеологияга удур демисежириниц, ооң күшүрү салдарындан чайлаарының аргалары, ооң баазазы бисте ам тургустунган. Ол болза, үстүндө чугаалаанывыс дег, чер бүрүзүндө быжыгып доктаап турар — катап эгиттинип эгелээн улусчу чаңчылдар, ооң үндезининге өзүп хөгжүп орав улусчу педагогика. Ол болза, тыва чоннуң национал чоргааралының, бот-медерелиниц өске-ни-биле эрткен төөгүзүнге сонургал, ону чаа көрүш, туруштан үнелеп көрүп, ёзулуг шынны билип аар дээн чүткүл. Кижилерниц угаан-медерелинде, хөй-ниитиниң амыдыралында болган бо бүгү чаартылгалар тыва литератураны база, оюп эртпээн,— партийжи идеологияның уржуктарындан чайлаар арганы, оон шууг арыгланып хосталырының оруктарын дилеп тыварынче албадай берген.

Ынчалза-даа ол чөптүг ажыл-чорудулга чаа-ла боттанып эгелеп чорда, база бир аар уржук бистиң салым-чолувуска онаашкан. Ол харын бүгү совет кижилерниц «улуг төрээн чуртувус» деп адап, алгап-йөрээп чорааны ССРЭ-ниц күрүне тургузуун оскунуп, буступ дүшкени. Ол чорук социализмни тудуп тургускан, коммунизмче шиглеп орав «улуг совет ада-чуртту» алгап-алдаржыдып турган тыва совет литератураны база-ла оюп эртлээн. Тыва литература ынчалдыр ам база бир арыглаашкынның шылгалдазын эртер ужурга таварышкан. Ол арыглаашкынның агымынга С. Сарыг-оолдуң «Совет Эвилелиниц хамаатызы мен» деп, бүгү тыва чоннуң күзелдиги-биле ырлап чорааны, бодунуң үезинде бедик патриотчу уткалы-биле онзала-нып турган чогаалы база таваржыг турарын чугаалаарга-ла четгир. Ооң-биле чергелештир, тыва литератураның үндезилекчилериниң бирээзи Салчак Токаның адының репрессиялар-биле холбажы бергени, ооң литературлуг өнчүзүн улуг чигзинишкин-биле көөрүнге чедирип, тыва литератураның төөгүзүнге, амгы салгалдың угаан-медерелинге будулгаазынның чорукту болдуруп, тыва чечен чогаалды школага башкылаарының айтырыын улам нарынчыткан. Ам харын ол бүгү уржуктардан канчап хосталырыл, чүнү канчалза экил деп айтырыгларның тургустунуп турары ол.

Бо талазы-биле чамдык ажылдар кылдынып эгелээн. Тодаргайлаарга, эртемден-педагог Д. С. Кууларның тургусканы 5—9 болгаш 10—11 класстарга чечен чогаал программазының төлевилели, ооң тайылбырлыг ке-

зээнден эгелээш, башкыларның сорулгалары болгаш чогаал сайгарылгазынга чедир эде көрдүнгөн. Чижээлээрге, 1989 чылдың тыва литература программасында турганы дег, бүгү-ле чүвени чүгле партияның ачы-хавыязы кылдыр көөр, кижилерниң угаан-бодалы-даа, литература уран-чүүлдүң хөгжүлдө, угланышы-кыны-даа чүгле «коммунисттик партияның мерген азы доктаамал удуртулгазы-биле» азы «литератураның, уран-чүүлдүң партийжи принциптерин удуртулга болдуруп» дээн ышкаш таңмаланган сөстөрдөн амгы чаа программа төлөвилели хосталган. Ол ышкаш чаа программа болгаш өске-даа методиктиг болгаш литература-критиктиг чүүлдерде чечен чогаалдың улусчу болуру-биле кады партийжи болуру албан дээр турган негелделерни барымдаага албазын сүмөлөп турар.

Ынчаарга бистиң маңаа онзалап айтыксап каар чүүлүвүс болза, биртээ чаартынган программа-даа, өөрөдөлгө болгаш номчулга номнары-даа элээн үр үениң иштинде эрги хөвээр артып каар чүвө болганда, маңаа бүгү чүвө башкыдан, башкының билдилгиг тайылбырындан кол хамааржыр дээрзи билдингир. Ол болза, кажан кандыг-бир чогаалда чугаа партия азы ССРЭ дугайында чоруп турда, бир эвес ында төөгүнү, ынчангы үени шын көргүзүп, шын тайылбырлап, аңаа хамаарыштыр шын билиишкинни берип турар болза, ону деппиже-ле ап октай бербейн, а башкының шиллөгезин барымдаалап көөр азы ук теманы өөрөдип тура башкы бодунуң кийриде сөзүңгө азы тайылбырыңга ол чогаалга хамаарыштыр чөптүг

үнелелди бээри чугула. А кажан чөргө гаалдарда «Партия баштыңчывыс, ооң херээ мөңгө дириг» азы «ССРЭ — тайбыңның чөлөңгиижи, аас-кежиктиң сөңнекчизи» дээн ышкаш кыйгырыглар, шүлүктөр азы өске-даа чогаалдар таваржып келгенде, олардан ойталаарывыс чугаажок.

Ооң-биле чергелештир тыва литератураның хөгжүлдөзиниң эрткен оруун азы төөгүлүг үе-чада айы-биле хуваалдазын бир янзы эде көөрү база негеттинип келген. Чүгө дээрге мооң мурнунда турганы дег, тыва литератураны үе талазы-биле эмин эрттир үүрмөктөй көөр чоруктан ам чайлап турар бис. Бо айтырыгга хамаарыштыр үстүкү класстарның номчулга номнарының тургузучуларының бирээзи, чогаалчы Ю. Кюнзегеш дараазында төлөвилел өзугаар көөрүн сүмөлөп турар. Ол өзугаар алып болза, тыва литератураны Ада-чурттуң улуг дайынының мурнунда, дайын чылдарының үезинде ийикле, азы «сайзыраңгай социализм» үезинде деп көрбөй, ооң эрткен оруунуң бирги үе-чадазын «Тыва литератураның ТАР үезинде тыптып тургустунганы» деп улуг эге-биле тодарадыр болгаш ол үе 1925—1945 чылдарга онаажыр.

А ийиги үе-чада «Дайын сөөлүндеги үеде тыва литератураның хөгжүлдөзи» азы 1945—1970 чылдар кылдыр көрдүнгөн. Ол ышкаш үшкү үе-чаданы «Тыва литератураның амгы үеде байдалы» деп бөлүккө азы ол бөлүктү 1970 чылдан бээр 1992 чылга чедир төлөвилей көрүп турар.

Тыва чогаалдың амгы үезин алып болза, ооң арыг-чаагай алдар-адынга 1930 чылдарны сөөлзүредир, 50

чылдың эгезинге чедир болгулаан репрессиялар база үлүг шаптараазынны таварыштырып турарын, ол бүгү Салчак Токаның ады-биле хол-башканын үстүндө айыткан бис.

Бо дугайында «Шын» солунга кээп турар чагааларда С. Токаның, С. А. Сарыг-оолдуң, чогаалдарының-даа дугайында хөй-хөй айтырыглар көдүртүнүп турар апарган.

Маңаа чөвүн сөглөп каалы. Ажыы-биле чугаалаарга, партия-даа, ССРЭ-даа, тоталитарлыг система-даа кедергей күштүгү турар үеде, төпчө көрнүп, таарыштыр чогаадыры азы авторларның «социал чагыг ёзу-гаар» бижирин мырыңай үениң негелдези кылдыр көөр чоруктуң турганы-даа чажыт эвес-ле болгай. Ооң-биле кады чогаалчыларның дыка хөйү бодунуң үезинде социализмни тургузуп тур бис дээрзинге ылап бүзүрөп, коммунистиг идеялар оларның сүзүглел-чүдүлгези болу берген турганын утпаза чогуур. Ындыг чогаалчылар партия шынап-ла башкарыкчы күш, ССРЭ — улуг төрөөн чурт дээрзинге бичии-даа чигзиниг чок, ханы бүзүрөл-биле бижип турган болбайн аан. Ийи талазында, кандыг-даа чогаалчы чогаалдарын чырыкче үндүрерде партияның база ынчангы тоталитарлыг системаның цензуразының шүүрүн дамчып эртер, ооң ыйыышкын-кызыышкынынга тааржып турганы чугаажок.

Ооң-биле чергелештир тыва дылды болгаш литератураны бо хүннерде школада башкылап турарының түңнелиниң дугайында чамдык элдээртиглер, даап бодаашкыннар тылтып турар апарган. Чамдык эштерниң бодалы-биле алырга (а оларның аразында чогаалчылар, журна-

листер, тыва дыл дээш сагыш аарып чоруур өске-даа эштер бар) тыва дыл, литератураның башкылаашкыны «четлес», «кудуку деңнелде», «ийиги чергеде» дигилээр ийикпе, харын-даа «орус дылга кыстыра берген» деп шамнаашкыннар башкыларның болуп эрткилээн август чөвүлел хуралдарынга, чамдык курстар-даа үезинде дыңналып тургулаан. Бир чижээнде ук чөмөлээш-киннер чөптүг болбайн аан. Ажыы-биле чугаалаарга, тыва дылды күрүне дылы кылдыр хоойлужуткаш, орус, тыва ийи дылды чөптүг ажыглаарының чогумчалыг деңнелинче ам-даа үнүп чадап турар бис. Тываның бүгү хөй-ниитизи — эртемденнер, чогаалчылардан эгелээш, янзы-бүрү чергениң албан черлери, министерстволар бир дем-биле сегирип ап шитпирилээр ужурлуг бо айтырыгны шуудадыры школалардан база хамааржыр дээрзи билдингир. Ийи талазында, тыва дылдың программмада көрдүнгөн шактары орус дылдыындан ам-даа эвээжи шын.

Ынчалза-даа сөөлгү чылдарда тыва дылды «ийиги чергениң» эртеми кылдыр көөр чоруктан бүгү талазы-биле уштунуп эгелээнивести, ылаңгыя улусчу педагогика угланыышкынның ажылдап турар школаларда тыва дыл, литератураның ролю, аталдары дыка бедээнин үстүндө айыттывыс. Эң ылаңгыя улусчу чаңчылдары катап эгидип, школа бүрүзүңге өөренип, тарадып нептередип эгелээни-биле холбаштыр тыва дылче кичээнгейниң улгатканын Кызыл хоорайның школаларының чижээнге безин көрүп болур. Мында дыка хөй школалар өөреникчилериниң орус дылды эки билирин ба-

рымдаалап, аңаа үндезилээш, орус дыл, шактарын таарыштыр кызыргаш тыва дыл, литературага немеп берип турары черле чөптүг. Ынчалза-даа бо янзылыг практика көдээге белең боттанып шыдаавазы билдингир. Чүгө дээрге көдээ өөреникчилерниң орус дылды билири хоорай өөреникчилеринден кудуку деңгелде болганда, орус дылдың шактарың аргалыг болза олчаан арттыргаш, факультативтерни, школа бүрүзүнде «курлавыр шактарын» азы башкы чогуңдан эртпейн турар даштыкы дылдарның шактарын-даа ажыглап болур аргалар бар. Ол ышкаш тыва дыл, литератураның башкылаашкынын улам шынаржыдар сорулга-биле моон соңгаар ук эртемни орус азы даштыкы дылдарны дег бөлүктөп (класста өөреникчилерниң саны 26 ажа бээрге ийи чарып) өөредирин база көрүп турар.

Адак сөөлүндө, садыг-саарылгалыг рынок экономиказының үезинде дылды, ол ышкаш англи, француз-даа дылдарны дижик, бистиң уругларывыс, келир салгалывыс кончуг эки билген турар ужурлуг дээрзин канчап-даа үттүп болбас бис.

Бо чүүл-биле тыва литератураның эрткен төөгүзүн амгы салгалдың шын билип алырынга, школага башкылаарынга чамдык таарымча чок, шалтараазынның айтырыгларның дугайында чогуңчалыг болгу дег таыйлбыр бээрин оралдаштывыс, а ол дээрге ыракта четпес дээрзи билдингир. Ынчангаш чогаал шинчилекчилериниң, критиктерниң, профессионал чогаалчыларның, дыл, төөгү башкыларының болгаш өске-даа

хөй-ниитиниң санал-оналын өөренип көрүп, бо айтырыгның бир шийн тып, үзе шийтпирлээр үе келгенин база катап айтып каалы. Бистий-биле алып болза, айтырыгның чугулазын барымдаалааш, бир-тээ тыва литератураның төөгүзү 1925—1930 чылдардан бээр Тываның төөгүзү-биле тудуш холбаалыг бооп келген болганда, ук айтырыгны чазак деңгелинге чедир көөрү чугула. Чүгө дээрге үндезини-биле чаарты көөр ужурлуг Тываның бети дие 1920 чылдардан, азы ТАР үезинден бээр төөгүзү ам-даа бижиттинмээн болганда, эрткен үениң будулгаазынын шак ол арыннары тыва литературага база-ла долузу-биле, эзулуг шын-биле чырыттынмаан. Ылаңгыя репрессиялар-биле холбашкан үени, база оларның өөскүдүкчүлериниң ужур-дүрүм чок үүлгедиглерин ынчангы литератураның дора дие оюп эртип ийикпе азы дээринден диттип чадап-даа турганы магат. «Уйгу чок Улуг-Хемниң» мөңгүн тому көстүп келбээн болза, тыва литератураның дыынмайн турганы бузут долган шак ол теманың такажан барып «бустунарын» даап бодаары берге. Шын харын, чоокка чедир каш дакпыр камгалалдың адаанга турган «куруне чажыдын» албан эзу-биле безин ажыдары болдунмас турган ужун, чечен чогаалдың ынаар семээр харыы чок-даа турду-ла ыйнаан.

Ынчалза-даа чоокта болуп эрткен ТР-ниң Дээди Сөвединиң сессиязының материалдары болгаш аңаа ТР-ниң президентизи Ш. Д. Ооржактың чугаазында Салчак Токаның репрессияларга хамаарылгазының дугайында үндүрген түңнелдери, ылаңгыя

төөгү талазы-биле чөптүг шынны чонга, өзүп орав аныяк салгалга дарый чедирер дээн бистиң үстүнде айыткан саналывыска дүгжүп турарын сеткил ханыышкын-биле дем-деглевес аргавыс чок. Ол болза Президентиниң «1924 чылдан 1952 чылга чедир үе-чадада Тыва төөгүзүн, репрессияларның чылдагааннарын шын шинчилеп, ол талазы-биле буруулугларны шын илередип, тодаргайлаарын эртемденнерден манаар эргелиг бис» деп айытканында. Бс айтырыгга хамаарыштыр Кызыл-

Эник Кудажи башгады чогаалчылар Монгуш Кенин-Лопсан, Эдуард Донгак олар хөйүнү кылганнар. Олар Тываның төөгүзүнге, тыва литературарага караңгы бооп артып каап турган үени (теманы) боттарының чогаалдарына болур-чогууру-биле чырыдып шыдааннар.

Ынчангаш моон соңгаар тыва литератураның мурнунга «дээп болбас тема-даа» турбас, янзы-бүрү хоруглардан ол ам хостуг болгаш эртер оруу каалама болган деп дидими-биле сөглөп болур-дур.

Полина Серен,
филология эртемнериниң кандидады.

ЦАГААН-НУУР ТЫВАЛАРЫНДА

Моолда чурттап турар түрк дылдыг чоннарның дылын өөренип көөрү биле 1990—1991 чылдарда Моолдун Эртемнер академиязы лингвистиг экспедицияларны организастан. 1991 чылдың августа моол-россий эртемденнериниң экспедициязы Хөвсөгөл аймактың Цагаан-Нүүр сумузунга ажылдаан.

Экспедицияның кежигүннери Улан-Батор хоорайдан аймак төвү Мөрөн хоорайга чедир самолет-биле ужуп келгеш, эртенінде Мөрөнден Цагаан-Нүүр сумузунче кызыгаар шериглериниң вертоледунга олурупкаш келген бис. Цагаан-Нүүр биле Мөрөн аразында чүгле самолет ужуп турар, автобус чорбайн турар. Дедир келирде Цагаан-Нүүрдан Мөрөн аразына өөреникчилер чедирген чүэк машиназына олурупкаш, черге бир хойгаш, даартазында, дүшш сөөлүнде Мөрөн хоорайга чедип келген бис.

Цагаан-Нүүрнүң чурттакчылары боттарын туха кижии, тухалар бис дээр. Туха дээрге тыва деп этонимниң база бир фонетиктиг хевирин. Ук хевирни тожу улузу база тере-хөлчүлөр ажыглап турарлар. Моолда, моол эртем ажылдарында Цагаан-Нүүрнүң чурттакчыларын оларның кылып турар ажызының аайы-биле цаатаннар деп адап турар, цаа дээрге моолдап иви дээн. Цагаан-Нүүрнүң тывалары боттарын цаатаннар деп адавайн, укат-биле чөпшээрешпейн турарлар. Эртемденнерниң санап турары-биле алырга ийи чүс ажыг кижии бар. Олар Цагаан-Нүүр сумузунда дархаттар-биле кады чурттап, чоорту олар-биле холужуп бар чыдарлар. Олар шупту моол дыл-

дын дархат аялгасынга арыг чугаалаарлар, а боттарының аразынга тыва дылдың бир диалектинде чугаалажып турарлар. Цагаан-Нуур тывалары. Моолда иви ажыл-агыйлыг кара чаңгыс төрөл бөлүк болуп турар, ынчангаш көшкүн амыдыралдыг. Кезек улус балык тудар черде ажылдан, суурда чурттап турарлар. Иви ажыл-агыйлыглар чадырларда, а суурда улус иви азы дөрт аял ишти чурттаар бажыңнарда чурттап турар болду.

Цагаан-Нууржуларның чугаалап турары-биле алырга, оларда колдуунда үш төрөл бөлүк бар: соян, урат, балыкшы. Оон ангыда демчи, хөйүк, тарга деп сөөктер база демдеглеттинген. Соян, урат, дарга, демчи, хөйүк деп төрөл бөлүктөр Тожуда, а балыкшы, соян, хөйүк Кунгуртуг ынчаар база бар.

Тожуга төрүттүнген, Бараан сумузунга хамааржыр, тарга сөөктүг туха кижиги Ц. Нордов угбайның чугаалааны-биле алырга олар 1940—1950 чылдарда Тожу кожуунундан база Кунгуртуг суурдан көжүп чеде берген ивижилер боон трар. Амгы үеде ол ивижилер девискээр талазы-биле ангы чурттай турарлар. Ынчангаш иви бөлүктүң дылында база улуг эвес ылгалдар бар деп демдеглен турарлар. Ол иви бөлүктүң бирээзин артыг чүктүң кижилери дээрлер.

Оларның амыдыралында солун чүүлдерни эскердивис. Чижээ, 1950 чылда Тожу кожуунга төрүттүнген Зина деп аттыг кижиниң анаа бүрүткээни төрөөн херечилели амдыгаа дээр шыгжаттынып артып калган. Төрөөн херечилелди ол кижиниң фамилиязын, ады, адазының ады-биле долдуруп каан. Моолга чурттай берген соонда моол аттыг болуп, Моолдун хоойлузун сзугаар иви аттан тургустунган чаа херечилелдиг болган. Амгы үеде Цагаан-Нуур тывалары барык шупту моол аттарлыг: чижээ, Хүрүлгалдан, Ганбат, Шархунд, Батбаяр дээш оон-даа өске. Хүрүлгалданның уруу Энхтуяны Хүрүлгалдангийн Энхтуя дээр.

Цагаан-Нуур тывалары тыва кижилерниң амыдырал, ажыл-ижин солдуургап айтырын, Тыва Республиканы барып чедни көөр изиг күзелни илередиң, «Тыва чуртунга кижиги барып шыдаваза-даа тыва черниң довураан ап, хөйлап чорза» дээр болдулар.

База бир солун чүүл: соян сөөктүг, 77 харлыг Чаптынкомбу деп хамга журашканывыс. Боду суму төвүнден беш километр хире черде болуңуң малы-биле хууда амыдырап олурар кижиги болду. Экспедицияның кежигүүнери орук айтыкчызы эш Хүрүлгалдан-биле хамның аалынга аъттыг чеде бээри-виске, бистин дилээвисти күүседип, дерини, чүглүг бөргүн кеткеш, дүңгүрүн хал, алганып берди. Дериг-херекселинде бистин республиканың хамнарындан ылгалыр чүвези чок, бөргү Тожу хамнарының чүглүг бөргү ышкаш, куш чүүндөн кылган. Хавакка шарып алыр калбак шарыгның кырында куш чүглерин чыпшыргаш, шарыгның кыдыында, мурундан куду бични чиңге салбактар бадырып каан. Чаптынкомбу хам бодун «Артыг чүктүг уктуг-ла мен» деп алганыр болду. Он тос харлыымдан эгелеп хамнап эгелээн мен деп чугаалады. Ада-незиниң өг-бүлезин беш оол, чаңгыс кыстыг турган. Оларның эң бичези ол. Уругларының эң бичези ыяап хамнап өөренер ужурлуг турган, ынчангаш уругларның эң бичези болур Чаптынкомбуну адазы хамнап

өөрсдин каан. Хампаарынга таарымчалыг үелер чайныц, күстүң башкы айы, кыжын ак ай диди. Ол ышкаш Тожуда Кырганай хам база бир улуг хамнарының бирээзи деп сактып чугаалады.

Аас чогаалынга хамаарыштыр, дархат сөөктүг кижиден моол дылга «Элчиген кулактыг хаан» деп тоол бижидип алдывыс. Тыва Республикада «Элчиген кулактыг хаан» деп тоолду Тере-Хөлдүң чурттакчылары ыдып билир. Ук тоолда Тере-Хөлдүң бир ортулуунга элчиген кулаа дег улуг кулактарлыг хаан чурттап чораанын чугаалап турар.

Ол чорааш, чамдык чугааларны, домактарны, сөстөрнү, этнографтыг материалдарны хол-биле бижип, а аас чогаалынга хамаарышкан чүүлдерни болгаш ырларны магнитофонга бижиндип чордувус.

Цагаан-Нууржуларның дылынга хамаарыштыр мындыг чүүлдерни эскердивис. Ортумак база улуг назылыг улус боттарының төрөөн дылын эки билдир чорду. Школа назыны четпээн, школачы уруглар, аныктар шоолуг билбес. Олар боттарының төрөөн тыва дылынга чүгле өг-бүлезиниң иштинге чугаалажыр. Төрөөн тыва дылындан аңгыда Цагаан-Нууржулар шупту моол дылды база эки билдирин үстүндө айыттым. Сөөлгү үш чылдарда Тывадан барган ийи башкы Цагаан-Нуур школазынга тыва дыл башкылап турган. Амгы үед кезек сургуулдарны тыва дыл башкылаарынга белеткеп, Кызылдың башкы училищезинде өөредип турар. Цагаан-Нуурда тыва дыл кырында радио дамчыдылгазы, солун, сеткүүл чок.

Цагаан-Нуур тывалары-биле бис тыва дылга хостуг чугаалажып турдувус. Бо чүүлдүң авторунуң бодалы-биле алырга, Цэнгэл, Хомду (Кобду) тываларынга бодаарга, Цагаан-Нуур тывалары-биле чугаалажырга, билдинмес сөстөр ховар таваржыр, хөй катап айтыртынып турбас, чугааның утказын дораан биллип аптар боор чорду. Ийи, чаңгыс билдинмес сөстөр турбайн канчаар.

Нийтизи-биле Цагаан-Нуур тываларының дылы Тыва республиканын тываларының дылындан шоолуг ылгалбас, тыва дылды олар дыыва дыл дээр¹. Ынчалза-даа чамдык чүүлдеринде: чугаа аялгасында, фонетиказында, лексика болгаш грамматиказында ылгалдыг чүүлдер бар. Ынчангаш Цагаан-Нуур тываларының дылының ылгалып турар онзагай чүүлдерин көрүп, ооң ылгалдарын тыва литературлуг дыл-биле база ооң диалект, аялгалары-биле, колдуунда тожу, тере-хөл диалектилери биле деңип көрээлиңер.

Фонетика.

1. Чамдык сөстөрдө кыска ажык үннерни думчук-биле адаар, чижээ: ай, хой, туйуг // туйуг, ийи, хойак — дириг амытанарының бир сөөгүшүн ады, анай, доңар.

¹ Маңаа хамаарыштыр үнген ажылдар: Мартап-оол М. Б. Хөвсөгөл тываларының дылының онзагайлары. Кызыл, 1990, а. 26—28; Решетов А. М. Хөвсөгөл чоогунуң урялхайлары. Ном.: Тус черге чоруткан этнографтыг шийчилээшкннерниң материалдары. 1988—1989 г. Санкт-Петербург, 1992, а. 129—140.

Ай «дээрний бүдүмелиний ады» база ай «үнүш ады»: Бо ийн сөстөрний тдалгазында ылгалын информаторлар эки билип, тодарадып айтып турдулар Думчук-биле адаар кыска ажык үннер тожу, тере-хөл диалектилеринде, бин-хем, танды аялгаларында бар.

2. Думчук-биле адаар узун ажык үннер: аарыыр, чуурха, оорга, тээр, хаай, аас, хаак, тээк, таак (т. лит. халып)¹. Думчук-биле адаар узун ажык үннер тожу, тере-хөл диалектилеринде, эрзин аялгазында алды үн, бий-хем аялгазында бар. Өске түрк дылдардан тофа дылда база бар.

3. Чамдык чаңгыс слогтуг сөстөрдө, эвээш таварылгада ийн слогтуг сөстөрдө өк-биле адаар ажык үннер чок. Ол сөстөрний даңзызы: ат (т. лит. ыт), ата (т. лит. аьда), дош (т. лит. доьш), час (т. лит. чаьс), баш (т. лит. баьш), от (т. лит. оьт), түш (т. лит. дүьш), эт (т. лит. эьт), курт (т. лит. куьрт), бөрт (т. лит. бөьрт), кат (т. лит. каьт), ыт (т. лит. ыьт), ок (т. лит. оьк), куш (т. лит. куьш), итик (т. лит. иьдик), киши (т. лит. кььжи).

4. Чамдык тыва сөстөрний сөс ортузунга чоруур кыска ажык үнү Чагаан-Нуур дылының база-ла ыңдыг сөстөринде чок бооп турар. Чижээ: кошлың (т. лит. кожалың), друйа (т. лит. дуруяа), эмсик (т. лит. эмсикик), тааршпас (т. лит. таарышпас), өтрек (т. лит. өдүрек), амтан (т. лит. амытан), дыка (т. лит. дыка), швегей (т. лит. шивегей), кутрук, кутрык (т. лит. кудурук).

5. Ажык үннерний аяпнашпайн, баар таварылгалары база бар. Чижээ: кудыс (т. лит. кудус), оның (т. лит. оон <он+ун), булыт (т. лит. булут), чөней берген (т. лит. чөнүй берген), мойын (т. лит. мойун), улустың (т. лит. улустуң), боксывыс (т. лит. боксувус), хойувыс (т. лит. хойувус), холдың (т. лит. холдун), мойнының (т. лит. мойнунуң), уруувыс (т. лит. уруувус), октыг (т. лит. октуг).

Ийиги слогка А, Ы — ның орнунга И — ни ажыглай бээр таварылгалар бар: кырий бээр (т. лит. кырый бээр); чугий (т. лит. чугай); барийн (т. лит. барайн).

6. Ажык эвес үннерний онзагай чүүлдери мындыг. Сөс эгезинге, х, т үннерге к, д дүгжүп чоруур: тини (т. лит. дини), хадаг (т. лит. кадаг).

Сөс эгезинге һ азы Х ажыглаттынып болур: хака (т. лит. акы), хэл (т. лит. эл), хале (т. лит. але).

Хөй эвес таварылгада И деп үн ийн ажык үннүң аразынга чорааш, тыва дылда Ж деп үнге дүгжүп болур: кыйын (тыв. лит. кыжын), кайаа (тыв. лит. кайжаа), төйек (тыв. лит. төжек), туйаар (тыв. лит. тужаар).

Сөс эгезинге Ч деп үннүн орнунга НЬ ажыглаттынып чоруур: нъарын (т. лит. чарын), нъаак (т. лит. чаак). Нь деп үн тофа дылда база бар бооп турар (Рассадин, 1983, 29).

Чамдык сөстөргө, грамматиктиг хевирлерге дүлөй ажык эвес үннер ийч ажык үн аразынга база сонорлуг үн соонга чорааш, дүлөй хевээр артып каар. Хөй эвес таварылгада дүлөй ажык эвес үннер сөстүн төнчүзүңгө чорааш,

¹ т. лит.— сөстүң тыва литературлуг дылда ажыглап турар хевирин.

сөстү өскерттирге безин дүлей хсвээр артыш каар. Аңаа колдуунда т, ш, с, ж деп үннер хамааржыр, чижээ; бутук (т. лит. бұьдук), тут — тутар (т. лит. тут — туьдар), пишек, утасын, салхын.

Чамдык дүлей ажык эвес үннер күштүг тыныш-биле адыттынар болгаш сөс өскерлирге безин дүлей хевээр артар. Чижээ: т. деп үн сөстүң сөөлдүңгө чорда, ук сөстү өскерттирге мындыг болур:

ат¹ (тыв, лит. аът):

Мээң ат(ым)	бистиң ат(ывыс)
сээң ат(ың)	силерниң ат(ыңар)
оның ат(ы)	оларның ат(ы)

Ат «кижиниң ады дээн сөс»

Мээң адым	бистиң адывыс
сээң адың	силерниң адыңар
оның ады	оларның ады

Бо чүүл Цагаан-Нуур тываларының дылында дүрүмчүвээн.

Күштүг тыныш-биле адаар дүлей үннер эрзин аялгазында, тере-хөл диалектизинде база бар. Терс-Хөл диалектизинде ук үннер сөстүң кайызынга-даа чоруур: п(едик, ат(мунар аът), бут(ук (т. лит. бұьдук).

7. И деп үн ийи ажык үннүң аразынга чорааш, чымчадыр адаттынары ийи сөстө демдеглеттинген: унаа (т. лит. ынаа), ине (т. лит. ине).

8. Метатеза: тепси, боксы // боксу.

9. Прогрессивтиг ассимиляция: мг > мп: уруумга > уруумпа; авамга > авампа.

Төрээн тыва дылын багай билир кижилерниң сөс адаарында мындыг чүүлдер өскерттинген. Чамдык сөстөрдө ай деп үн катгыжышккыны ан кылдыр, э деп үн дз кылдыр адаттынар, чижээ: ханндыр (тыв. лит. хайындыр), наир (тыв. лит. найыр), күдзүн (тыв. лит. күзүн). Ажык эвес үннерниң моон-даа өске онзагайлары дараазында ажылда (Серен, 1992, 143—144) көрдүнгөн.

Лексика. Цагаан-Нуур тываларының дылында тыва литературлуг дылда база оон диалект, аялгаларында ажыглаттынмайн турар сөстөр бар.

Чүве ады. Чүве аттарын утказының аайы-биле дараазында бөлүктөргө чарып болур.

1). Төрөл-дөргүлүн илереткен, кижилерни хар-назынының аайы-биле база эр, херээжен деп ылгаан сөстөр: ача // аажа (т. лит. ача); ува (т. лит. угба), тож., тер. ува; хаты // хат аажам (т. лит. каты); хакы (т. лит. акы), тож. хака; эши // эшли кижжи (т. лит. херээжен, херээжен кижжи); узун бут уруг «бир-ийи харлыг бичини кижжи»; кадайлар «дөртөн, алдан хар назылыг хсрээжен улус»; када «өг-бүле тутпаан, божуваан херээжен кижжи». Тожу диалектизинде када дээрге кырган-ава деп уткалыг ажыглаттынып турар.

2). Ивилерни харының аайы-биле ылгаан сөстөр; иви (т. лит. иви), тож., тер. иви; анай «ивиниң чаш төдү», тож. аъний, тоф. анхай; даспан «аныяк

1 (— тыныштыг адаар үннү айыткан демдек.

ивилер (ниити ады), тож. даспан «бир харлыг иви оглу», тер. даспан; *дунгуй* // *мындыжак* «аныяк кыс иви», тер. дунгуй «бир харлыг кыс иви»; *донгур* «аныяк эр иви», тер. донгур «бир харлыг эр иви», тож. донгур «ийи хире харлыг эр иви»; *бир дүктүг мыйыс* «ийи харлыг иви», тер. бир дүктүг куудай «ийи харлыг эр иви», тож. бир дүктүг мыйыс «үш харлыг эр иви»; *ийи дүктүг мыйыс* «үш харлыг иви», тер. ийи дүктүг куудай «үш харлыг эр иви», тож. ийи дүктүг мыйыс «дөрт харлыг иви»; *үш дүктүг мыйыс*, «дөрт харлыг иви», тер. үш дүктүг куудай, «дөрт харлыг иви», тож. үш дүктүг мыйыс «беш харлыг иви»; *мынды* — *эпиши иви* (кыс иви), тер. мынды; *куудай* «эр иви», тер. куудай «аныяк эр ивилер (ниити ады)», тож. куудай «чазап каан ивиңиң база бир ады»; *этер* // *этер доңху* «чазаван эр иви, иви бугазы», тер. этер — буха, тож. эддер; *чары* «чазап каан, мунар иви», тер., тож. чары.

3). Чем аттары: *кузук* (т. лит. тоорук), тож. кузук; *аксай* «чемижи ак, бышпаан тоорук» (т. лит. ак-сай тоорук); *сарыгсай* «быжар деп барган чемиштиг тоорук» (т. лит. калдар-сай тоорук); *кара-сай* «чемижи бышкан тоорук» (т. лит. кара-сай тоорук)..

4). Бойдуска хамаарышкан, бойдустун болушкунпарын илереткен сөстөр: *дүңгүрээш*, (т. лит. динмирээшкин); *чырыткы*, дээр чырыткыланыр (т. лит. кызаннааш); *дээр дүжер* (т. лит. чанлык); *кезек час* «үр эвес үс иштинде чаггаш соксап каар чаъс, кезек-чаашкын»; *адыр бораа* // *адыр час* «үр үе дургузунда бир азы ийи-даа хонук иштинде улаштыр чаар чаъс»; *өл: өл чаапкан* «дораан эрий бээр харлыг чаъс»; *мөндүр* (т. лит. долу), тоф.. тож. мөндүр; *үскен* — чаашкынның бир хевири; *дырсылдаан соок* «кыштын эн күштүг соогу»; *калбактаар*, *ат мыяа* — хар чаарының хевирлери.

5). Аарыглар. Оларны эмнээри. Ивиге хамаарышкан аарыглар: *хөрээ шриңнээр*; *ыжык*, *эмик ыжар*, *туйыг аарыы*, *хан дүжер*: *ивиниң даванынга хан дүжер*. *Ону эмнээрге ханнаар*. *Бурун шагда кижини ханнаар*.

Кижилерге хамаарышкан аарыглар: *кадага*; *эмик ыжары*. Эмик ыжын эмнээри: а) *домнаар*. *Ирейниң савары-биле* (т. лит. дыргак) *хүн аайы-биле домनावыдар*. *Үш хонгаш эки болур*. б) *кордаар* (т. лит. ынаныр, ынандырар). *Үш катап кордаар*. *Ийи катап аыш-чем эвес, өске чүүлдер биле кордаар, чижээ, аът мыяа-даа болур*. *Үш дугаарында чигир боова ап кээр*; в) *ийи болуп чораан кижиниң* (ийистерниң) *идииниң одун оорлап алгаш, ооң-билэ (эмиягни) аштаар*.

Халыраан кижиге, аңгаа шывар (т. лит. тооргу) *хинни ижиртир*. *Дыка араан* (эди изээн, гряпптээн) *кижи иви эбдин хайындырып, мүнүн ижер*.

Табу, эфемизмнер. Маңаа чаңчылының аайы-биле хоруглуг сөстөр хамааржыр. Колдуунда аңнаар үелерде чамдык дириг амытаннарның адын дорт адавайн, өске сөстөр ажыглап чорааннар. Чижелээрге, *ирей* (адыг); *чөлеге* (сыын), тоф. *чөлеге* (сыын), тожу диалектизинде улуг сыынны *чөлеге* дээр; *чараш аң* (киш), тож. *чараш аң*. *Өлүр* деп сөстү солуп чоруур сөстөр: *бурганнай бээр*, *ужа бээр*, *чижээ: кырганнар ужуп калган*.

Демдек ады: *хенче* «өг-бүленин уругларының эң бичези»;

Улуг деп демдек адын аажок дээн сөстүң орнунга ажыглап турар, *чи* жээ: *шай улуг көвей бээр турган*;

тең дээн сөс дөмей дээн уткалыг: *тошка өөктү кырлап даараар, тең утасын была.*

тугурук — төгерик дээн уткалыг: *тугурук курут. Курутту иви судүндөт кылып.*

Кылыг сөзү: *чайлаңнаар* «аътты эзер чокка мунар»; *бүүректээр* (тыв. лит. өзээр); *паштаар* (тыв. лит. хайындырар), чижээ: *ивизин паштаар* (тыв. лит. иви эьди хайындырар); *малгыыр* «—күзээр, кызыдар»; *дувуктар* «эздер, дувук — деп эдери», чижээ, *хөөрүк дувуктаар* — *кар чаар*; *чоктаар* (өскээр); *соодаар* (т. лит. чугаалаар), чижээ: *бистиң кырганнар ынча деп сооданыр*; *каткырар // каттырар*; *каткырар* деп кылыг сөзү чүгле кижиге эвес, өске-даа дириг амытаннарга база хамааржыр, чижээ: *хек каткырып турар болза, чаар.*

Черлер аттары: *Белин, Бус, Шишкит* (бо үш хем Үш-Белдир болган), *Чамыс, Меңги-Уулак* — хемнер; *Тожу, Үш-Эки, Агыя* — даглар; *Ак-Хөл* — хөл ады; *Денгис* — чер. ады. *Денгис дээрге Тожудан келген улустуң чурттап турар чери. Енисей* деп хем адын *Ене-сай* кылдыр адаарлар.

Грамматика. Чүве ады. Чүве адының онзагай чүүлү колдуунда падеж кожумактарының фонетиктиг вариантыларынга хамааржыр.

Бээриниң падежи. Сөстүң дөзү ажык үн-биле төнгенде, анаа -га, -ге деп падеж кожумаа немежирге, ийи ажык үнүң аразынга г чиде бээрге, арткан ийи ажык үн узун АА аза ЭЭ деп үннерни тургузар: кижиге + ге > кижээ; иви + ге > ивээ; Тожу + га > Тожаа; тайга + га > тайгаа, чижээ; *бирээ чылда метр хире хар чаар, тайгаа болза.*

Бээриниң падежиниң бо хевирин тере-хөл диалектизинде база бар.

Турарының падежи. Дөзү ажык үн биле база г, р. деп ажык эвес үннер биле төнүп турда, турарының падежиниң — та деп фонетиктиг вариантылыг кожумак немежир: чер + те > черте; суг + та > сугта; коржаа + та > коржаата (т. лит. садыгта).

Углаарының падежи. Углаарының падежиниң кожумаа -гыды, -гиди, -кыды, -киди; Тыва + куду > Тывакуду; дүндүк + куду > дүндүккүдү; хем + гиди > хемгиди. Чижек: *баш дүгүн откуду кагбас*; (дагнын) *Кырынкыды чорий баарга туман тыртар.*

-гыды кожумактыг углаарының падежи бии-хем, каа-хем аялгазында, тожу, тере-хөл диалектилеринде ажыглаттынып турар.

Сан ады. Сан ады тургузуг талазы-биле онзаланып турар. Нарын сан ады он деп бөдүүн сан адының дузазы-биле тургустунар, чижээ: *үш он, дөрт он, беш он, алды он, чеди он, сес он, тос он.*

Бир деп сан ады колдуунда *бирээ* деп хевирлиг бооп турар: *чээрби бирээ, үш он бирээ, дөрт он бирээ, Чижээ: бирээ куш ужул чор. Бирээ метр.*

Ийи деп сан адының *изэн* кылдыр ажыглаттынар хевирин демдеглеттинген. Чыырының сан адының долу хевирин база ажыглаттынып турар, чижээ: *бистер үжелээн сизгенде чытыр бис.*

•Сан адын домактарга ажыглаанының чижектери:

Бистиң уруувыс бо чыл беш дугаар класска кирер. Бо чыл мээң атың бешке кирген (чарышка), Амыр-Санааның аты бирге кирген.

Бистиң сумының төвүнге поштааның самолөтү дөртээр, бештээр хүндүс келир.

Алты айның бирээте уругларның байырлалы полур.

Бо хүндүс Болду-биле инээн төп киргеш, мен чаңгыскаан эеп кээр мен.

Бис он ийивис-биле төп кирер бис. Самолөт-биле бистиң улузувыс тозу-биле кээр.

Мен бо окты малчыннарга үш-үжү-биле бээр мен.

Амыр-Санаа үш он хире харлыг, а дээ кижин дөрт он хире харлыг.

Чус чылхы сугга кирип тир.

Бистиң сумуның кижилериниң үштүң бирээзи туха кижин, а дөрт хуузу өске сөөк улус.

Ат орну.

Ат орну. Мен деп арынның ат орну хамаарыштыраарының падежинге мшиң, бээриниң падежинге мээрге деп хевирлерлиг.

Айтылганын ат орну. Доо, дөө, дүү, дуу деп айтылганың ат орнунун дээ дээн хевирин ажыглаттынып турар.

Ол, бо деп ат оруннарының падежтерге өскерлири:

	ОЛ	БО
Х. п.	оның	бонуң
Б. п.	аага, ацгаа	маа, маага
Ү. п.	онуун	монуун,

турарының падежинге борта, быяда, бээриниң падежинге боога деп хевирлер база бар.

Кылыг сөзү. Эрткен деспричастие кожумаанга болганчок-ла хамаарыш тыраарының падежиниң кожумаан немээн болур: *баргаштың, келгештиң, тыртыргаштың, чижээ: кырганнар-та болса уругларын эдергештиң төпке кирип турган.*

Даар наклонение өске түрк дылдарда ышкаш: кылыг сөзүнүң дөзүңге -за деп кожумак, анаа арын кожумаа немежир:

чор + за + м > чорзам (т. лит. чорзумза), чор + за + н (чорзаң (т. лит. чорзуңза), чор + за > чорза (т. лит. чорза), чижек бээр келиксеп турар болзаң чагаадан бижин. Ындыг чүве кылзаң эки тур дээр.

Даар наклонениениң бо хевирин тыва дылдың тожу, тере-хөл диалектилеринде база Селенги аймактың тываларының дылында бар.

Кылыг сөзүнүң доозулган видинге -ар, -ган, -пас деп кожумактар немешкенде хөй кезинде кызырылбаан хевирин ажыглаттынып турар: *илгевидер, домнавыдар, көрүвүдер, утувуткан, келивиткен, соктавытпас, олурувутпас; чижек: Хогу бар болза одуш-биле челбивидер (тоорукту). Ырның сөзүн утувуткан.*

Ал-, кел — деп кылыг сөстери каттышкан деспричастие хевиринге кызы-рылбаан хевир ажыглаттынып турар: алып, келип: чижек: Чылда ийи удаа алып болур. Аалчылар келип-ле тур. Аякты кызып алып болбас.

Цагаан-Нуур тываларының дылын ханы шинчилеп көөрү чугула. Чүгө дээрге ук ажыл тыва дылды хандыр өөренип көөрүнге болгаш тыва диалектологияга чаа-чаа материалдарны берип турар.

ЫРЛАР

Мээң чуртум

Торазындан карак көөрдө
Торгу хээлиг Тыва чуртум.
Тооп барык көрбээн улстар
Торактыг-ла дээр-ле боор он.

Баарындан харак көөрдө
Маңнык кээлиг Тыва чуртум.

Маргып барып көрбээн улстар
Палкаштыг-ла дээр-ле боор он

Хажызыңдан харак көөрдө
Хана хээлиг Тыва чуртум.
Маргып барып көрбээн улстар
Хая даш-ла дээр-ле боор он.

Хундага

Хулдус дүктүг куладайны
Паглажынга шинчилеңер.
Хула чавыгар хундаганы
Ширээзинге хүндүлеңер.

Чарба челдиг чараш ойну
Баглаажынга шинчилеңер.
Чараш чавыгар хундаганы
Ширээзинге хүндүлеңер.

* * *

Көкү-ле бора дерлиг турар,
Кандыг оран киргеш келди?
Көк-ле малбак хадып турар,
Кандыг-ла хейниң белээ келди?

Кара бора дерлиг турар,
Кандыг оран киргеш келди?
Кара малбак хадып турар,
Кандыг-ла хейниң белээ келди?¹

Чугаазының үлегерлери

Мээң атым Баты. Бистиң өөвүс бүлезин он кижи. Сес уруглуг. Онуң иштинде үш пичин кыс, беш оолдар пар. Эң улуг уруувыс техникумда өөренип турар. Улуг огулувыс армията албан хаап турар. Бистиң пир уруувыс ам үш дугаар класста, ам бирээже бир уруг кирер. Бис бо чыл чаа хой алгаш бирлээ чыл хой катарып тур бис. Хойлар болза бистиң улуг хойлар, улуг назылыг, хураганныг хойлар. Бис ийи чүс хире хойлуг, чээрби хире инектяг.

¹ Лу (улу) чылдыг, балыкшы сөөктүг Сарыг ырлап берген.

Бистиң черте хой болза үш айның чээрбиден-не сонгаар дөрт айны чээрбиге чдир оолдап турар. Чус хойдан тозан алды хураган алып турар бис. Хой оолдаар үеге тусалачы малчыннар турар. Ынтыг-ла чурттап тур бис.¹

Бистиң бо чер болса тээр баксыраан үете дка баксыраар чер. Күзүн болза кышкы кар деп улуг кар дүжер. Биче-биче чаап турар соонга чынгян кышкы кар деп бир кар дүжер чүве. Ол кар чаарда болза кар онуун сонгаар харын ам биче биче чаар. Улуг кар дүжер. Дүфү, хөргүк болур чүве. Бирээ чылта метр хире кар чаар тайгаа болза. Улуг кар түшерте улуг кадыр черниц кары түшер. Ол үеге киши болза асып-та болур, канчап-та болур. Карга-та базыртып болур.

Чайын болза тээр баксыраан үете улуг суггур час уткудар. Тээр дун-гурээр дээр ону. Ында коргунчуг чүвөлөр бар полур. Чүве амтанга база дүжүп болур. Лу деп амтан бар болган деп чугаалап турар чүве. Ол чүве маннаар орта дээр дамчий бээр деп ындыг сөс турган. Тээр дка динмиреп турда артыш өртедип, өөнү иштинге демир чүүлдү аспас болган. Алажадан азып болбас. Кылагар чүве база кылаңнатпас. Лу деп амтан ындыг чүве көрүп шыдавас, көөрүнден багай ол, коргунчуг амтан деп турган. Хамаанчок кышкырып болбас, малдыг чораан кижн шаап маңгыдып болбас динмиреп турда.²

Хураангай сөстөр:

т е р — тыва дылдың тере-хөл диалектизи

т о ж.— тыва дылдың тожу диалектизи

т о ф.— тофа дыл.

т ы в. л и т.— тыва литературлуг дыл

// — чергелешкек хереглээр

Тайылбыр: тыва дылдың диалектилерин шинчилээн ажылдарның, оларның авторларының база ажыглаан өске-даа номнарның даңзынын редакция кызырып кааптар ужурга таварышкан.

Ред.

¹ Информатор Бады.

² Информатор Баатар.

ДОПЧУЗУ

ШҮЛҮКТЕР, ШҮЛҮГЛЕЛДЕР

<i>М. Өлчөй-оол.</i> Оларым-на бүрүн болза	3
<i>Ж. Кудажы.</i> Дужаал № 1. Берге үс	6
<i>С. Майнак.</i> Лириктиг шүлүктөр дизни	9
<i>М. Көжелдей.</i> Мажалыкка душчуп аалы. Хүнден хүнчө. Дуруяалар чанып келир. Мөнгүн чүгөн дагжап келир. Чеди хаанга болчаг . . .	14
<i>С. Өндүр.</i> Эроска. Эжимге. «Ынакшылым дээринден...»	16
<i>Л. Иргит.</i> Кышкы чөлээш, кызаннаашкын. Чарашсынар чүүлүм-не хөй. Мөңгө ынакшыл. Сааскан. Чүьктүг Теве. Бодаган	18
<i>Ч. Мандыынчы.</i> Адывысты чүү деп сактыр? «Чезин санап, шил чыып садып...», «Тайга черге дырбактыгны...», Самдар-Кожай арендатор. «Эрги номнуң арыннарын...», «Иштиг не, көзүлдүр-лс...» . .	22
<i>С. Норбу.</i> «Мунгаралдың тенниг чечээн...» <i>Дөрт одуруг шүлүктөр .</i>	25
<i>А. Даржаа.</i> «Араганың хөйүн сүрбес...», «Дээлиге, Улаатайга...», «Удуп-оттуп чыдарымга...», «Кулак ышкаш Артаа-Тейден...», «Дедир хадаан, аай хадаан...», «Узун, кыска тыныжымны...»	27

ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

<i>О. Кара-оол.</i> Кашпалдарның халавы	32
<i>А. Нугуурак.</i> Тайганың кыйгызы. Барымдаалыг тоожу	61

ЧОГААЛЧЫНЫҢ АРХИВИНДЕН

<i>С. Сарыг-оол.</i> Хадыңчыгаш. Эжимге тураскаал. Чадаганым	86
<i>М. Черноусова-Сарыг-оол.</i> Буга дагыры. Узуп төтпөс эртине сүрүп. Э. Донгак очулдурган	88

САЙЗАНАК

К. Чаш-оол. Илбилиг хааржак. Ийи көжөгелиг шиш	96
К. Ондар. Ынакшыл ырызы. Оолдарның чөмөзи. Уттундурбас күс. Кырган-авам	113
А. Чаш-оол. Адыг-оглу	130

СУДУР

Н. Доржготов. Далай ламаларның намдарындан. Г. Санчаа очулдурган	131
---	-----

ЧОГААЛ САЙГАРЫЛГАЗЫ БОЛГАШ НОМ САНЫ

М. Өлчей-оол. Аар дензилиг шүлүкчү	137
Ч. Чүлдүм. Тыва литератураны өөредиринин чамдык чугула ай- тырыглары	142
П. Серен. Цагаан-Нуур тывалары	148

УЛУГ-ХЕМ, № 5—6 (9/87)

*1993
сентябрь — декабрь*

*Литературно-художественный
и общественно-политический
журнал Союза писателей Тувы*

Редакторы выпуска
К. К. Кудажы, Ю. Ш. Кюнзегеш

Обложка художника
М. Ч. Чыргала

На обложке фотографии
О. Д. Охемчика

Технический редактор
А. А. Чернова

Корректор
Д. Х. Кюнзегеш

Сдано в набор 10.09.93. Подписано к печати 25.11.93. Формат 60×84¹/₁₆. Бумага газетная. Гарнитура литературная. Печать высокая. Физ. печ. л. 10. Усл. п. л. 9,3. Усл. кр.-отт. 9,53. Уч. изд. л. 9,18. Тираж 10000 экз. Заказ 771. Редакция журнала «Улуг-Хем», 667000 Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 57. Типография Мининформпечати Республики Тыва. 667000 Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 1.

470p.
47к.

